

ΤΕΙ ΚΡΗΤΗΣ
ΣΧΟΛΗ Σ.Ε.Υ.Π.
ΤΜΗΜΑ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ
ΠΤΥΧΙΑΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

**«Η ΕΠΙΘΕΤΙΚΟΤΗΤΑ ΠΑΙΔΙΩΝ ΗΛΙΚΙΑΣ 10 – 15 ΕΤΩΝ ΣΕ
ΑΓΡΟΤΙΚΕΣ ΚΙ ΑΣΤΙΚΕΣ ΠΕΡΙΟΧΕΣ ΤΗΣ ΚΡΗΤΗΣ»**

ΕΠΙΒΛΕΠΟΥΣΑ ΚΑΘΗΓΗΤΡΙΑ: ΠΑΤΤΑΚΟΥ ΒΑΣΙΛΙΚΗ

**ΕΙΣΗΓΗΤΡΙΕΣ: ΔΗΜΗΤΡΙΑΔΗ ΜΑΡΙΑ
ΜΑΝΟΥΣΑΚΗ ΜΑΡΙΑ
ΜΙΧΕΛΑΚΗ ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ
ΧΑΤΖΗΜΠΑΡΜΠΙΑ ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ**

*Αν ένα παιδί ζει μέσα στην κριτική:
Μαθαίνει να κατακρίνεται
Αν ένα παιδί ζει μέσα στην έχθρα:
Μαθαίνει να καυγαδίζει
Αν ένα παιδί ζει μέσα στην ειρωνεία:
Μαθαίνει να είναι ντροπαλό
Αν ένα παιδί ζει μέσα στην ντροπή:
Μαθαίνει να είναι ένοχο
Αν ένα παιδί ζει μέσα στην κατανόηση:
Μαθαίνει να είναι υπομονετικό
Αν ένα παιδί ζει μέσα στον έπαινο:
Μαθαίνει να εκτιμά
Αν ένα παιδί ζει μέσα στη δικαιοσύνη:
Μαθαίνει να είναι δίκαιο
Αν ένα παιδί ζει μέσα στην ασφάλεια:
Μαθαίνει να πιστεύει
Αν ένα παιδί ζει μέσα στην επιδοκιμασία:
Μαθαίνει να έχει αυτοεκτίμηση
Αν ένα παιδί ζει μέσα στην παραδοχή και τη φιλία:
Μαθαίνει να βρίσκει την αγάπη μέσα στον κόσμο.*

R. Russel

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η παρούσα Πτυχιακή εργασία αναφέρεται στην «Επιθετικότητα των παιδιών ηλικίας 10 –15 ετών στις αγροτικές και αστικές περιοχές της Κρήτης».

Από την ανασκόπηση της βιβλιογραφίας βρέθηκε ότι έχουν αναπτυχθεί διάφορες θεωρίες γύρω από το θέμα της επιθετικότητας, περιβαλλοντικές και βιολογικές. Σε κάποιες η επιθετικότητα παρουσιάζεται ως ορμή/ένστικτο (Thomas Hobbes & Δαρβίνος-Ψυχοβιολογικές, S. Freud-Ψυχαναλυτική). Μια άλλη θεωρία ισχυρίζεται ότι η επιθετική συμπεριφορά δεν έχει αίτια εγγενή που προϋπάρχουν βιολογικά, αλλά γίνεται κατανοητή μόνο σαν σύμπτωμα ψυχικών διαταραχών(Adler). Μία προσέγγιση παρουσιάζει την επιθετική συμπεριφορά ως αποτέλεσμα μάθησης (J.Dollard-Ματαίωση, A.Bandura και ο R. Walters-Θεωρία της Μάθησης).

Διερευνήθηκαν παράγοντες που μπορεί να επηρεάσουν την παιδική επιθετικότητα (κοινωνικό-οικονομικοί, δημογραφικοί, πολιτιστικοί). Εξετάσαμε το ρόλο των γονιών, των φίλων, του σχολείου, των συνομηλίκων, της τηλεόρασης και γενικότερα προσπαθήσαμε να εντοπίσουμε παράγοντες που συμβάλλουν και επηρεάζουν την ανάπτυξη και συμπεριφορά του παιδιού και κατ' επέκταση την εμφάνιση ή μη επιθετικής συμπεριφοράς.

Ακολουθεί το ερευνητικό μέρος της εργασίας, όπου παρατίθενται τα αποτελέσματα και η διαδικασία διεξαγωγής της έρευνας.. Σκοπός της παρούσας μελέτης ήταν να διερευνηθεί ο βαθμός της επιθετικότητας σύμφωνα με τις υποκλίμακες του ερωτηματολογίου της επιθετικότητας (σωματική, λεκτική, θυμός, εχθρότητα και έμμεση επιθετικότητα) αλλά και η συμπεριφορά των μαθητών και ο βαθμός διαταραχής αυτής σύμφωνα με τις υποκλίμακες του ερωτηματολογίου της συμπεριφοράς (διαταραχή συμπεριφοράς, υπερκινητικότητα, νεύρωση και εξελικτική διαταραχή) σε σχέση με την ηλικία, το φύλο, την τιμωρία από γονείς και δασκάλους, τις κοινωνικοοικονομικές συνθήκες και άλλες μεταβλητές.

Το δείγμα της έρευνας ήταν 1177 μαθητές, από εικοσιένα δημοτικά σχολεία και δώδεκα γυμνάσια σε αγροτικές και αστικές περιοχές και από τους τέσσερις Νομούς της Κρήτης της Κρήτης.

Η έρευνα πραγματοποιήθηκε από 4/05/2006 μέχρι 6/06/2006. Από τα αποτελέσματα της παρούσας έρευνας προκύπτει ότι η συνολική βαθμολογία της επιθετικότητας είναι εξίσου υψηλή τόσο στις αγροτικές όσο και στις αστικές περιοχές, ενώ αυτή της Διαταραχής Συμπεριφοράς, βρέθηκε υψηλότερη στις αστικές περιοχές.. Μεταβλητές όπως το φύλο, η ηλικία, η επίδοση του παιδιού στο σχολείο και η τιμωρία από γονείς και δασκάλους, αλλά και άλλες, φαίνεται να δίνουν στατιστικά σημαντικά αποτελέσματα ως προς την βαθμολογία της επιθετικότητας και την εκτίμηση του δασκάλου, στο σύνολο και τις υποκλίμακες.

Αντιλαμβανόμενοι την έκταση του κοινωνικού προβλήματος που δημιουργεί η παιδική επιθετικότητα στις μέρες μας, συνειδητοποιούμε ότι πρέπει να ληφθούν άμεσα μέτρα για την πρόληψη και αντιμετώπισή της.

ΛΕΞΕΙΣ ΚΛΕΙΔΙΑ: Επιθετικότητα, Διαταραχή Συμπεριφοράς, Εκτίμηση Δασκάλου, Σωματική, Λεκτική, Έμμεση, Θυμός, Εχθρότητα, Νεύρωση, Υπερκινητικότητα, Εξελικτική Διαταραχή, Αστική Περιοχή, Αγροτική Περιοχή, Φύλο, Τιμωρία, Σχολική Επίδοση, Επαγγελματικές Προσδοκίες

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Στη παρούσα πτυχιακή με θέμα «Η επιθετικότητα των παιδιών ηλικίας 10- 15 ετών. Συγκριτική μελέτη αστικών και αγροτικών περιοχών Κρήτης», θα προσπαθήσουμε να κάνουμε μια προσέγγιση του φαινομένου αυτού. Μέσα από την ανασκόπηση της βιβλιογραφίας βασιζόμενοι επίσης στα ερευνητικά αποτελέσματα της μελέτης θα προβάλλουμε την έκταση του φαινομένου με κύριο στόχο την δημιουργία προβληματισμού και ευαισθητοποίησης της κοινωνίας μας αλλά και των αρμόδιων φορέων έτσι ώστε να σχεδιαστούν κατάλληλες δομές που συμβάλλουν στον περιορισμό και αν είναι εφικτό στη μείωση της εξάρσης του φαινομένου.

Στο πρώτο κεφάλαιο γίνεται αναφορά των παραγόντων που προκαλούν την ανθρωπίνη επιθετικότητα, και που σ' αυτούς οφείλονται οι διαφορές που παρατηρούνται μεταξύ των ατόμων ως προς την επιθετικότητα. Για το θέμα αυτό έχουν διατυπωθεί δύο κύριες απόψεις, αντίθετες μεταξύ τους. Η μία άποψη δέχεται ότι η επιθετικότητα προκαλείται από ενδογενή αίτια από κληροδοτημένα «ένστικτα», ενώ κατά την άλλη η επιθετικότητα είναι αποτέλεσμα περιβαλλοντικών επιδράσεων, των εμπειριών και των βιωμάτων του ατόμου είναι δηλαδή, αποτέλεσμα μάθησης.

Στο δεύτερο κεφάλαιο αναφέρονται οι προσωπικοί και κοινωνικοί παράγοντες που συντελούν στην εμφάνιση επιθετικής συμπεριφοράς. Ιδιαίτερη βαρύτητα δίνεται στην λειτουργία θεσμών όπως η οικογένεια και το σχολείο που επηρεάζουν την κοινωνικοποίηση και την καλλιέργεια της προσωπικότητας του παιδιού. Παράλληλα θα εξετάσουμε αν και σε ποιο βαθμό συμβάλλουν στην εμφάνιση επιθετικής συμπεριφοράς και ποια είναι η κοινωνική πραγματικότητα σήμερα.

Στο τρίτο κεφάλαιο θα μελετήσουμε μορφές επιθετικής συμπεριφοράς (σωματική, λεκτική, έμμεση, θυμός, εχθρότητα), αλλά και τις τακτικές και τα μέσα που χρησιμοποιούνται. Παράλληλα θα παρουσιάσουμε και κάποιους από τους παράγοντες που μπορεί να προκαλέσουν επιθετικότητα, αλλά και σε ποιες περιπτώσεις εντοπίζεται η κάθε μορφή.

Στο τέταρτο κεφάλαιο θα ασχοληθούμε με τις μορφές διαταραγμένης συμπεριφοράς παιδιών και εφήβων. Διαταραχή της συμπεριφοράς υφίσταται υπό την προϋπόθεση ότι το πρόβλημα του παιδιού επαναλαμβάνεται συστηματικά σε μεγάλο χρονικό διάστημα. Είναι πολύ πιο σοβαρή από τις συνήθεις αταξίες της ηλικίας, παραβιάζει τα βασικά δικαιώματα των άλλων ή τους κοινωνικούς κανόνες που έχουν τεθεί για κάθε στάδιο της ηλικίας.

Στο τελευταίο κεφάλαιο θα παρουσιάσουμε την ερευνητική μας μελέτη σε σχολεία της Κρήτης (Ορεινής και Αστικής) της οποίας στόχος είναι να αναδείξουμε την έκταση του φαινομένου ώστε να αποδειχθεί η ανάγκη περαιτέρω μελέτης του φαινομένου στην Κρήτη. Σημαντικός σκοπός μας είναι να δώσουμε μέσω αυτής της έρευνας ένα ερέθισμα για τη δημιουργία δομών και να παρουσιάσουμε την αναγκαιότητα της δημιουργίας σχεδιασμού παρέμβασης από το κράτος. Ο απώτερος στόχος μας είναι η βοήθεια για την ελαχιστοποίηση του φαινομένου και όσο το δυνατόν ο περιορισμός του.

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Με την ολοκλήρωση της παρούσας πτυχιακής εργασίας θα θέλαμε να ευχαριστήσουμε όλους όσους μας προσέφεραν την πολύτιμη βοήθεια τους.

Πρώτα από όλους οφείλουμε να ευχαριστήσουμε την επιβλέπουσα καθηγήτρια μας κ. Παττακού Βασιλική για τη σωστή καθοδήγηση, τη στήριξη και τις γνώσεις που απλόχερα μας παρείχε καθ' όλη τη διάρκεια της συγγραφής.

Ιδιαίτερα θα θέλαμε να ευχαριστήσουμε τους Διευθυντές, καθηγητές και δασκάλους των σχολείων από τα οποία έγινε η συλλογή των ερωτηματολογίων διότι χωρίς την συγκατάθεση και συμβολή τους δεν θα ήταν δυνατή η πραγματοποίηση της έρευνας.

Κυρίως όμως ευχαριστούμε τα παιδιά που έδειξαν μεγάλη προθυμία στην συμπλήρωση των ερωτηματολογίων θέλοντας να συνδράμουν στη διεξαγωγή της έρευνας.

Επιπροσθέτως, ευχαριστούμε τον κ. Βερνάδο Μιχαήλ, Σχολικό Σύμβουλο Ειδικής Αγωγής Περιφέρειας Κρήτης για την ενημέρωση που μας παρείχε για την έκταση του φαινομένου της επιθετικότητας ιδιαίτερα σε επίπεδο Κρήτης.

Τέλος, ευχαριστούμε θερμά τις οικογένειες μας για την συνεχή στήριξη και ενθάρρυνση τους κάνοντας την αγωνία μας, δική τους.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΕΡΙΛΗΨΗ.....	2
ΠΡΟΛΟΓΟΣ.....	4
ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ ΠΙΝΑΚΩΝ.....	8

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ: ΘΕΩΡΗΤΙΚΟ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ	10
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1^ο : Ανάλυση φαινομένου της επιθετικότητας.....	12
1.1. Ιστορική Αναδρομή.....	12
1.2 Ορισμοί επιθετικότητας	12
1.3 Θεωρητικές προσεγγίσεις του φαινομένου της επιθετικότητας.....	14
1.3.1 Εισαγωγή	14
1.3.2 Η επιθετικότητα ως ορμή ή ένστικτο.....	14
1.3.2.1 Ψυχοβιολογικές θεωρίες	15
1.3.2.2 Ψυχαναλυτική θεωρία	15
1.3.2.3 Θεωρία A.Adler	16
1.3.3 Η επιθετικότητα ως ματαίωση και μάθηση.....	18
1.3.3.1 Η επιθετικότητα ως «μαθημένη συνήθεια».....	18
1.3.3.2 Η θεωρία της μάθησης	19
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2^ο : Η συμπεριφορά των παιδιών σχολικής ηλικίας και η εμφάνιση επιθετικότητας.....	21
2.1 Εισαγωγή	21
2.2 Προσωπικοί παράγοντες.....	22
2.3 Οικογενειακοί παράγοντες	23
2.4 Κοινωνικοί παράγοντες	27
2.4.1. Δημογραφικά χαρακτηριστικά	28
2.4.2. Σχολείο	29
2.4.3. Φίλοι- Συμμορίες ανηλίκων	31
2.4.4. Μ.Μ.Ε.	33
2.5 Πολιτιστικοί παράγοντες.....	35
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3^ο : Είδη επιθετικότητας	37
3.1 Εισαγωγή	37
3.2 Θυμός	38
3.3 Εχθρότητα.....	40
3.4 Έμμεση Επιθετικότητα.	41
3.5 Λεκτική Επιθετικότητα	43
3.6 Σωματική- Φυσική Επιθετικότητα	45
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4^ο : Μορφές διαταραγμένης συμπεριφοράς των παιδιών.....	47
4.1 Εισαγωγή	47
4.2 Το υπερκινητικό παιδί.....	47
4.3 Το νευρωσικό παιδί.....	49
4.3.1 Αγχώδεις Διαταραχές.....	49
4.3.2 Διαταραχή Άγχους Αποχωρισμού	50

4.3.3 Κοινωνική Φοβία (Κοινωνική Αγχώδης Διαταραχή)	51
4.3.4 Γενικευμένη Αγχώδης Διαταραχή	51
4.3.5 Ιδεοψυχαναγκαστική Διαταραχή.....	52
4.3.6 Ειδική Φοβία (πρώην απλή φοβία)	53
4.3.7 Διαταραχή Πανικού	53
4.3.8 Διαταραχή μετά από τραυματικό στρες	54
4.4 Διαταραχές στην πρόληψη τροφής.....	54
4.4.1 Ψυχογενής Ανορεξία	54
4.4.2 Ψυχογενής Βουλμία.....	55
4.5 Διαταραχές ύπνου.....	56
4.5.1 Δυσπνίες	56
4.5.2 Παραϋπνίες	57
4.6 Διαταραχές λόγου	57
4.6.1 Εκλεκτική Αλαλία.....	57
4.6.2 Τραυλισμός (βατταρισμός).....	58

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ: ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΟ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5^ο : Ερευνητικό Μέρος.....	60
5.1 Εισαγωγή	60
5.2 Ερευνητικά εργαλεία	60
5.3 Διαξαγωγή έρευνας.....	63
5.3.1 Προεργασία έρευνας	63
5.3.2 Διαδικασία χορήγησης ερωτηματολογίων	64
5.3.3 Δείγμα.....	64
5.3.4 Δημογραφικά χαρακτηριστικά	65
5.4 Υποθέσεις Εργασίας.....	69
5.5 Στατιστική Ανάλυση.....	69
5.6 ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ ΕΡΕΥΝΑΣ.....	70
5.7 Συμπεράσματα- Προτάσεις	101
5.7.1 Περιορισμοί.....	101
5.7.2 Συμπεράσματα.....	102
5.7.3 Συζήτηση	104
5.7.4 Επιθετικότητα και Κοινωνική Εργασία.....	113
5.7.5 Προτάσεις	114
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....	116
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ	121

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ ΠΙΝΑΚΩΝ

Πίνακας 5.3.4.1 Κατανομή δείγματος ανά φύλο	65
Πίνακας 5.3.4.2 Ηλικιακή κατανομή δείγματος	65
Πίνακας 5.3.4.3 Κατανομή δείγματος ανά σχολείο	65
Πίνακας 5.3.4.4 Προέλευση μαθητών ανά περιοχή	66
Πίνακας 5.3.4.6 Κατανομή Δείγματος ανά τάξη	66
Πίνακας 5.3.4.7 Κατανομή δείγματος ανά νομό και περιοχή	66
Πίνακας 5.3.4.8 Κατανομή Δείγματος ανά εκπαιδευτικό επίπεδο γονιών.	67
Πίνακας 5.3.4.9 Μέσος όρος Επιθετικότητας ανά φύλο	67
Πίνακας 5.3.4.10 Μέσος όρος Επιθετικότητας ανά Σχολείο	68
Πίνακας 5.6.1: Συνολικός Μ.Ο. επιθετικότητας	70
Πίνακας 5.6.2 Συσχέτιση μεταξύ των υποκλιμάκων του ερωτηματολογίου της επιθετικότητας (AQ) Buss A. H. & Warren W.L, (2000) και της συμπεριφοράς (Rutter)	71
Πίνακας 5.6.3 Συσχέτιση μεταξύ των υποκλιμάκων του ερωτηματολογίου της επιθετικότητας (AQ) με τον αριθμό των ατόμων που ζουν στο ίδιο σπίτι, τον αριθμό δωματίων και την ηλικία.	72
Πίνακας 5.6.4. Μέσοι όροι επιθετικότητας σύμφωνα με τις υποκλίμακες του ερωτηματολογίου της επιθετικότητας ανά Νομό.	73
Πίνακας 5.6.5 Μέσοι όροι επιθετικότητας σύμφωνα με τις υποκλίμακες του ερωτηματολογίου της επιθετικότητας για αστικές και αγροτικές περιοχές.	74
Πίνακας 5.6.6 Μέσοι όροι των υποκλιμάκων του ερωτηματολογίου της επιθετικότητας στις αγροτικές περιοχές (ανά Νομό).	75
Πίνακας 5.6.7 Μέσοι όροι των υποκλιμάκων του ερωτηματολογίου της επιθετικότητας στις αστικές περιοχές (ανά Νομό).	76
Πίνακας 5.6.8. Μέσοι όροι επιθετικότητας στις υποκλίμακες της επιθετικότητας ανά φύλο.	77
Πίνακας 5.6.9 Οι διαφορές των μέσων όρων των υποκλιμάκων στην συνολική βαθμολογία την επιθετικότητας όπως εμφανίζεται στα αγόρια των αστικών περιοχών της Κρήτης (ανά Νομό).	78
Πίνακας 5.6.10 Οι διαφορές των μέσων όρων των υποκλιμάκων στην συνολική βαθμολογία την επιθετικότητας όπως εμφανίζεται στα κορίτσια των αστικών περιοχών της Κρήτης (ανά Νομό).	79
Πίνακας 5.6.11 Οι διαφορές των μέσων όρων των υποκλιμάκων στην συνολική βαθμολογία την επιθετικότητας όπως εμφανίζεται στα αγόρια των αγροτικών περιοχών της Κρήτης (ανά Νομό).	80
Πίνακας 5.6.12 Οι διαφορές των μέσων όρων των υποκλιμάκων στην συνολική βαθμολογία την επιθετικότητας όπως εμφανίζεται στα κορίτσια των αγροτικών περιοχών της Κρήτης (ανά Νομό)	81
Πίνακας 5.6.13 Οι διαφορές των μέσων όρων των υποκλιμάκων στην συνολική βαθμολογία την επιθετικότητας όπως εμφανίζεται στα παιδιά που δεν ζουν με τον πατέρα τους.	82
Πίνακας 5.6.14. Οι διαφορές των μέσων όρων των υποκλιμάκων στην συνολική βαθμολογία την επιθετικότητας όπως εμφανίζεται στα παιδιά που δεν ζουν με την μητέρα τους.	83
Πίνακας 5.6.15 Οι διαφορές των μέσων όρων των υποκλιμάκων της επιθετικότητας και ο χρόνος που παρακολουθούν τα παιδιά τηλεόραση.	84
Πίνακας 5.6.16 Μέσοι όροι επιθετικότητας, στην ερώτηση «αν έχει χρειαστεί ή όχι να επαναλάβουν κάποια χρονιά στο σχολείο».	85

Πίνακας 5.6.17 Μέσοι όροι επιθετικότητας σε σχέση με τους βαθμούς επίδοσης στο σχολείο.	86
Πίνακας 5.6.18 Η διαφορά των μέσων όρων της υποκλίμακας της σωματικής επιθετικότητας και των επαγγελματικών προσδοκιών των μαθητών / τριών.	87
Πίνακας 5.6.19 Η διαφορά των μέσων όρων της συνολικής βαθμολογίας επιθετικότητας και των επαγγελματιών προσδοκιών των μαθητών / τριών.	88
Πίνακας 5.6.20 Μέσοι όροι της επιθετικότητας (ανά υποκλίμακα) σε σχέση με το εάν έχουν δεχτεί τιμωρία στο σχολείο ή όχι.	89
Πίνακας 5.6.21 Μέσοι όροι της επιθετικότητας (ανά υποκλίμακα) σε σχέση με το εάν οι μαθητές έχουν δεχτεί ή όχι σωματική τιμωρία από τους γονείς τους (σε βαθμό που να πονέσουν πραγματικά)	90
Πίνακας 5.6.22 Μέσοι όροι της επιθετικότητας (ανά υποκλίμακα) σε σχέση με τη συχνότητα που οι μαθητές έχουν δεχτεί τιμωρία από τους γονείς τους.	91
Πίνακας 5.6.23 Μέσοι όροι της σωματικής επιθετικότητας σε σχέση με εκπαιδευτικό επίπεδο των γονιών των μαθητών	92
Πίνακας 5.6.24 Η διαφορά των μέσων όρων της συνολικής βαθμολογίας των υποκλιμάκων της συμπεριφοράς ανάλογα με το φύλο.	93
Πίνακας 5.6.25 Η διαφορά των μέσων όρων της συνολικής βαθμολογίας των υποκλιμάκων της συμπεριφοράς στην ερώτηση αν έχει χρειαστεί ή όχι να επαναλάβουν κάποια χρονιά στο σχολείο.	93
Πίνακας 5.6.26 Η διαφορά των μέσων όρων της βαθμολογίας των υποκλιμάκων της συμπεριφοράς ανάλογα με τις προσδοκίες των παιδιών.	94
Πίνακας 5.6.28 Εκτίμηση δασκάλου με το αν έχει δεχθεί το παιδί σωματική τιμωρία από τους γονείς.	97
Πίνακας 5.6.29 Μέσοι όροι Διαταραχής Συμπεριφοράς (Rutter), ανά υποκλίμακα σε σχέση με τη συχνότητα που οι μαθητές έχουν δεχτεί σωματική τιμωρία από τους γονείς τους	98
Πίνακας 5.6.30: Εκτίμηση δασκάλου με το αν έχουν δεχθεί τιμωρία από τους καθηγητές (άποψη μαθητή).	99
Πίνακας 5.6.31: Εκτίμηση δασκάλου με το αν έχουν δεχθεί τιμωρία από τους καθηγητές (άποψη καθηγητή).	99
Πίνακας 5.6.32 Εκτίμηση δασκάλου με την σχολική επίδοση του παιδιού	100

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Υπάρχουν πολλές θεωρίες σχετικά με τις αιτίες της παιδικής επιθετικότητας, περιβαλλοντικές και βιολογικές. Παρόλο ότι έχει προταθεί μια σωρεία αιτιολογικών παραγόντων, δεν έχει αποδειχθεί μέχρι σήμερα ξεκάθαρα η σχέση αιτίου-αιτιατού. Δυσκολία στον έλεγχο παρορμητικότητας, έλλειψη επίβλεψης και ορίων εκ μέρους των γονιών, υπερβολικές εγγενείς επιθετικές παρορμήσεις, παράγοντες κουλτούρας, αντιγραφή της συμπεριφοράς των γονιών και χαμηλή αυτοεκτίμηση όλα μπορούν να συμβάλλουν σε ασυνήθιστα επιθετική συμπεριφορά.

Η επιθετικότητα είναι από τις πιο συνηθισμένες αντιδράσεις της παιδικής ηλικίας. Από την αρχή της ζωής το άτομο αντιδρά βίαια σε καταστάσεις που του προκαλούν δυσαρέσκεια και την εκδηλώνει κάθε φορά με διαφορετικό τρόπο, ανάλογα με τον χαρακτήρα και την ηλικία του. Ως βρέφος χρησιμοποιεί το κλάμα. Μετά τον πρώτο χρόνο της ζωής εκδηλώνει εκρήξεις οργής κατά τις οποίες η επιθετικότητα στρέφεται κυρίως στον εαυτό του (κλαίει έντονα, πηδά πάνω κάτω, χτυπιέται στο πάτωμα, τραβά τα μαλλιά του, δαγκώνει ή κρατά την αναπνοή του και μελανιάζει). Αυτές οι αυτοεπιθετικές συμπεριφορές πανικοβάλλουν τα άτομα του περιβάλλοντος του, τα οποία σπεύδουν να ικανοποιήσουν τις απαιτήσεις του.¹

Αργότερα, από την ηλικία των δύο με τριών ετών η επιθετικότητα εκφράζεται προς τα αντικείμενα και τους ανθρώπους γύρω του. Στην αρχή έχει σκοπό την απόκτηση ή την διατήρηση κάποιου αντικειμένου ή δικαιώματος χωρίς να θέλει συνειδητά να προκαλέσει κακό στους άλλους. Στην συνέχεια, εκδηλώνεται μια πραγματική εχθρική συμπεριφορά απέναντι στους γονείς και τα αδέρφια και αργότερα κατά την διάρκεια των σχολικών χρόνων απέναντι στους συνομηλίκους του ή ακόμα και προς το δάσκαλο.

Οι επιθετικές ενέργειες μπορεί να εκδηλωθούν με το σπάσιμο αντικειμένων, με το να χτυπά, να κλωτσά, να αρνείται να υπακούσει, να αποδοκιμάζει ή να βρίζει τους άλλους. Το παιδί έχει πλέον συνείδηση της εχθρικής διάθεσης του και πρόθεση να κάνει κακό ή να προκαλέσει ζημιά.

Το ερώτημα εάν η επιθετικότητα είναι εγγενής ή επίκτητη έχει συζητηθεί πολύ και δεν έχει λάβει οριστική απάντηση. Παρατηρώντας τη φύση, αντιλαμβανόμαστε ότι όλα τα ζωικά είδη έχουν επιθετικά ένστικτα, τα οποία είναι απαραίτητα για την αυτοπροστασία και την επιβίωση τους. Δεχόμαστε ότι ο άνθρωπος έχει εγγενή επιθετικά ένστικτα. Το είδος όμως και η σφοδρότητα της επιθετικής συμπεριφοράς που εκδηλώνει ο άνθρωπος εξαρτώνται από διαπροσωπικούς και κοινωνικούς παράγοντες.

Το παιδί χρησιμοποιεί την επιθετικότητα ως μέσο για την επίτευξη κάποιας επιθυμίας του ή προκειμένου να μιμηθεί επιθετικά πρότυπα. Τα παιδιά μαθαίνουν πολύ νωρίς ότι συμπεριφερόμενα επιθετικά εξασφαλίζουν κάποιο επιθυμητό αποτέλεσμα. Πολύ εύκολα, επίσης, μιμούνται επιθετικές συμπεριφορές τόσο των ενηλίκων όσο και των συνομηλίκων τους. Η επίδραση των συνομηλίκων είναι βραχυχρόνια και σύντομα ατονεί. Αντίθετα, η επιθετική συμπεριφορά ενός σημαντικού ενήλικου (γονέα) στη ζωή του παιδιού έχει συνεχή επίδραση και αποτελεί μοντέλο μίμησης και ταύτισης. Στην εποχή μας συζητείται και η συμμετοχή της τηλεόρασης και γενικότερα των Μέσων Μαζικής Ενημέρωσης στην αύξηση της παιδικής επιθετικότητας λόγω των βίαιων προτύπων και εικόνων που προβάλλουν.

Η συχνότητα και η ένταση της επιθετικής συμπεριφοράς διαφέρουν ανάλογα με το φύλο και την ηλικία. Τα αγόρια παρουσιάζουν εντονότερη επιθετικότητα από

¹ Οδηγός Γονικής Συμπεριφοράς, «Επιθετικά και ανυπάκουα παιδιά», www.health.in.gr

ό,τι τα κορίτσια. Το γεγονός αυτό οφείλεται τόσο σε βιολογικούς παράγοντες (τα ανδρογόνα συμβάλλουν στην έκφραση της βίαιης συμπεριφοράς) όσο και στη διαφορετική τους διαπαιδαγώγηση, όπως αυτή προσδιορίζεται από τα επικρατή κοινωνικά πρότυπα. Εκτιμήσεις ειδικών υπολογίζουν ότι 9% των αγοριών και 2% των κοριτσιών κάτω από 18 ετών έχουν διαγνωσμένη διαταραχή συμπεριφοράς (επιθετικότητα)².

² Μάνος Νίκος , Βασικά στοιχεία Κλινικής Ψυχιατρικής, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 1998

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1^ο : Ανάλυση φαινομένου της επιθετικότητας

1.1. Ιστορική Αναδρομή

Η καθημερινή πείρα και ολόκληρη η ανθρώπινη ιστορία διδάσκει στο σύγχρονο άνθρωπο τη διαχρονική και καθολική ύπαρξη της ανθρώπινης επιθετικότητας. Σε καμία εποχή και καμία γεωγραφική περιοχή της γης δεν έζησαν άνθρωποι σε οργανωμένη κοινωνία χωρίς επιθετικότητα, εγκλήματα, δολοφονίες, βία, επαναστάσεις και πολέμους. Αντίθετα, μπορεί κανείς να ισχυριστεί πως όλα αυτά ήταν πάντοτε στο προσκήνιο της κοινωνικής συμβίωσης των ανθρώπων και τα αντίθετα τους, η έλλειψη της επιθετικότητας, του εγκλήματος και της βίας, των επαναστάσεων και των πολέμων αποτελούσαν τις εξαιρέσεις.

Όλοι εμείς οι άνθρωποι του 21^{ου} αιώνα, ζούμε σε μια κοινωνία που έχει ανάγλυφη την εικόνα της ανθρώπινης κτηνωδίας και βαρβαρότητας. Η ατομική και συλλογική επιθετικότητα σε όλες της τις μορφές σαν έγκλημα και κοινωνική βία, σαν επανάσταση και πόλεμος είναι πολύ συχνές εκφάνσεις της αντικοινωνικής ανθρώπινης συμπεριφοράς, που δημιουργούν τα σοβαρότερα προβλήματα στις ενδοκοινωνικές σχέσεις. Και περισσότερο λυπηρό σ' αυτή τη τρομερή πραγματικότητα είναι το γεγονός πως μ' αυτή τη τόσο συχνή επαφή και βίωση των συνεπειών των επιθετικών πράξεων κινητοποιεί ο άνθρωπος τέτοιο προσαρμοστικό μηχανισμό αυτοπροστασίας, που τον οδηγεί σε μια δυσλειτουργική εξοικείωση και επικίνδυνη απευαισθητοποίηση στη θέα και την αντιμετώπιση ακόμα και των πιο αποτρόπαιων εγκλημάτων.

Η αποδοχή του γενικού κοινωνιολογικού νόμου του μεγάλου κοινωνιολόγου G.Tarde που υποστηρίζει ότι «ο αγών μεταξύ των ανθρώπων δεν θα εξαφανισθή, και αν ακόμη ο πόλεμος καταργηθή»³, μας υποβοηθάει να αναζητήσουμε τη λύση του προβλήματος της ανθρώπινης επιθετικότητας μακριά από κάθε προσπάθεια για την εκρίζωση της.

1.2 Ορισμοί επιθετικότητας

Ο όρος «Aggression» (επιθετικότητα) προέρχεται από το λατινικό ρήμα «ad-gredior»⁴ που σημαίνει «προσέρχομαι βαδίζοντας». Η ιδιαίτερη εννοιολογική σημασία του είναι «πλησιάζω κάποιο πρόσωπο ή πράγμα με ορισμένο σκοπό».

Εξαιτίας της πολυπλοκότητας της έννοιας μπορεί κανείς να συμπεράνει πως υπάρχουν πολλοί διαφορετικοί και μεταξύ τους αποκλίνοντες ορισμοί της επιθετικότητας, ανάλογα με τη θεωρητική άποψη που εκπροσωπεί ο κάθε συγγραφέας.

Κατά το F. Merz «η επιθετικότητα περιλαμβάνει εκείνους τους τρόπους συμπεριφοράς, με τους οποίους στοχεύετε η άμεση ή έμμεση βλάβη ενός ατόμου και τις περισσότερες φορές ενός συντρόφου του είδους».⁵

³ Φρομ. Ερ., Η υγιής κοινωνία. Μετάφραση από το αγγλικό: «The sane society» του Δ.Θεοδωρακάτου, Αθήνα 1973

⁴ Gebattel E., Επιθετικότητα. Στη: Μεγάλη Παιδαγωγική Εγκυκλοπαίδεια. Ελληνικά Γράμματα- Herder, Τόμ. Δεύτερος

⁵ Merz F., Aggression und Aggressionstrieb, in: Handbuch der Psychologie, II. Band Gottingen 1965

Ο J.Dollard δίνει τον ακόλουθο ορισμό: «με τον όρο επιθετικότητα χαρακτηρίζεται κάθε συμπεριφορά, της οποίας τελικός σκοπός είναι ο τραυματισμός του προσώπου, εναντίον του οποίου αυτή κατευθύνεται».⁶

Ένα εκτενέστερο ορισμό δίνει ο A.Becker: «σαν επιθετικότητα ορίζονται τα εσωτερικά και τα εξωτερικά συμβάντα, τα οποία προκαλούν βλάβη στα αντικείμενα της επιθετικότητας».⁷ Ενδιαφέρουσα είναι στον A. Becker η διάκριση των επιθετικών κατευθύνσεων. Η επιθετικότητα παρουσιάζει δύο αντίθετες βασικές κατευθύνσεις. Από τη μια μεριά την πρωταρχική κατεύθυνση εναντίον εξωτερικών αντικειμένων και από την άλλη μια δευτερογενή παλινδρόμηση εναντίον του ίδιου προσώπου.⁸

Ο ορισμός του A. Mitscherlich καλύπτεται πλήρως με τη δική του ορθόδοξη ψυχαναλυτική άποψη. Εννοεί την επιθετικότητα σαν μια ζωτική βασική δύναμη, έναν ορμικό εξοπλισμό, που παθαίνει στην κοινωνική πραγματικότητα τις πιο πολλαπλές μεταβολές.⁹ Ο H. Kunz γράφει για την επιθετικότητα τα εξής: «το πιο αποφασιστικό όμως είναι ότι η επιθετικότητα στοχεύει στην επέκταση της παραμόρφωσης και τελικά στην ολοκληρωτική καταστροφή (έμψυχων και άψυχων) αντικειμένων.»¹⁰

Ο J. Drever υποστηρίζει ότι η επιθετικότητα είναι ένα γενικό χαρακτηριστικό γνώρισμα μιας εχθρικής συμπεριφοράς (π.χ επίθεσης) ενός ανθρώπου ή ατόμου (ακόμα και στα ζώα). Συχνά επίσης, είναι χαρακτηριστικό γνώρισμα μιας αντίθετης συμπεριφοράς ή ακόμα μιας λιγότερο ή περισσότερο εχθρικής διάθεσης εναντίον συνανθρώπων.¹¹

Με την έννοια επιθετική συμπεριφορά εννοεί ο E.Furntratt όλους αυτούς τους τρόπους συμπεριφοράς ατόμων ή ομάδων που προκαλούν βλάβη στους άλλους, τους βάζουν σε αγωνία ή τους υποτάσσουν με τη βία. Οι επιθετικοί τρόποι συμπεριφοράς μπορούν φυσικά να κατευθύνονται και εναντίον πραγμάτων ή σε ειδική περίπτωση εναντίον του ίδιου του προσώπου που ενεργεί. Τρόποι συμπεριφοράς που οδηγούν σε βλάβη των άλλων με τη μορφή ατυχημάτων δε χαρακτηρίζονται σαν επιθετικοί.¹²

Όπως φαίνεται, όλοι αυτοί οι ορισμοί εκτός από εκείνους τους ορισμούς του A. Mitscherlich και του J. Drever περιέχουν σαν βασικό χαρακτηριστικό τη βλάβη αντικειμένου. Η επιθετικότητα, εμφανίζεται σαν διάθεση συμπεριφοράς ή σαν εχθρική στάση που κατευθύνεται στο αντικείμενο. Δεχόμαστε σαν καλύτερο τον ορισμό του A.Becker επειδή πλησιάζει περισσότερο τη μορφή της ανθρώπινης επιθετικότητας.

Οι γνώμες και οι απόψεις σχετικά με την έννοια της επιθετικότητας είναι, επομένως, ποικίλες. Γενικά όμως βρίσκεται πάντα η κοινωνική αναφορά στην πρώτη γραμμή ακόμα και σε εκείνες τις περιπτώσεις που η επιθετικότητα κατευθύνεται όχι μόνο εναντίον προσώπων αλλά και εναντίον αντικειμένων που βρίσκονται στο στενότερο ή ευρύτερο κοινωνικό και φυσικό περιβάλλον κάθε ζωντανού οργανισμού, ανθρώπου ή ζώου.

⁶ Merz F., Aggression und Aggressionstrieb, in: Handbuch der Psychologie, II .Band Gottingen 1965

⁷ Merz F., Aggression und Aggressionstrieb, in: Handbuch der Psychologie, II .Band Gottingen 1965

⁸ Merz F., Aggression und Aggressionstrieb, in: Handbuch der Psychologie, II .Band Gottingen 1965

⁹ Merz F., Aggression und Aggressionstrieb, in: Handbuch der Psychologie, II .Band Gottingen 1965

¹⁰ Merz F., Aggression und Aggressionstrieb, in: Handbuch der Psychologie, II .Band Gottingen 1965,

¹¹ Merz F., Aggression und Aggressionstrieb, in: Handbuch der Psychologie, II .Band Gottingen 1965

¹² Furntratt E., Psychologie der Aggression. Ursachen und Formen aggressiven Verhaltens. Στο : betrifft: Erziehung, Heft 5, 1972

1.3 Θεωρητικές προσεγγίσεις του φαινομένου της επιθετικότητας

1.3.1 Εισαγωγή

Ένα θέμα που έχει απασχολήσει τους επιστήμονες, θεωρητικούς και ερευνητές-ψυχολόγους, κοινωνιολόγους, εθολόγους - και το οποίο αποτελεί «σημείο αμφιλεγόμενο» είναι η αρχική αιτία, η «πηγή» της ανθρώπινης επιθετικότητας. Σε ποιους παράγοντες δηλαδή, οφείλονται οι διαφορές που παρατηρούνται μεταξύ των ατόμων ως προς την επιθετικότητα.

Για το θέμα αυτό έχουν διατυπωθεί δύο κύριες απόψεις, αντίθετες μεταξύ τους. Η μία άποψη δέχεται ότι η επιθετικότητα προκαλείται από ενδογενή αίτια από κληροδοτημένα «ένστικτα», ενώ κατά την άλλη η επιθετικότητα είναι αποτέλεσμα περιβαλλοντικών επιδράσεων, των εμπειριών και των βιωμάτων του ατόμου είναι δηλαδή, αποτέλεσμα μάθησης.

Αμέσως παρακάτω παρουσιάζουμε βασικά στοιχεία για τις δύο αυτές θεωρητικές απόψεις.

1.3.2 Η επιθετικότητα ως ορμή ή ένστικτο.

Πολλοί άνθρωποι θεωρούν την επιθετικότητα που εκδηλώνουν τα παιδιά ως πρωτογενές ένστικτο, (λέγοντας ένστικτο εννοούμε τις πολύπλοκες, τις στερεότυπες επαναλαμβανόμενες, μορφές συμπεριφοράς που δεν επηρεάζονται από την μάθηση και την άσκηση και που τις συναντάμε σε κάθε μέλος του ζωικού βασιλείου) το οποίο θα πρέπει να δαμαστεί το συντομότερο δυνατόν. Αποδίδουν την επιθετικότητα σε εγγενείς ή έμφυτες τάσεις, κατάλοιπο της ζωώδους κληρονομιάς του ανθρώπου.¹³

Πολλοί είναι οι ειδικοί που υποστηρίζουν μια τέτοια άποψη για την επιθετικότητα, ότι δηλαδή έχει την αρχική πηγή της σε έμφυτες παρορμήσεις. Ο διάσημος εθολόγος Konrad Lorenz θεωρεί ότι η επιθετικότητα είναι ένα καθολικό πολεμικό επιθετικό ένστικτο, τόσο στα ζώα όσο και στον άνθρωπο, το οποίο κατευθύνεται εναντίον των μελών του ίδιου είδους. Παρεμφερείς απόψεις υποστηρίζει και ο ιδρυτής της ψυχανάλυσης Sigmund Freud.¹⁴

Δεχόμενοι την άποψη ότι, η επιθετικότητα είναι μια πρωτογενής ενόρμηση στο άτομο, χρειάζεται να αφήνουμε διεξόδους για εκτόνωση της επιθετικότητας του. Δεχόμαστε ότι, αν το άτομο καταπνίγει μέσα του τα εχθρικά του συναισθήματα, θα δημιουργηθούν επικίνδυνες εσωτερικές εντάσεις και πιέσεις και, τελικά, θα έχουμε μια βίαιη, και ίσως καταστροφική έκρηξη. Αν δηλαδή η επιθετικότητα είναι πραγματικά μια πρωτογενής βιολογική ανάγκη- όπως η πείνα και η δίψα- τότε οδηγεί αναπόφευκτα σε επιθετικές ενέργειες. Οι θεωρητικοί που ασπάζονται αυτές τις αντιλήψεις, ειρωνεύονται δηκτικά εκείνους που (κατά τη γνώμη τους) «ρομαντικά» αρνούνται να δεχθούν ότι ο άνθρωπος είναι βέβαια ον κοινωνικό, αλλά στην ουσία «ζώο».¹⁵ Αυτοί οι θεωρητικοί των ενστίκτων λένε ότι, αν αγνοηθεί το ενστικτώδες αυτό στοιχείο της ζωώδους κληρονομιάς του ανθρώπου, μάταια οι άνθρωποι θα αναζητούν να βρουν τους λόγους που δεν μπορούν να δημιουργήσουν μια τέτοια ορθολογική κοινωνία.

¹³ Herbert Martin, Ψυχολογικά Προβλήματα παιδικής ηλικίας, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1998, Τόμος β

¹⁴ Herbert Martin, Ψυχολογικά Προβλήματα παιδικής ηλικίας, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1998, Τόμος β

¹⁵ Herbert Martin Ψυχολογικά Προβλήματα παιδικής ηλικίας, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1998

1.3.2.1 Ψυχοβιολογικές θεωρίες

Οι διάφορες ψυχοβιολογικές θεωρίες έχουν ένα κοινό παρονομαστή. Ξεκινούν από τη θέση ότι ο άνθρωπος είναι από τη φύση του επιθετικός. Δηλαδή επειδή ο άνθρωπος είναι έμφυχο ον υπάρχει σε αυτόν μια εγγενής και βιολογική ορμή για επίθεση. Ο Άγγλος φιλόσοφος Thomas Hobbes χαρακτήρισε τον άνθρωπο σαν *hominī lupus*, δηλαδή ότι είναι από τη φύση του ένα σκληρό και κακό ζώο χωρίς συμπόνια για το συνάνθρωπο του. Ο Hobbes θεώρησε επίσης ότι οι νόμοι που διέπουν τις πολιτισμένες κοινωνίες είναι απαραίτητοι για τον περιορισμό των επιθετικών ορμών του ανθρώπου.¹⁶ Αντιθέτως, ο Γάλλος φιλόσοφος Rousseau θεώρησε ότι ο άνθρωπος είναι από τη φύση του αγνός και καλός και η κοινωνία είναι αυτή που τον διαφθείρει κάνοντάς τον επιθετικό και βίαιο.¹⁷

Η θεωρία του Δαρβίνου ήρθε αντιμέτωπη με την παραδοσιακή εικόνα του Αριστοτέλη ο οποίος διαχώρισε τον ψυχισμό των ζώων από τον ψυχισμό του ανθρώπου. Ο Αριστοτέλης πίστευε ότι το ζώο κινείται από τις ορμές του, ενώ ο άνθρωπος ενεργεί με την λογική. Η θεωρία του Δαρβίνου βασίζεται στην αρχή της φυσικής υπεροχής. Δηλαδή οι αλλαγές του περιβάλλοντος προκαλούν στο ζώο την ανάγκη καινούριων τρόπων προσαρμογής τους σ' αυτό, ώστε να επιβιώσει. Ξεκινώντας από την αρχή αυτή, κατέληγε στο ότι οι ικανότεροι κυριαρχούν στον αγώνα αυτό. Τελικά ο Δαρβίνος θεώρησε ότι δεν υπάρχουν ουσιαστικές διαφορές μεταξύ του ανθρώπου και των ζώων. Ο άνθρωπος μπορεί να εξελιχτεί στο ανώτατο όριο της ζωικής ιεραρχίας, χρησιμοποιεί όμως τις ίδιες μορφές προσαρμογής στις απαιτήσεις του περιβάλλοντος, όπως και τα ζώα.

1.3.2.2 Ψυχαναλυτική θεωρία

Κύριος εκφραστής της ψυχαναλυτικής θεωρίας είναι ο S. Freud ο οποίος χώρισε την προσωπικότητα σε τρεις τομείς: το Εγώ το οποίο είναι το συνειδητό μέρος της προσωπικότητας, το Υπερεγώ που είναι η συνείδηση του ανθρώπου και το Εκείνο το πρωτόγονο ασυνείδητο μέρος της προσωπικότητας του που περιέχει τις ενστικτώδεις ορμές του. Ο Freud παρομοιάζει τη λειτουργία της επιθετικότητας με μία χύτρα, γεμάτη νερό, σκεπασμένη με καπάκι επάνω σε μία εστία. Η ενέργεια της φωτιάς μεταδίδεται στο νερό. Καθώς θερμαίνεται το νερό, δημιουργεί ατμό και πίεση μέσα στην κλειστή χύτρα. Για να μην εκραγεί η χύτρα πρέπει να υπάρχει μία βαλβίδα ώστε να απελευθερώνεται ο ατμός.¹⁸

Σύμφωνα λοιπόν, με τον Freud η ψυχική ενέργεια είναι μια μόνιμη εστία δύναμης, η οποία κινητοποιεί το ένστικτο της επιθετικότητας. Το νήπιο που δεν έχει αναπτύξει ακόμα το Εγώ, εκδηλώνεται εναντίον κάθε στόχου. Η ανάπτυξη της προσωπικότητας ακολουθεί τη σταδιακή διαμόρφωση του Εγώ και μετά από μερικά χρόνια του Υπερεγώ. Ο ρόλος του Εγώ είναι η καταστολή των μη ρεαλιστικών και αντικοινωνικών ορμών, και επίσης η μετατροπή του τρόπου εκδήλωσης των επιθετικών ορμών με ένα κοινωνικά παραδεκτό και ρεαλιστικό τρόπο μέσα από τους μηχανισμούς άμυνας.

Όπως βλέπουμε, η πίεση των επιθετικών ορμών είναι ενστικτώδεις και μόνιμοι. Ο στόχος των γονιών και της κοινωνίας είναι η διαμόρφωση της

¹⁶ Γεώργια Δημητρίου, Κοινωνική Ψυχολογία, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1990

¹⁷ Γεώργια Δημητρίου, Κοινωνική Ψυχολογία, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1990

¹⁸ Γεώργια Δημητρίου, Κοινωνική Ψυχολογία, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1990

προσωπικότητας με τέτοιο τρόπο, ώστε το ένστικτο, αυτό να στρέφεται εναντίον στόχων που είναι όσο γίνεται πιο ανώδυνη με το άτομο και την κοινωνία.

Σύμφωνα λοιπόν με όσα αναφέρθηκαν προηγουμένως, κατά τον Freud, ο άνθρωπος είναι ον εκ φύσεως επιθετικό. Ο Freud περιέγραψε ένα τρόπο εκτόνωσης και καταστολής των ορμών αυτών. Την εκτόνωση αυτή την ονόμασε «κάθαρση». Αναφέρθηκε στο φαινόμενο της ψυχικής και σωματικής εξαντλήσεως που παρουσιάζεται, όταν το άτομο εκφράζει τις απαγορευμένες και καταπιεσμένες ορμές του. Μία αρχή της ψυχαναλυτικής θεραπείας είναι ότι η κάθαρση φέρνει μόνο προσωρινή ανακούφιση (επειδή οι ορμές δεν έχουν βρει ένα ικανοποιητικό μηχανισμό άμυνας). Επομένως, ένας στόχος της ψυχαναλυτικής θεραπείας είναι να βοηθήσει το άτομο να βρει πιο ρεαλιστικούς στόχους για να εκφράσει την επιθετικότητα του. Η κύρια επίκριση της ψυχανάλυσης αφορά την ύπαρξη των δύο αυτών ενστίκτων. Δηλαδή οι περισσότεροι κριτές του Freud αμφισβητούν την ύπαρξη του εγγενούς ενστίκτου επιθετικότητας.

1.3.2.3 Θεωρία A.Adler

Ο A.Adler υπήρξε ο πρώτος συγγραφέας της ψυχολογίας του βάρους, που ασχολήθηκε με την επιθετικότητα. Παρουσίασε κατ' αρχήν την επιθετικότητα σαν μια ενεργητική δύναμη που δεν πρέπει να εξασφαλίσει την αυτοδιάσωση του οργανισμού. Δεν είναι η επιθετικότητα καθαυτή μια ορμή, αλλά μια αντίδραση του οργανισμού, που έχει διαμορφωθεί σε όλη την εξελικτική πορεία της ζωής. Είδε κυρίως την επιθετικότητα σαν μια συμπεριφορά που μπορεί να αποκτηθεί. Η επιθετική συμπεριφορά δεν έχει αίτια εγγενή που προϋπήρχαν βιολογικά, αλλά γίνεται κατανοητή μόνο σαν σύμπτωμα ψυχικών ανωμαλιών. Υπάρχουν δευτερογενείς αντισταθμιστικές τάσεις, των οποίων η πρώτη αιτία πρέπει να αναζητηθεί στα αρνητικά βιώματα της παιδικής ηλικίας.

Πίστευε πως το πιο αποφασιστικό στη ζωή του παιδιού είναι η θέση του έναντι των προβλημάτων της ζωής. Αυτή ακριβώς η τοποθέτηση του ατόμου έναντι της ίδιας της ζωής και των προβλημάτων της περιέχει κατά τον A.Adler πάντα κάτι επιθετικό, πράγμα που εκλαμβάνεται σαν προσπάθεια για κατάκτηση και επιβολή.

Αμέσως, μετά τη γέννηση του παιδιού εκδηλώνεται η στάση του προς τον εξωτερικό κόσμο με μια βασική τάση να πετύχει την ικανοποίηση των ορμών με αγώνα, π.χ κλάματα, φωνές, σπαρταρίσματα και λίγο αργότερα με την πτώση του στο έδαφος, δαγκώματα κ.α., με λίγα λόγια με μία στάση, που χαρακτηρίζεται από τον A.Adler σαν εχθρική. Αυτό το βασικό εχθρικό ή ανταγωνιστικό γνώρισμα τον οδήγησε στην αποδοχή της ύπαρξης μιας επιθετικής ορμής στο παιδί.

Ο A.Adler αναγνώριζε τρεις μορφές εμφάνισης της επιθετικής ορμής:

- 1) Καθαρή μορφή που εμφανίζεται σαν: αγώνας, διαπληκτισμοί, χτυπήματα, δαγκώματα, αποτρόπαιες πράξεις και σαν εξευγενισμένη μορφή εκδηλώνεται στον αθλητισμό, στη μονομαχία στο συναγωνισμό, στον πόλεμο, στην επιθυμία για κυριαρχία και σε θρησκευτικούς, κοινωνικούς και φυλετικούς αγώνες.
- 2) Επιστροφή εναντίον του ίδιου προσώπου με χαρακτηριστικά την ταπεινοφροσύνη, τη δουλοπρέπεια, την υποταγή, το μαζοχισμό που φτάνει μέχρι την αυτοκτονία και
- 3) Αντιστροφή στο αντίθετο: ευσπλαχνία, συμπάθεια, αλτρουισμός, συμπόνια στη δυστυχία των άλλων.

Το σύστημα όμως της ατομικής ψυχολογίας σχετικά με την επιθετικότητα οικοδομείται στη θεωρητική βάση του «κοινωνικού συναισθήματος»,

«συναισθήματος κατωτερότητας» και της «επιδίωξης του κύρους». Μόνο μ' αυτές τις βασικές έννοιες είναι κατανοητό το σύστημα του A.Adler και ολόκληρη η πραγματεία του για την επιθετικότητα. Αξιόλογη είναι επίσης η άποψή του πως δεν υπάρχει απόδειξη, αν οι ιδιότητες του χαρακτήρα και η ενδοανθρώπινη επιθετική συμπεριφορά μεταβιβάζονται κληρονομικά. Ιδιαίτερα οι εμπειρίες του από την ψυχοθεραπευτική τον βοήθησαν να μορφώσει τη γνώμη για την αντιδραστική φύση της επιθετικότητας.¹⁹

Ο A.Adler υποστηρίζει επίσης, ότι τα γνωρίσματα του χαρακτήρα δεν είναι έμφυτα, αλλά αποκτούνται στα πρώτα χρόνια της παιδικής ηλικίας και καθορίζουν την εξελικτική πορεία της μετέπειτα ζωής του ανθρώπου. Αυτό ονομάζει ο Adler το ασυνείδητο «σχέδιο ζωής» (στυλ ζωής). Το σχέδιο ζωής, που διαμορφώνεται γενικά στα πρώτα χρόνια της ζωής, θεμελιώνεται πάνω στη γνώμη του ατόμου για τον εαυτό του και το περιβάλλον του. Σ' αυτή ακριβώς τη χρονική περίοδο το παιδί δοκιμάζει και πειραματίζεται μέσα στο περιβάλλον που ζει.

Σύμφωνα δηλαδή μ' αυτή την άποψη πρέπει να απορρίψει κανείς ολοκληρωτικά το ρόλο της κληρονομικότητας αναφορικά με όλα τα φαινόμενα της ψυχικής ζωής και ιδιαίτερα τα γνωρίσματα του χαρακτήρα, επομένως και την επιθετική συμπεριφορά. Δεν υπάρχει κανένα έρεισμα, στο οποίο θα μπορούσε να στηριχτεί μια υπόθεση της θεωρίας της κληρονομικότητας σ' αυτή την περιοχή. Εάν ανατρέξει κανείς στην εξελικτική πορεία οποιουδήποτε φαινομένου της ανθρώπινης ζωής, θα φτάσει φυσικά μέχρι την πρώτη μέρα της γέννησης και θα νομίσει πως όλα είναι έμφυτα.²⁰

Ένας άνθρωπος με επιθετικά γνωρίσματα στο χαρακτήρα δε συμβιβάζεται μ' έναν ορισμένο τρόπο συμπεριφοράς αναφορικά με τις αξιώσεις και τις απαιτήσεις της κοινωνικής ομάδας. Εφ' όσον αυτός εκδηλώνει επιθετικούς τρόπους συμπεριφοράς, φανερώνει μ' αυτό μια ψυχική τοποθέτηση. Αυτοί οι τρόποι είναι το είδος και τα μέσα που εκφράζουν τη θέση που παίρνει έναντι στο περιβάλλον του. Η επιθετικότητα πρέπει να γίνεται κατανοητή με βάση αυτή την άποψη, μόνο μέσα στο πλαίσιο της ολοκληρωτικής εξέλιξης του ανθρώπινου χαρακτήρα.

Άνθρωποι με επιθετική συμπεριφορά ανήκουν, κατά τον A.Adler, στην κατηγορία εκείνη, που σαν παιδιά κατά τα πέντε πρώτα χρόνια της ζωής τους δοκίμασαν τέτοιες καταστάσεις που τους άφησαν μόνιμες και καταστρεπτικές εντυπώσεις. Και αυτές εξαρτώνται λιγότερο από μεμονωμένα δραματικά βιώματα και περισσότερο από συνεχείς τρόπους συμπεριφοράς, οι οποίοι φέρουν το παιδί αντιμέτωπο με τους γονείς και τους ίδιους τους γονείς μεταξύ τους εξαιτίας του.

Η σκληρότητα., το παραχάϊδεμα, η άνιση μεταχείριση των γονιών προς τα παιδιά, η σειρά γέννησης των αδελφών, είναι κατά τον Adler, παράγοντες που καθορίζουν την εξέλιξη του χαρακτήρα του παιδιού. Ιδιαίτερα, κατά τη διαδικασία της αγωγής οι δύο διαμετρικά αντίθετοι πόλοι- σκληρότητα και παραχάϊδεμα- είναι τα πιο ολέθρια μέσα για την ομαλή ανάπτυξη του παιδιού. Και τα δύο είναι τρόποι έκφρασης μιας αυταρχικής συμπεριφοράς, με τους οποίους οι γονείς κάνουν το παιδί να υπηρετεί το δικό τους θέλημα. Η υπερβολική πειθαρχία και η εξάρτηση του παιδιού είναι οι ασυνείδητοι σκοποί, τους οποίους οι γονείς επιθυμούν να πετύχουν μ' αυτούς τους τρόπους

Ο A.Adler χαρακτηρίζει το παραχάϊδεμα σαν το πιο βαρύ και με μεγάλες συνέπειες παιδαγωγικό σφάλμα. Το παραχάϊδεμένο παιδί προσπαθεί πάντοτε να θέτει τους άλλους στην υπηρεσία του. Δείχνει ευαισθησία, ανυπομονησία, έλλειψη

¹⁹ Ansacker H.L.und R.,A Aglers Individualpsychologie. Eine systematische Darstellung seiner Lehre in Ausz:ugen aus seinen Schriften, Munchen 1972

²⁰ Adler A., Menschenkenntnis(αρχικά 1925), και μετέπειτα Fischer-Tanschenbuch.. Frankfurt a.M.1971

καρτερίας, τάση για εκρήξεις θυμού, γίνεται αχόρταγο πλάσμα και πολλές φορές τύραννος για τους αδύνατους. Όλα αυτά τα χαρακτηριστικά περιέχουν στοιχεία επιθετικής συμπεριφοράς.

Τα χαρακτηριστικά της συμπεριφοράς του παιδιού, που ανατράφηκε αυστηρά και σκληρά είναι συχνά η επιθετικότητα, η αγωνία, η αυτοαμφιβολία, ο αρνητισμός και άλλα. Και οι δύο παιδαγωγικές μέθοδοι προκαλούν στο παιδί, στο πλαίσιο της γενικής γένεσης της νευρωτικής κλίσεις, ειδικούς νευρωτικούς τρόπους συμπεριφοράς, που περιέχουν τις περισσότερες φορές στοιχεία έκδηλης ή λανθάνουσας επιθετικότητας, που μπορούν να κατευθύνονται εναντίον του εαυτού του. Οι H.L.Ansbacher και R.Ansbacher²¹, χαρακτηρίζουν την ανασφάλεια, σαν μια βασική μορφή νευρωτικής συμπεριφοράς. Το παιδί χρησιμοποιεί την επιθετική συμπεριφορά σαν μια ασπίδα ασφαλείας κρατώντας τους άλλους σε απόσταση.

1.3.3 Η επιθετικότητα ως ματαίωση και μάθηση

1.3.3.1 Η επιθετικότητα ως «μαθημένη συνήθεια»

Σύμφωνα, με μελέτες σχετικές με την επιθετικότητα που εκδηλώνεται από μεμονωμένα άτομα και κοινωνίες, προκύπτει το ηθικό δίδαγμα ότι δεν υπάρχει καμία ενστικτώδης παρόρμηση για βία μέσα στον άνθρωπο. Το συναίσθημα του θυμού μπορεί κάλλιστα να προκληθεί από ακούσιες εσωτερικές διεργασίες, αλλά οι αντιδράσεις του ανθρώπου στη συναισθηματική αυτή κατάσταση δεν είναι στερεοτυπικές, όπως τα ένστικτα. Η επιθετικότητα είναι μια μαθημένη συνήθεια, μια επιγενής παρόρμηση. Πιστεύεται, ότι κοινωνικά μάλλον και όχι βιολογικά χαρακτηριστικά καθορίζουν τις εχθρικές πράξεις και τις φιλοπόλεμες διαθέσεις των ατόμων και ομάδων. Σύμφωνα, με την άποψη αυτή, είναι δυνατόν, θεωρητικά τουλάχιστον, να μειώσουμε την πιθανότητα εσωτερικής σύγκρουσης μεταξύ των ανθρώπων, περιορίζοντας τις σοβαρές ματαιώσεις και ελαχιστοποιώντας τα οφέλη που απολαμβάνει κανείς όταν είναι επιθετικός.

Μια από τις θεωρίες που αφορούν τις πηγές της επιθετικότητας είναι γνωστή ως υπόθεση «ματαίωση - επιθετικότητα». Ματαίωση είναι η εσωτερική κατάσταση ή το συναίσθημα αναστάτωσης που νιώθουμε, όταν ένα μάλλον αξεπέραστο εμπόδιο δεν μας επιτρέπει να ικανοποιήσουμε μια ανάγκη μας ή να πραγματώσουμε κάποιον επιδιωκόμενο σκοπό.

Η ανάγκη, της οποίας η ικανοποίηση παρεμποδίζεται, μπορεί εκείνη τη στιγμή να φαίνεται αρκετά σημαντική, σε άλλες όμως περιπτώσεις, αντικειμενικά κρινόμενη, μπορεί να είναι και ασήμαντη. Για παράδειγμα, ίσως μια τέτοια ανάγκη να είναι η επιθυμία του παιδιού για ένα δεύτερο κομμάτι γλυκό ή για να δέσει μόνο τα κορδόνια των παπουτσιών του. Άλλοτε πάλι, ο σκοπός μπορεί να είναι ζωτικής σημασίας, όπως η έντονη επιθυμία του παιδιού να περπατήσει, να επικοινωνήσει με το λόγο ή να καταφέρει να διαβάσει. Η απογοήτευση που νιώθει το παιδί, όταν η προσπάθεια του παρεμποδίζεται, δημιουργεί μερικές φορές μια συναισθηματική κατάσταση -θυμό- που αυξάνει την πιθανότητα να επακολουθήσει επιθετική συμπεριφορά.

Το αν θα επακολουθήσει ή όχι βία- και τι μορφές θα λάβει η βία αυτή- μετά από τη ματαίωση μιας επιπρόσθετης ενέργειας, εξαρτάται από ποικίλους παράγοντες: τις συνήθειες που έχει αποκτήσει το άτομο στην πορεία της ζωής του, τα

²¹ Adler A., Menschenkenntnis (αρχικά 1925), και μετέπειτα Fischer-Tanschenbuch. Frankfurt a.M. 1971

χαρακτηριστικά της ιδιοσυγκρασίας του, τις επιδράσεις που του έχουν ασκηθεί από επιθετικά μοντέλα (όπως οι επιθετικοί γονείς), την ανοχή που έδειχναν ή που του επέβαλλαν τα σημαντικά πρόσωπα στη ζωή του, όταν εκδήλωνε τον θυμό του. Προφανώς, οι εμπειρίες που έχει ο καθένας σχετικά με τις παρεμποδίσεις και ματαιώσεις εμπρόθετων ενεργειών μας, τις στέρησεις και τις κακοτυχίες μας διαφέρουν σημαντικά. Είναι γεγονός ότι η μακροχρόνια συνεξάρτηση ή ευαισθητοποίηση σε κάποιες συγκεκριμένες ματαιώσεις, μειώνει σημαντικά το επίπεδο ανοχής μας έναντι του θυμού που μας προκαλούν οι διάφορες παρεμποδίσεις.

Ο J.Dollard ορίζει τη ματαιώση σαν «μια επαλληλία με την αντίδραση που προκαλείται από κάποιο υποκίνητη κατά τη στιγμή της εμφάνισης της στην πορεία της συμπεριφοράς»²² η ματαιώση δηλαδή μπορεί να εξηγηθεί αν υποθέσει κανείς ότι μια ένταση ανάγκης που προκλήθηκε από κάποιο κίνητρο δεν εξαλείφτηκε, αλλά διακόπηκε ή παρεμποδίστηκε.

Η ισχύς της υποκίνησης για επιθετικότητα είναι μια λειτουργία του βαθμού της ματαιώσης. Δηλαδή, όσο πιο ισχυρή είναι η βασική υποκίνηση (η ανάγκη και η τάση για ικανοποίηση της ανάγκης), τόσο πιο ισχυρός θα είναι και ο βαθμός της επιθετικότητας στην επαλληλία της πορείας, και τόσο ισχυρή θα είναι και πάλι η υποκίνηση για επιθετικότητα που προέρχεται απ' αυτή.

Ο άνθρωπος μαθαίνει κατά τη διαδικασία της κοινωνικοποίησης του να προσαρμόζεται σε κανόνες και να βάζει σε πειθαρχία την επιθετικότητα, που προέρχεται μετά από ένα βίωμα μιας ματαιώσης. Αυτή η αναστολή της επιθετικότητας πραγματοποιείται εξαιτίας της πρόβλεψης τιμωρίας ή αποτυχίας και των συναισθημάτων που προέρχονται απ' αυτά (δυσανεμία, λύπη κ.α).

Ματαιώσεις βιώνουν τα μεγαλύτερα παιδιά και οι νέοι μέσα και έξω από την οικογένεια, αφού πρέπει να προσαρμόζονται σ' εκείνους τους τρόπους συμπεριφοράς, που υπάρχουν στην κοινωνία που ζουν και που έρχονται σε σύγκρουση με τις ανάγκες τους. Έτσι, προκαθορίζεται π.χ στους νέους ανθρώπους από το σύστημα αξιών της ομάδας ο ρόλος του φύλου, που πολλές φορές τους φαίνεται περιοριστικός και μπορεί να συνοδεύεται από ματαιώσεις. Εξάλλου μια έμφυτη τάση των νέων να θέλουν να ανήκουν σε μια πιο προχωρημένη από τη δική τους ηλικία προκαλεί μερικές φορές ματαιώσεις και στη συνέχεια επιθετικότητα.

1.3.3.2 Η θεωρία της μάθησης

Οι σπουδαιότεροι εκπρόσωποι και υποστηρικτές της θεωρίας, που υποστηρίζει πως η επιθετικότητα είναι αποτέλεσμα της μάθησης, είναι ο A.Bandura και ο R. Walters. Με τις πολλές έρευνές τους στην ψυχολογία της μάθησης προσπάθησαν να αποδείξουν τη μεγάλη σημασία του υποδείγματος, του προτύπου, για τη μάθηση διάφορων τρόπων συμπεριφοράς και ιδιαίτερα της επιθετικής²³ αυτή τους η θεωρία ονομάστηκε «μάθηση με παρατήρηση», «μάθηση με μίμηση» και «μάθηση με ταύτιση», και απέκτησε πολλούς και αξιόλογους οπαδούς.

Ο A.Bandura και ο R. Walters πραγματοποίησαν με τους συνεργάτες τους πολυάριθμα εργαστηριακά πειράματα, στα οποία τα πειραματικά τους πρόσωπα ήταν κυρίως παιδιά. Σ' αυτά εκτέθηκαν γνήσια ή ψεύτικα και φανταστικά επιθετικά πρότυπα. Τα πειράματα διακρίνονταν ουσιαστικά τόσο για τη σωστή εκλογή των συνθηκών του ερεθισμού όσο και για τον καλό συνδυασμό εκείνων των μεταβλητών που ίσχυαν σαν δέκτες επιθετικότητας. Οι ερευνητές κατέληξαν στο συμπέρασμα πως

²² Adler A., Menschenkenntnis (αρχικά 1925), και μετέπειτα Fischer-Tanschenbuch. Frankfurt a.M.1971

²³ Βλ. προπάντων τα έργα τους : Child and Adolescent Aggression, New York 1956, και Social Learning and Personality development, New York 1963.

στον παρατηρητή ενός προτύπου συμπεριφοράς θα εμφανιστεί μια από τις τρεις σχετικά διαφορετικές επιδράσεις που διακρίνονται μεταξύ τους ανάλογα με τον αριθμό, την ποικιλία και την ένταση των επιθετικών αντιδράσεων:

1) Ο παρατηρητής αποκτά εντελώς νέα πρότυπα συμπεριφοράς, πράγμα που με τη στενή έννοια ονομάζεται «Model- Effect», (αποτέλεσμα προτύπου).

2) πρότυπα συμπεριφοράς που προϋπήρχαν ή είχαν ανασταλεί ενισχύονται στον παρατηρητή ή από-αναστέλλονται. Εδώ οι ερευνητές μιλούν για ένα «Hemmungs-und Enthermmugs-Effect», (απελευθερωμένο από αναστολή αποτέλεσμα).

3) Οι παρατηρήσεις επαναφέρουν παρόμοια αντίδραση που είχε μαθευτεί προηγουμένως «eliciting-effect» (προκαλούμενο αποτέλεσμα). Η αποδοχή ενός ορισμένου τρόπου συμπεριφοράς υπηρετεί σαν πρόκληση παρόμοιων αντιδράσεων.²⁴

Ο A. Bandura και ο R. Walters μαζί με τους συνεργάτες τους εξέτασαν ακόμα σε εργαστηριακά πειράματα το ρόλο του προτύπου για την μεταβίβαση νέων υποδειγμάτων συμπεριφοράς. Ξεκινούν με βάση την υπόθεση²⁵ πως για την πειραματική απόδειξη της δημιουργίας ενός προτύπου επιθετικής συμπεριφοράς είναι απαραίτητο να προκαλεί μεγάλη εντύπωση στο παιδί η συμπεριφορά του προτύπου ώστε να το επηρεάζει σε μεγάλο βαθμό και να μιμείται την συμπεριφορά αυτή. Η υπόθεση τους επιβεβαιώνεται από τις αντιδράσεις του παρατηρητή.

Ο A. Bandura και ο R. Walters αναφέρουν πολλές περιπτώσεις στις οποίες κατά την παρατήρηση επιθετικών προτύπων από παιδιά, αυτά όχι μόνο έδειξαν νέες αντιδράσεις, αλλά και περισσότερους τρόπους επιθετικής συμπεριφοράς. Αυτοί όμως οι τρόποι δεν είχαν επιδειχτεί από το πρότυπο και σαν συνέπεια δεν μπορούσαν να μαθευτούν κατά τη διάρκεια του πειράματος.

²⁴ Child and Adolescent Aggression, New York 1956, και Social Learning and Personality development, New York 1963.

²⁵ Bandura A. und Walters R., Der Erwerb aggressiver Verhaltensweisen durch soziales Lernen, στο: Schmidt-Mummendy A. und Schmidt H.D., (Hrsg.), Aggressives Verhalten. Neue Ergebnisse der psychologischen Forschung, Munchen 1972

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2^ο : Η συμπεριφορά των παιδιών σχολικής ηλικίας και η εμφάνιση επιθετικότητας

2.1 Εισαγωγή

Η επιθετικότητα στην παιδική και εφηβική ηλικία είναι ένα παγκόσμιο φαινόμενο. Υπάρχει από τότε που υπάρχει ο άνθρωπος και εκδηλώνεται με διάφορους τρόπους, ανάλογα με την ηλικία, τα κίνητρα και το σκοπό που επιδιώκει. Η νεανική και ιδιαίτερα η εφηβική επιθετικότητα και κατ'επέκταση παραβατικότητα και εγκληματικότητα είναι σύνθετα προβλήματα που παρουσιάζουν αύξηση στις σύγχρονες κοινωνίες. Φυσικά όλα τα παιδιά δείχνουν κάποια επιθετικότητα ιδιαίτερα μάλιστα σε κάποια συγκεκριμένα στάδια της ανάπτυξής τους. Ορισμένα όμως παιδιά δημιουργούν προβλήματα εξαιτίας της μακράς διάρκειας της επιθετικότητας τους, της μεγάλης έντασης της εχθρότητας που νιώθουν και της αδυναμίας τους να ελέγχουν τις εχθρικές και καταστροφικές τους παρορμήσεις. Στην Ελλάδα του 21^{ου} αιώνα εμφανίζεται ανησυχία για τα συνεχώς αυξανόμενα περιστατικά βίαιης συμπεριφοράς από παιδιά και εφήβους²⁶.

Έχουν αναπτυχθεί διάφορες θεωρίες γύρω από τους παράγοντες που προκαλούν την ανθρώπινη επιθετικότητα. Για το θέμα αυτό υπάρχουν δυο απόψεις. Η μια θεωρία δέχεται την επιθετικότητα ως ορμή ή ένστικτο και η άλλη ότι είναι αποτέλεσμα μάθησης, όπως αναφέραμε στο προηγούμενο κεφάλαιο.

Κατά την πρώτη θεωρία, η επιθετικότητα αποτελεί αναπόσπαστο κομμάτι της προσωπικότητας του παιδιού, αποτελεί ενστικτώδη, γενετήσια παρόρμηση. Δηλαδή η επιθετικότητα και κατ'επέκταση η βία αποτελούν μέρος της φύσης του ανθρώπου. Εξετάζει χαρακτηριστικά της προσωπικότητας και στοιχεία της ιδιοσυγκρασίας του παιδιού σαν άτομο και σαν ολότητα που του προκαλούν την επιθετική συμπεριφορά.

Από την άλλη η δεύτερη θεωρία εξετάζει τους κοινωνικούς παράγοντες που θα μπορούσαν να επηρεάσουν την προσωπικότητα του παιδιού. Ο ρόλος των γονιών, της οικογένειας και του σχολείου είναι καθοριστικός στη γένεση, πρόληψη και αντιμετώπιση των σοβαρών προβλημάτων σε σχέση με την κοινωνική συμπεριφορά και εξέλιξη των εφήβων. Οι αλλαγές που έχουν επέλθει στους παραπάνω τομείς, έχουν επηρεάσει σημαντικά την ανάπτυξη της προσωπικότητας του παιδιού. Η αλλοίωση των ρόλων και της θέσης των μελών μέσα στην οικογένεια, της δομής και της λειτουργίας της επιδρούν σε αρκετές περιπτώσεις αρνητικά στην προσωπικότητα του παιδιού²⁷.

Στο κεφάλαιο αυτό θα αναφερθούμε και στους προσωπικούς παράγοντες που θα μπορούσαν να επηρεάσουν την εμφάνιση επιθετικής συμπεριφοράς. Ταυτόχρονα θα μελετήσουμε την λειτουργία θεσμών όπως η οικογένεια και το σχολείο αλλά και κοινωνικούς παράγοντες που επηρεάζουν την κοινωνικοποίηση και την καλλιέργεια της προσωπικότητας του παιδιού. Παράλληλα θα εξετάσουμε αν και σε ποιο βαθμό συμβάλλουν στην εμφάνιση επιθετικής συμπεριφοράς και ποια είναι η κοινωνική πραγματικότητα σήμερα.

²⁶ Βασιλειάδης Γ., Συμβουλευτικός Ψυχολόγος, «Η βίαιη συμπεριφορά από παιδιά και εφήβους-για μια καλύτερη κατανόηση του φαινομένου, 07/01/2003 (www.specialeducation.gr)

²⁷ Καλαντζή –Αζίι Α, Παρίσης Ν, «Οικογένεια Ψυχοκοινωνικές- Ψυχοθεραπευτικές προσεγγίσεις», Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 1990

2.2 Προσωπικοί παράγοντες

Η παιδική επιθετικότητα είναι προϊόν των αλληλεπιδράσεων περιβαλλοντικών παραγόντων, σε συνδυασμό με τα ατομικά χαρακτηριστικά του παιδιού. Αυτό σημαίνει ότι σε μερικά παιδιά μπορεί να υπάρχει η τάση για επιθετική συμπεριφορά αλλά ανάλογα με τις επιδράσεις που δέχονται από το περιβάλλον τους η τάση αυτή είτε εκδηλώνεται, είτε περιθωριοποιείται.

Η θεωρία που αναφέρει την επιθετικότητα ως ένστικτο αποδίδει την επιθετικότητα σε εγγενείς ή έμφυτες τάσεις, τη χαρακτηρίζει ως μια πρωτογενή βιολογική ανάγκη. Ότι δηλαδή το άτομο έχει την ανάγκη να εκτονώνει το θυμό και την έντασή του, χωρίς να καταπνίγει μέσα του τα εχθρικά συναισθήματα γεγονός που θα μπορούσε να δημιουργήσει επικίνδυνες εντάσεις και πιέσεις²⁸.

Δεν μπορούμε να δεχθούμε ότι τα επιθετικά ένστικτα του ατόμου και μόνο θα μπορούσαν να επηρεάσουν την εμφάνιση ή μη επιθετικής συμπεριφοράς. Είναι όμως γεγονός ότι στοιχεία της προσωπικότητας του παιδιού συμβάλλουν στην καλλιέργειά της.

Τα επιθετικά παιδιά τείνουν να έχουν διασπαστική συμπεριφορά, να παρουσιάζονται υπερκινητικά, παρορμητικά, υπέρ δραστήρια²⁹, είναι ατίθασα, απείθαρχα και ζωηρά³⁰. Κατά βάθος η επιθετική τους συμπεριφορά συγκαλύπτει την ανασφάλεια, την απόρριψη ή ακόμα και την επιθετικότητα που έχουν βιώσει για πολλά χρόνια³¹. Είναι συνήθως αδύναμοι και έχουν χαμηλή αυτοεκτίμηση με αισθήματα απόρριψης, πικρίας, απογοήτευσης και συναισθηματικό κενό. Οι παραπάνω παράγοντες μπορεί να έχουν σαν αποτέλεσμα την επιθετικότητα, τη βία ή ακόμα και την εγκληματικότητα.³²

Οι βιολογικοί παράγοντες όπως το ενδοκρινικό σύστημα και ειδικότερα η τεστοστερόνη έχουν μελετηθεί για την επιρροή τους στην ανάπτυξη της επιθετικότητας. Μελέτες σε ζώα δείχνουν μια αιτιώδη σχέση με τα ανδρογόνα δηλαδή έναν αιτιατό ρόλο των ανδρογόνων στην ανάπτυξη της επιθετικότητας. Οι μελέτες αυτές θεωρούν ότι η επιθετικότητα οφείλεται στο μηχανισμό αλληλεπίδρασης των ορμονικών και νευροδιαβιβαστικών παραγόντων³³. Η σχέση αυτή στα ανδρογόνα είναι διαφορετική στο θηλυκό και στο αρσενικό είδος γεγονός που επηρεάζει την διαφορετική συχνότητα εμφάνισης επιθετικότητας στα δυο φύλα.

Υπάρχουν όμως και άλλοι παράγοντες που διαφοροποιούν την επιθετική συμπεριφορά ανάμεσα στα αγόρια και στα κορίτσια. Έρευνες παρουσιάζουν τα αγόρια πιο επιθετικά από τα κορίτσια αλλά και πιο συχνά σαν θύτες σε περιπτώσεις σεξουαλικής παρενόχλησης³⁴. Το ανήλικο αγόρι είναι κάτοχος ενός εν δυνάμει βίαιου χαρακτήρα ενώ το αντίστοιχο κορίτσι χαρακτηρίζεται ανήθικο³⁵. Τα αγόρια τείνουν στην φυσική επιθετική συμπεριφορά ενώ τα κορίτσια χρησιμοποιούν πιο έμμεσους

²⁸ Herbert M, Ψυχολογικά Προβλήματα παιδικής ηλικίας, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1998, τόμος β

²⁹ Βάρβογλη Λ, Ph.D. Ψυχολόγος-Ψυχοθεραπεύτρια, «Τι ωθεί τα παιδιά στην εκδήλωση βίαιης συμπεριφοράς, 18/09/04 (www.health.in.gr/news/article.asp)

³⁰ Χρηστάκης Κ, «Η επιθετική συμπεριφορά στην παιδική ηλικία», www.platon.gr/arthro13.htm

³¹ Αρίδη Ι Ψυχολόγος, «Παιδιά και έγκλημα: Δυο έννοιες εντελώς αντιφατικές», 12/06/06 (www.almyrow.gr/el/modules/news/article.php)

³² Μωυσίδης Ν, Η αυτοεκτίμηση στην παιδική ηλικία», www.users.kyk.sch.gr

³³ Σωτηροπούλου Μ Ψυχολόγος «Η επιθετικότητα του παιδιού και οι αιτίες της» www.patris.gr, Βερνάδος Μ., «Προσεγγίσεις σε θέματα Ειδικής Αγωγής», Ρέθυμνο, 2004

³⁴ Καρανάτση Ε, «Πειράγματα, φιλιά και χάδια με το...ζόρι, Καθημερινή 19/06/06, Χρηστάκης Κ, «Η επιθετική συμπεριφορά στην παιδική ηλικία», www.platon.gr/arthro13.htm, Βάρβογλη Λ, Ph.D. Ψυχολόγος-Ψυχοθεραπεύτρια, «Τι ωθεί τα παιδιά στην εκδήλωση βίαιης συμπεριφοράς, 18/09/04 (www.health.in.gr/news/article.asp)

³⁵ Γεωργούλας Σ, «Ανήλικοι Παραβάτες στην Ελλάδα, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2000

μεθόδους όπως το κουτσομπολιό και ο κοινωνικός αποκλεισμός³⁶. Το κορίτσι δεν μπορεί να είναι ένα βίαιο αντικοινωνικό άτομο λόγω της υποδεέστερης σωματικής κατασκευής και μειωμένης φυσικής δύναμης ή λόγω πολιτισμικών διαφορών στην υιοθέτηση ρόλων κάτω από τα κοινωνικά πρότυπα που το θέλουν υπάκουο και ήσυχο ενώ τα αγόρια ζωνιά και φασαριόζικα³⁷.

Παιδιά με ψυχολογικά προβλήματα, μαθησιακές δυσκολίες και προβλήματα προσαρμογής είναι δυνατό να παρουσιάζουν σε μεγαλύτερη συχνότητα επιθετική συμπεριφορά. Τα παιδιά αυτά δυσκολεύονται να ακολουθήσουν τους συνομηλικούς τους, συχνά απορρίπτονται και στιγματίζονται γεγονός που προκαλεί αρνητικά συναισθήματα. Αυτά με τη σειρά τους προκαλούν ανάλογες αντιδράσεις προς συμμαθητές, δασκάλους και οικογένεια δηλαδή εντάσεις και συγκρούσεις. Το παιδί χαρακτηρίζεται ταραχοποιό και δυσπροσάρμοστο και η υπόλοιπη ομάδα το απορρίπτει και το περιθωριοποιεί. Η επιθετική συμπεριφορά αποτελεί την απάντηση του παιδιού και έχει σαν στόχο την προστασία του³⁸.

2.3 Οικογενειακοί παράγοντες

Η οικογένεια αποτελεί τον κύριο φορέα κοινωνικοποίησης και ανάπτυξης για το παιδί το οποίο μεγαλώνοντας, μέσα σε αυτή, καλλιεργεί δεξιότητες και δημιουργεί την προσωπικότητά του. Παράλληλα όμως στα πλαίσια της οικογενειακής ζωής το παιδί έρχεται αντιμέτωπο με τα πρώτα βιώματα επιθετικής – βίαιης συμπεριφοράς. Στη συνέχεια θα εξετάσουμε τους παράγοντες αλλά και τη βία σαν φαινόμενο μέσα στην οικογένεια.

Σημαντικό ρόλο στην ανάπτυξη του παιδιού και στην εμφάνιση ή μη επιθετικής συμπεριφοράς παίζει η δομή και η λειτουργία της οικογένειας αλλά και οι ρόλοι και οι θέσεις των μελών της. Μπορούμε να παρατηρήσουμε σημαντικές διαφορές μεταξύ αγροτικής και αστικής οικογένειας.

Στην αγροτική οικογένεια έχει παραμείνει η άποψη ότι οι εκπληρώσεις των επιθυμιών έχουν στόχο να ικανοποιήσουν όλα τα μέλη δηλαδή και τους γονείς και τα παιδιά³⁹. Έχει καταφέρει να διατηρήσει σε μεγάλο βαθμό την εκτεταμένη οικογένεια αφού οι παππούδες αποτελούν αναπόσπαστο μέρος της ίδιας καταφέρνοντας να υπάρχει ένα υποστηρικτικό και προστατευτικό περιβάλλον για το ίδιο το παιδί. Αντίθετα στην αστική οικογένεια οι επιθυμίες των μελών παραμερίζονται έτσι ώστε να εκπληρωθούν οι ανάγκες του παιδιού και μόνο. Στην αστική οικογένεια έχει εκλείψει η συγκατοίκηση με παππούδες καθώς έχει αναπτυχθεί η πυρηνική οικογένεια έτσι το παιδί, λόγω και της δουλειάς των γονιών, παραμένει μόνο του χωρίς να υπάρχει ένα συγγενικό περιβάλλον στο οποίο θα μπορούσε να ενταχθεί.

Όλες αυτές οι διαφορές αλλά και οι αλλαγές που έχει υποστεί η οικογένεια ως θεσμός επηρεάζουν την ανάπτυξη του παιδιού. Όσον αφορά τους παράγοντες οι οποίοι μπορούν να προκαλέσουν επιθετική συμπεριφορά στα παιδιά στα πλαίσια της οικογένειας διακρίνονται ως επιθετικότητα γονέων προς παιδιά, παιδιών προς γονείς, μεταξύ συζύγων αλλά και ανάμεσα στα αδέρφια⁴⁰.

³⁶ Χρηστάκης Κ, «Η επιθετική συμπεριφορά στην παιδική ηλικία», www.platon.gr/arthro13.htm

³⁷ Γεωργούλας Σ, «Ανήλικοι Παραβάτες στην Ελλάδα, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2000, Βερνάδος Μ, «Προσεγγίσεις σε θέματα Ειδικής Αγωγής», Ρέθυμνο, 2004

³⁸ Γεωργούλας Σ, «Ανήλικοι Παραβάτες στην Ελλάδα, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2000

³⁹ Κατάκη Χ, «Οι τρεις ταυτότητες της ελληνικής οικογένειας», Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1998

⁴⁰ Νέστορος Ι, «Η επιθετικότητα στην οικογένεια, στο σχολείο και στην κοινωνία», Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1992

Η επιθετικότητα των γονέων προς τα παιδιά εκδηλώνεται με διάφορες μορφές από την περιφρονητική ματιά μέχρι τη σωματική βία και το θάνατο⁴¹. Χαρακτηριστικό είναι ότι στις Η.Π.Α., με βάση τις τελευταίες στατιστικές, οι περιπτώσεις κακοποίησης ανέρχονται στις 600.000 κάθε χρόνο, εκ των οποίων το 10% θεωρούνται πολύ σοβαρές και από 2.000 έως 5.000 παιδιά πεθαίνουν το χρόνο. Στη Μεγάλη Βρετανία και στην Ιταλία οι περιπτώσεις κακοποίησης υπολογίζονται μέχρι και σε 16.000 το χρόνο, ενώ σε άλλες χώρες με μικρότερο πληθυσμό όπως η Φιλανδία, η Σουηδία και η Δανία, υπολογίζεται από 4.000 έως 5.000 περιπτώσεις. Όσον αφορά την Ελλάδα σύμφωνα με έναν τελευταίο υπολογισμό περιπτώσεων που έγινε από το Ινστιτούτο Υγείας του Παιδιού το 1993 τις προσδιορίζει γύρω στις 4.500 το χρόνο. Το 1987 σύμφωνα με μελέτη του Ινστιτούτου τα κακοποιημένα παιδιά στην περιοχή της Αθήνας ήταν περισσότερα από 4.000 το χρόνο. Από αυτά περισσότερα από 100 πέθαναν και 100 έμειναν σοβαρά ανάπηρα. Επίσης, 1 στα 3 παιδιά θα κακοποιηθεί από τους γονείς του μία φορά την εβδομάδα και 1 στα 6 μια φορά την μέρα⁴². Η στάση των γονέων απέναντι στα παιδιά και η συμπεριφορά τους παίζει σημαντικό ρόλο στην ανάπτυξη της προσωπικότητας του παιδιού.

Μια υπεροργανωμένη οικογένεια, με υπερβολικά αυστηρούς και αυταρχικούς γονείς, οι οποίοι υποβάλλουν τα παιδιά σε παράλογους περιορισμούς, στερώντας τις ατομικές τους ελευθερίες και δικαιώματα, συχνά τα τιμωρούν ανάλογα με τη δική τους συναισθηματική κατάσταση χωρίς να τους αφήνουν περιθώρια συναισθηματικής αντίδρασης και έκφρασης⁴³. Θεωρούν ότι προκειμένου να έχουν ένα «καλό» παιδί, στο οποίο να μεταδοθούν οι εκπαιδευτικές και κοινωνικές αρχές, και να διατηρηθεί το γονεϊκό τους κύρος, είναι απαραίτητες οι αυστηρές τιμωρίες, ακόμη και οι σωματικές⁴⁴. Τα παιδιά αυτά από πολύ μικρά υφίστανται βαριές τιμωρίες με αυθαίρετες εξηγήσεις και για ασήμαντες αφορμές. Η διαδικασία αυτή μπορεί να δημιουργεί στα παιδιά απέχθεια για το νόμο⁴⁵.

Οι υπέρ-προστατευτικοί γονείς δημιουργούν ένα ασφυκτικό προστατευτικό κλοιό γύρω από τα παιδιά τους εμποδίζοντάς τους να γίνουν ολοκληρωμένες προσωπικότητες. Εκφράζουν μια αγχώδη υπέρ-προστατευτική συμπεριφορά αντιμετωπίζοντας τα παιδιά σαν ιδιαίτερα εύθραυστα και εύαλωτα πλάσματα. Οι γονείς αυτοί μεγαλώνουν παιδιά που είναι συναισθηματικά εύθραυστα, που δεν μπορούν να σταθούν μόνα τους στη ζωή, να λάβουν αποφάσεις και να αντιμετωπίσουν την αποτυχία⁴⁶.

Οι υπερβολικά παραχωρητικοί γονείς οι οποίοι δεν θέτουν όρια⁴⁷ στη συμπεριφορά του παιδιού τους αφήνοντάς το σε μια πλήρη ασυδοσία. Το παιδί μη έχοντας τον έλεγχο των γονιών αισθάνεται ότι μπορεί να αντιδράσει όπως αυτό επιθυμεί. Χαρακτηριστικό τους γνώρισμα είναι οι συνεχείς υποχωρήσεις στις απαιτήσεις και τα θέλω των παιδιών τους ακόμα και στις περιπτώσεις που αυτές είναι παράλογες και απαιτητικές.

Υπάρχουν βέβαια και οι αποδιοργανωμένες οικογένειες, με τους αδιάφορους γονείς οι οποίοι αγνοούν ή και απορρίπτουν το παιδί. Οι γονείς αυτοί αδυνατούν να αναπτύξουν δεσμό με το παιδί και υιοθετούν μια απορριπτική στάση απέναντι στο

⁴¹ Βουϊδάσκης Β, «Η επιθετικότητα σαν κοινωνικό πρόβλημα στην οικογένεια και στο σχολείο», Γρηγόρη, Αθήνα, 1987

⁴² Χατζηφωτίου Σ., «Ενδοοικογενειακή βία κατά των γυναικών και παιδιών», Τζιόλα, Θεσ/νίκη, 2005

⁴³ Βερνάδος Μ, «Προσεγγίσεις σε θέματα Ειδικής Αγωγής», Ρέθυμνο, 2004

⁴⁴ Χατζηφωτίου Σ., «Ενδοοικογενειακή βία κατά των γυναικών και παιδιών», Τζιόλα, Θεσ/νίκη, 2005

⁴⁵ Τραϊού Ε, «Φαινόμενο με πολλές αιτίες η παιδική βία», Καθημερινή 13/06/06

⁴⁶ «Υπέρ-προστατευτικοί γονείς», 22/03/05

[www.news.pathfinder.gr/periscopio/over_parenting.htm\(MSNBCNews\)](http://www.news.pathfinder.gr/periscopio/over_parenting.htm(MSNBCNews))

⁴⁷ Βερνάδος Μ, «Προσεγγίσεις σε θέματα Ειδικής Αγωγής», Ρέθυμνο, 2004

παιδί. Του υπενθυμίζουν ότι είναι ανεπιθύμητο, δεν ενδιαφέρονται αν το παιδί θα φύγει από το σπίτι και συχνά το θεωρούν υπαίτιο για όλα τα προβλήματα τα οποία αντιμετωπίζει η οικογένεια⁴⁸. Αυτή η απάθεια, η αποστροφή και η έλλειψη αγάπης που νιώθει το παιδί από τους γονείς το επηρεάζει συναισθηματικά και μπορεί να οδηγήσει στην υιοθέτηση επιθετικής συμπεριφοράς εκ μέρους του παιδιού⁴⁹.

Δεν είναι λίγες οι περιπτώσεις όπου παρατηρείται η εκδήλωση επιθετικής συμπεριφοράς από την αντίθετη κατεύθυνση δηλαδή από παιδιά προς γονείς. Παράγοντες αυτής της συμπεριφοράς των παιδιών αποτελεί η ίδια η επιθετική συμπεριφορά των γονιών, η συνεχή προσπάθειά τους για κηδεμονία και εξάρτηση καθώς και η ενοχλητική ανάμειξη στις υποθέσεις και την προσωπική ζωή των παιδιών τους⁵⁰. Παράλληλα αισθήματα καταρράκωσης, παραγκωνισμού και παραμέλησης που γεννιούνται στα παιδιά από την αδιαφορη στάση των γονιών είναι ικανά να προκαλέσουν συγκρούσεις μεταξύ τους⁵¹. Η πλουραλιστική δομή της σύγχρονης κοινωνίας ενισχύει το φαινόμενο της επιθετικότητας αυτής αφού παρέχει στα παιδιά τη δυνατότητα να εκδηλώνονται επιθετικά προς τους γονείς τους, εκδικώντας τους ή διεκδικώντας δυναμικά τα δικαιώματά τους.

Σε αρκετές περιπτώσεις παρατηρούνται φαινόμενα αμφίδρομης επιθετικότητας μεταξύ των συζύγων, με συνηθέστερη μορφή τη γυναίκα θύμα και τον άντρα θύτη. Ένα περιβάλλον με συνεχείς συγκρούσεις και διαμάχες μεταξύ των γονέων μπορεί να επηρεάσει άμεσα στην υιοθέτηση επιθετικής συμπεριφοράς από το παιδί⁵². Το ίδιο το παιδί γίνεται μάρτυρας λεκτικής και σωματικής επιθετικότητας μεταξύ των γονέων με αποτέλεσμα να ασπάζεται τη χρήση βίας ως μέσο επίλυσης των διαφορών και των προβλημάτων. Τα συναισθήματα που γεννιούνται στο παιδί είναι φόβος, ανασφάλεια, οργή, άγχος αλλά και τύψεις και ενοχές καθώς θεωρεί τον εαυτό του υπαίτιο⁵³.

Ένα πολύ συχνό φαινόμενο μέσα στην οικογένεια είναι η επιθετικότητα ανάμεσα στα αδέρφια. Λόγοι που προκαλούν τέτοιες συμπεριφορές είναι η γέννηση ενός παιδιού, αφού εκλαμβάνεται από το προηγούμενο ως μείωση της γονεϊκής αγάπης και φροντίδας, ο ανταγωνισμός για τη συμπάθεια και προτίμηση των γονιών, η ανάληψη του ρόλου του πατέρα και της μητέρας από τα μεγαλύτερα⁵⁴ και η συνεχής διεκδίκηση κύρους και εξουσίας μεταξύ των αδερφών⁵⁵. Η προσπάθεια του παιδιού να διεκδικήσει τη θέση που νομίζει πως του αξίζει μεταξύ των αδερφών του μέσα στην οικογένεια γίνεται πολλές φορές σοβαρή προϋπόθεση για το ξέσπασμα έντασης και επιθετικότητας στον οικογενειακό χώρο⁵⁶.

Ο οικογενειακός αστερισμός, η θέση δηλαδή του παιδιού μέσα στην οικογένεια μπορεί να σχετιστεί με την επιθετική ή ακόμη και παραβατική συμπεριφορά. Τέτοιες υποθέσεις δεν επαληθεύονται αλλά, παλαιότερες έρευνες έχουν εντοπίσει κάποια σημεία που τις ενισχύουν. Σύμφωνα με τις υποθέσεις αυτές το μοναχοπαιδί, επειδή συγκεντρώνει όλη την φροντίδα και την στοργή των γονιών, γίνεται υπερβολικά

⁴⁸ Χατζηφωτίου Σ, «Ενδοοικογενειακή βία κατά των γυναικών και παιδιών», Τζιόλα, Θεσ/νίκη, 2005

⁴⁹ Βουιδάσκης Β, «Η επιθετικότητα σαν κοινωνικό πρόβλημα στην οικογένεια και στο σχολείο», Γρηγόρη, Αθήνα, 1987

⁵⁰ Νέστορος Ι, « Η επιθετικότητα στην οικογένεια, στο σχολείο και στην κοινωνία», Ελλ. Γράμματα, Αθήνα 1992

⁵¹ Βουιδάσκης Β, «Η επιθετικότητα σαν κοινωνικό πρόβλημα στην οικογένεια και στο σχολείο», Γρηγόρη, Αθήνα, 1987

⁵² Νέστορος Ι, « Η επιθετικότητα στην οικογένεια, στο σχολείο και στην κοινωνία», Ελλ. Γράμματα, Αθήνα 1992

⁵³ Διαζύγιο: Σύζυγοι και Παιδιά, Σημειώσεις σεμιναρίου στο Κέντρο Προσωπικής Ανάπτυξης στα Χανιά, Ιούνιος 1994 www.psychology.gr/psydivorce.htm

⁵⁴ Βερνάδος Μ, «Προσεγγίσεις σε θέματα Ειδικής Αγωγής», Ρέθυμνο, 2004

⁵⁵ Νέστορος Ι, «Η επιθετικότητα στην οικογένεια, στο σχολείο και στην κοινωνία», Ελλ. Γράμματα, Αθήνα 1992

⁵⁶ Βουιδάσκης Β, «Η επιθετικότητα σαν κοινωνικό πρόβλημα στην οικογένεια και στο σχολείο», Γρηγόρη, Αθήνα, 1987

δειλό και αγχώδες. Δεν παίρνει πρωτοβουλίες, δεν έχει συντροφιά στο παιχνίδι, και έτσι δυσκολεύεται να αντιμετωπίσει τον έμφυτο εγωισμό του. Δεν είναι ανεξάρτητο, ούτε έχει εμπιστοσύνη στις δυνάμεις του, γεγονός που μπορεί να το οδηγήσει αργότερα στην εκδήλωση βίαιης συμπεριφοράς. Από την άλλη, το πρωτότοκο παιδί ανατρέφεται με παρόμοιες συνθήκες με το μοναχοπαιδί, το οποίο, όμως, όταν γεννιέται το δεύτερο παιδί, το ζηλεύει, θεωρώντας το σφετεριστή της αγάπης των γονιών. Τότε για να τραβήξει την προσοχή, μπορεί να οδηγηθεί σε ακραίες, επιθετικές ή αντικοινωνικές πράξεις. Το στερνοπαιδί χαρακτηρίζεται ως το κακοαναθρεμμένο, αφού όλες οι φροντίδες των γονιών συγκεντρώνονται επάνω του, ικανοποιώντας όλες τις ανάγκες και κάθε ιδιοτροπία του⁵⁷.

Παράλληλα, κάποια ξαφνικά γεγονότα μπορούν να πυροδοτήσουν κρίσεις διαταράσσοντας την ομαλή ζωή και την ισορροπία της οικογένειας. Έτσι, τα μέλη της οικογένειας φορτίζονται με άγχος και ένταση ενώ παράλληλα διαταράσσεται η «φυσιολογική» συμπεριφορά και αντίδρασή τους σε τυχόν δυσκολίες ή προβλήματα που προκύπτουν αλλά ακόμη και σε θέματα που αφορούν την καθημερινή τους ζωή. Τέτοια γεγονότα αποτελούν κυρίως το διαζύγιο και ο θάνατος.

Κατά τις τρεις τελευταίες δεκαετίες υπερτριπλασιάστηκε ο αριθμός των διαζυγίων στην Ελλάδα, ενώ σύμφωνα με τα στατιστικά στοιχεία οι μονογονεϊκές οικογένειες αποτελούν το 5% των οικογενειών με παιδιά κάτω των 18 ετών. Ο φυσικός χωρισμός των γονέων αποτελεί μια ιδιαίτερα τραυματική εμπειρία για τα παιδιά και συνοδεύεται από έντονες μνήμες της διαδικασίας αυτής. Οι αντιδράσεις του παιδιού στο διαζύγιο είναι διαφορετικές στα διάφορα ηλικιακά στάδια, καθώς το παιδί εκφράζει τα αρνητικά του συναισθήματα με διαφορετικό τρόπο σε κάθε ηλικία⁵⁸. Το διαζύγιο τα θέτει όλα υπό αμφισβήτηση και δημιουργεί στα παιδιά αρνητικές αντιδράσεις. Συχνά η ένταση μεταξύ των συζύγων πριν και μετά το διαζύγιο φτάνει στο αποκορύφωμά της και τα παιδιά αισθάνονται την κατάσταση αυτή. Υπάρχουν ορισμένα σημεία στη συμπεριφορά των παιδιών που δείχνουν ότι δυσκολεύονται ιδιαίτερα και δεν μπορούν να ξεπεράσουν τη δοκιμασία αυτή. Πολύ σημαντικές είναι και οι αλλαγές που επέρχονται στην καθημερινή ζωή του παιδιού, αφού διαταράσσεται το οικογενειακό του περιβάλλον, που αποτελεί πηγή ασφάλειας και σιγουριάς, στερείται την καθημερινή επαφή με τον έναν από τους δυο γονείς αλλά και σε αρκετές περιπτώσεις παρατηρούμε μετακόμιση λόγω του διαζυγίου σε ένα νέο περιβάλλον διαδικασία που αποτελεί πηγή μεγάλης ψυχικής αναστάτωσης⁵⁹. Μερικές από τις τυπικές αντιδράσεις των παιδιών στη φάση του διαζυγίου είναι ο φόβος εγκατάλειψης αφού τα παιδιά αισθάνονται ότι δεν θα υπάρχει κανείς να τα φροντίζει και να τα νοιάζεται, η ενοχή αφού αισθάνονται ότι φταίνε αυτά ή κάποια λάθη τους για τις συγκρούσεις των γονιών τους αλλά και ο θυμός και η επιθετικότητα καθώς τα παιδιά μπορούν να εκφράσουν επιθετικότητα και θυμό απέναντι στα αδέρφια, στους συνομηλίκους, στους συγγενείς ή ακόμα και τους γονείς⁶⁰.

Πέρα όμως από το διαζύγιο μια άλλη τραυματική εμπειρία για τα παιδιά αποτελεί ο θάνατος ενός μέλους της οικογένειας. Παρόλο που τα μακροπρόθεσμα προβλήματα συνδέονται λιγότερο με το θάνατο ενός από τους γονείς, από ότι με το διαζύγιο των γονέων όπου οι δεσμοί εξακολουθούν να υπάρχουν⁶¹, ο θάνατος

⁵⁷ Γεωργούλας Σ, «Ανήλικοι Παραβάτες στην Ελλάδα, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2000

⁵⁸ Βλαστού Π. Ψυχολόγος, Διαζύγιο, www.psixi.gr

⁵⁹ Dr. Ιωσηφίδης, «Το διαζύγιο» www.womanshealth.gr

⁶⁰ Διαζύγιο: Σύζυγοι και Παιδιά, Σημειώσεις σεμιναρίου στο Κέντρο Προσωπικής Ανάπτυξης στα Χανιά, Ιούνιος 1994 www.psychology.gr/psydivorce.htm

⁶¹ Herbert M, Εφαρμοσμένη Ψυχολογία, «Ψυχολογική φροντίδα του παιδιού και της οικογένειας», Ελλ. Γράμματα, Αθήνα, 1997

αποτελεί πολύ σημαντική αιτία για την πυροδότηση κρίσης και αποδιοργάνωσης μέσα στην οικογένεια.

Ένα τέτοιο γεγονός γίνεται αντιληπτό ως απώλεια προκαλώντας έντονη αναστάτωση και ανατρέποντας την ισορροπία όλης της οικογένειας. Το παιδί διακατέχεται από άγχος και ένταση καθώς και από αίσθημα ανασφάλειας και φόβου.

Η ασφάλεια της παιδικής ηλικίας μπορεί να καταρρεύσει παροδικά εξαιτίας του θανάτου ενός από τους δυο γονείς ή κάποιου αγαπημένου προσώπου. Ο θάνατος της μητέρας επιφέρει πιο σοβαρές διαταραχές όταν το παιδί είναι μικρό, ενώ ο θάνατος του πατέρα έχει αρνητικά αποτελέσματα συνήθως όταν το παιδί είναι μεγαλύτερο. Με το θάνατο μέλους της οικογένειας και ιδιαίτερα γονέα, το παιδί χάνει την σταθερότητα και την ασφάλειά του. Διακατέχεται από λύπη, αίσθημα εσωτερικού κενού, απελπισία, αποστέρηση, θυμό, νοσταλγία και φόβο⁶². Περνάει φάσεις κατάθλιψης και απομόνωσης, λανθάνουσας εχθρότητας και κυκλοθυμίας. Κλείνεται στον εαυτό του, ονειροπολεί και χάνεται στη σιωπή. Χαρακτηρίζεται από υπερβολική αστάθεια της προσοχής και των συναισθημάτων του, αλλά και παλινδρόμηση σε προηγούμενα αναπτυξιακά στάδια. Παρατηρείται διαταραχή στην προσοχή, πτώση της σχολικής απόδοσης, διαταραχές στην ομιλία αλλά και ένα ολόκληρο σύνολο εκδηλώσεων αγωνίας όπως ιδεοληψίες, φοβίες, τελετουργικά, τικ, απάθεια, φόβο της μοναξιάς, του σκοταδιού, του ξένου⁶³. Το παιδί εξιδανικεύει και μυθοποιεί το χαμένο μέλος, κρατώντας το στη μνήμη του σαν κάτι ξεχωριστό, μοναδικό και τέλειο. Σε αρκετές περιπτώσεις ταυτίζεται με το χαμένο πρόσωπο, αλλά και με τα αντικείμενα που το χαρακτηρίζουν, γεγονός που σημαίνει πως για το ασυνείδητο η απώλεια δεν έγινε δεκτή μια για πάντα και επαναλαμβάνεται.

Όπως και στον ενήλικα τα συναισθήματα ενοχής αποτελούν αναπόσπαστο μέρος της κατάστασης πένθους το ίδιο ισχύει και για το παιδί. Μπορεί να είναι συνειδητά, να νιώθει δηλαδή υπεύθυνο για το θάνατο του άλλου, αφού θυμάται την συμπεριφορά που είχε απέναντί του όταν ζούσε, ή ασυνείδητα. Το παιδί μπορεί να θέλει να αυτοτιμωρηθεί με μια συμπεριφορά αυθάδη, επιθετική που έχει σαν συνέπεια να κάνει τους γονείς και τους δασκάλους να το τιμωρούν.

Όλοι οι παραπάνω παράγοντες συμβάλλουν στην εμφάνιση αντικοινωνικής, επιθετικής και βίαιης συμπεριφοράς. Το παιδί καταστρατηγεί κανόνες αφού αισθάνεται ότι δεν υπάρχει λόγος για καλή συμπεριφορά μετά από αυτό που του έτυχε⁶⁴. Σε σχέση με τους φίλους το παιδί μπορεί να αισθάνεται λιγότερο σίγουρο για τον εαυτό του όταν συναναστρέφεται μαζί τους και σαν αποτέλεσμα να εμφανίζει επιθετική συμπεριφορά

2.4 Κοινωνικοί παράγοντες

Πέρα όμως από τους ατομικούς και οικογενειακούς παράγοντες σημαντικό ρόλο, για την εμφάνιση επιθετικής συμπεριφοράς κατέχουν και οι κοινωνικοί λόγοι. Στην κοινωνία μας έχουν επέλθει σοβαρές αλλαγές, όσον αφορά την σύνθεση και τη δομή της οικογένειας. Εκτός όμως από την οικογένεια, οι αλλαγές αυτές έχουν επηρεάσει και το χώρο του σχολείου, μέσα στον οποίο το παιδί ολοκληρώνει την προσωπικότητά του. Παράλληλα θα πρέπει να μελετηθεί ο ρόλος των Μ.Μ.Ε στην σημερινή κοινωνία καθώς αποτελούν ένα από τα ισχυρότερα μέσα για την κοινωνικοποίηση και την ανάπτυξη του παιδιού.

⁶² Ραιμπό Ζ, «Το παιδί και ο θάνατος», Κέδρος, Αθήνα, 1976

⁶³ Ραιμπό Ζ, «Το παιδί και ο θάνατος», Κέδρος, Αθήνα, 1976

⁶⁴ Βάρβογλη Λ, Ph.D. Ψυχολόγος-Ψυχοθεραπεύτρια, «Το παιδικό πένθος», (www.xfd.gr/0A94B8FD.el.aspx).

2.4.1. Δημογραφικά χαρακτηριστικά

Τα δημογραφικά χαρακτηριστικά της οικογένειας όπως το μέγεθος της κατοικίας και οι σχέσεις μεταξύ των μελών της οικογένειας είναι σοβαρά αίτια για τη γέννηση επιθετικότητας⁶⁵. Η μικρή έκταση της κατοικίας σε συνάρτηση με τον αυξημένο αριθμό των μελών της οικογένειας που παρατηρούνται στις κατώτερα κοινωνικό-οικονομικές τάξεις δίνουν αφορμές για συγκρούσεις και επιθετικές εκδηλώσεις προς όλες τις κατευθύνσεις μέσα στον κλειστό εσωτερικό χώρο της οικογένειας⁶⁶.

Ο περιορισμένος χώρος μέσα στον οποίο ζει η οικογένεια δεν δίνει στα μέλη τη δυνατότητα να έχουν το δικό τους ιδιωτικό χώρο έτσι ώστε το κάθε άτομο να μπορέσει να ασχοληθεί με τα προσωπικά του ενδιαφέροντα. Η συνεχής τριβή και οι αυξημένες και έντονες αλληλεπιδράσεις που υφίστανται συνεχώς τα μέλη, λόγω της έλλειψης προσωπικού χώρου, τους οδηγούν σε συχνές συγκρούσεις. Από αυτή την στενότητα του χώρου και τον αριθμό των παιδιών της οικογένειας εξαρτάται και η επιτυχία τους στο σχολείο καθώς είναι φυσικό πως η πορεία του παιδιού στο σχολείο είναι καλύτερη όσο ο αριθμός των παιδιών της οικογένειας που ανήκει είναι μικρότερος⁶⁷.

Στις κατώτερα κοινωνικές τάξεις, σε αρκετές περιπτώσεις, παρατηρείται πως οι γονείς δεν έχουν το χρόνο και τη διάθεση να συμμετέχουν στα προβλήματα των παιδιών τους και μπορεί να τους συμπεριφέρονται συχνά απότομα και επιθετικά⁶⁸. Στις περισσότερες οικογένειες εργάζονται και οι δυο γονείς εξοντωτικά. Όταν γυρίζουν στο σπίτι επιζητούν την ηρεμία και την ξεκούρασή τους, μη μπορώντας να αφιερώσουν στα παιδιά τους το χρόνο που έχουν ανάγκη⁶⁹. Από την άλλη τα παιδιά είναι γεμάτα ενέργεια και έχουν την ανάγκη για παιχνίδι και περιπέτεια γεγονός που πολλές φορές προκαλεί επιθετικές αντιδράσεις από την μεριά των γονιών τους. Το χαμηλό οικονομικό επίπεδο της οικογένειας και οι αυξημένες υποχρεώσεις και ευθύνες επιφορτίζουν τους γονείς με επιπλέον άγχος κάνοντάς τους να ξεσπούν στα παιδιά.

Οι γονείς με χαμηλότερο μορφωτικό επίπεδο έχει παρατηρηθεί ότι είναι περισσότερο αυστηροί, αδιάλλακτοι και απόλυτοι στις αποφάσεις τους⁷⁰. Τα όρια που θέτουν είναι άκαμπτα και οι τιμωρίες που δέχονται τα παιδιά είναι ιδιαίτερα αυστηρές. Αντίθετα οι γονείς ανώτερου μορφωτικού επιπέδου είναι περισσότερο δημοκρατικοί, διαλλακτικοί στις αποφάσεις τους και ελαστικοί απέναντι στα παιδιά τους. Παράλληλα θεωρείται ότι έχουν καλύτερη επικοινωνία μεταξύ τους καθώς θεωρούνται πιο ανοιχτόμυαλοι και σε αρκετές περιπτώσεις επικαλείται ο διάλογος ως μέσο επίλυσης των διαφορών και των προβλημάτων τους, με αποτέλεσμα να αποφεύγονται οι συγκρούσεις. Οι τιμωρίες συνήθως δεν είναι σωματικές και συνοδεύονται από λογικές εξηγήσεις.

⁶⁵ Βουϊδάσκης Β, «Η επιθετικότητα σαν κοινωνικό πρόβλημα στην οικογένεια και στο σχολείο», Γρηγόρη, Αθήνα, 1987

⁶⁶ Βουϊδάσκης Β, «Η επιθετικότητα σαν κοινωνικό πρόβλημα στην οικογένεια και στο σχολείο», Γρηγόρη, Αθήνα, 1987

⁶⁷ Βουϊδάσκης Β, «Η επιθετικότητα σαν κοινωνικό πρόβλημα στην οικογένεια και στο σχολείο», Γρηγόρη, Αθήνα, 1987

⁶⁸ Χατζηφωτίου Σ, «Ενδοοικογενειακή βία κατά των γυναικών και παιδιών», Τζιόλα, Θεσ/νίκη, 2005

⁶⁹ Dr Μοσχίδης Χ, « Οι ανήλικοι στο έγκλημα» www.cbs.gr/articles/AnhlikoiStoEgklhma.htm

⁷⁰ «Η έκταση και οι μορφές βίας ενάντια στα παιδιά στην Κυπριακή οικογένεια», www.familyviolence.gov.cy

2.4.2. Σχολείο

Το σχολείο αποτελεί, μετά την οικογένεια, τον δεύτερο σημαντικό φορέα κοινωνικοποίησης του παιδιού. Έχει σαν αποστολή του να μεταδώσει γνώσεις, να αναπτύξει τις ικανότητες και τα ενδιαφέροντα του κάθε παιδιού, να βοηθήσει στην κοινωνικοποίηση μέσω της αφομοίωσης των βασικών αξιών, των ηθών και εθίμων της κοινότητας αλλά και της κοινωνίας γενικότερα. Στα πλαίσια του σχολείου το παιδί έρχεται σε επαφή με τους συνομηλίκους του, αρχίζει να αναπτύσσει και να καλλιεργεί τις κοινωνικές του δεξιότητες έξω από το προστατευόμενο περιβάλλον της οικογένειας. Το σχολείο αποτελεί ένα μικρόκοσμο, μια μικρογραφία της κοινωνίας στην οποία παρατηρούνται έντονες αλληλεπιδράσεις μεταξύ των ατόμων γεγονός που σε αρκετές περιπτώσεις μπορεί να προκαλέσει συγκρούσεις. Στις μέρες μας καλείται να αντιμετωπίσει προβλήματα που δεν υπήρχαν στο παρελθόν και βέβαια δεν είναι σε θέση να υποκαταστήσει την οικογένεια. Είναι όμως σε θέση να διεισδύσει σε θέματα που έχουν σχέση με την ολοκλήρωση της προσωπικότητας του παιδιού⁷¹.

Η βία στα πλαίσια του σχολείου παρατηρείται σε πολλές μορφές από και προς διαφορετικές κατευθύνσεις. Μια από αυτές τις μορφές είναι και η επιθετικότητα που ασκεί ο δάσκαλος προς τους μαθητές του. Ο δάσκαλος στην προσπάθειά του να μεταβιβάσει τα πολιτισμικά αγαθά, τις στάσεις και αξίες του συστήματος που αντιπροσωπεύει σε μια ομάδα μαθητών έρχεται αντιμέτωπος με διαφορετικές αξίες και τρόπους συμπεριφοράς. Στόχος του δασκάλου είναι η μετάδοση της γνώσης προς τους μαθητές ενώ παράλληλα προσπαθεί να τους ευαισθητοποιήσει ώστε να κατανοήσουν πόσο σημαντική είναι αυτή για την μετέπειτα ζωή τους. Οι χαμηλές επιδόσεις των μαθητών, ακόμη και στις περιπτώσεις που οι ίδιοι προσπαθούν, εκλαμβάνονται από το δάσκαλο ως προσωπική αποτυχία. Παράλληλα η επιθετική συμπεριφορά κάποιων μαθητών εναντίον των δασκάλων, η απείθεια, οι συνεχείς ερωτήσεις και αντιρρήσεις στις απαντήσεις του εκλαμβάνονται σαν αμφισβήτηση του ρόλου που η κοινωνία του ανέθεσε και κατ' επέκταση ως προσωπική προσβολή⁷². Η πικρία του δασκάλου μπορεί να εκδηλωθεί με ξεσπάσματα θυμού, με σωματική αλλά κυρίως λεκτική επιθετικότητα εναντίον του μαθητή⁷³. Παρατηρείται ένα πλήθος μορφών επιθετικότητας από την απλή ειρωνεία μέχρι την προσωπική προσβολή και το βρίσιμο⁷⁴. Ο δάσκαλος μπορεί να μειώσει την βαθμολογία, υποβάλλει ασαφείς ερωτήσεις, βάζει δύσκολα προβλήματα, προχωρεί ίσως στον στιγματισμό και την περιθωριοποίηση του μαθητή⁷⁵. Αρκετές φορές από την απλή επίπληξη μπορεί να φτάσουμε μέχρι την άσκηση βίας όπως το τράβηγμα του αυτιού, το χαστούκι και τη βέργα⁷⁶.

Επίσης, παρατηρείται, ότι έχει εκδηλωθεί επιθετικότητα προς τους εκπαιδευτικούς από τους μαθητές. Από έρευνα που έγινε από το Ε.Κ.Κ.Ε. για τη βία στη ζωή των μαθητών προέκυψε ότι οι εκπαιδευτικοί έχουν δεχθεί επιθετικότητα σε ποσοστό 18% από μαθητές, ενώ από εξωσχολικές ομάδες το 29% των διευθυντών και το 13% των εκπαιδευτικών⁷⁷. Ο δάσκαλος αποτελεί φορέα εξουσίας και εκπρόσωπο

⁷¹ Καρανάτση Ε., «Από μικροί στη βία και την επιθετικότητα». Καθημερινή 19/06/06

⁷² Νέστορος Ι., « Η επιθετικότητα στην οικογένεια, στο σχολείο και στην κοινωνία», Ελλ. Γράμματα, Αθήνα 1992

⁷³ Νέστορος Ι., « Η επιθετικότητα στην οικογένεια, στο σχολείο και στην κοινωνία», Ελλ. Γράμματα, Αθήνα 1992, Βουϊδάσκης Β., «Η επιθετικότητα σαν κοινωνικό πρόβλημα στην οικογένεια και στο σχολείο», Γρηγόρη, Αθήνα, 1987

⁷⁴ Βουϊδάσκης Β., «Η επιθετικότητα σαν κοινωνικό πρόβλημα στην οικογένεια και στο σχολείο», Γρηγόρη, Αθήνα, 1987

⁷⁵ Νέστορος Ι., « Η επιθετικότητα στην οικογένεια, στο σχολείο και στην κοινωνία», Ελλ. Γράμματα, Αθήνα 1992

⁷⁶ Βουϊδάσκης Β., «Η επιθετικότητα σαν κοινωνικό πρόβλημα στην οικογένεια και στο σχολείο», Γρηγόρη, Αθήνα, 1987

⁷⁷ Καρανάτση Ε., «Από μικροί στη βία και την επιθετικότητα». Καθημερινή 19/06/06

του θεσμού, έτσι στην προσπάθειά του να εκπληρώσει το ρόλο και το καθήκον του βρίσκεται ο ίδιος στο στόχαστρο⁷⁸. Για κάθε μαθητή ο δάσκαλο είναι και παραμένει μια αυθεντική προσωπικότητα που τοποθετήθηκε από έξω και δεν εξελέγη από τους μαθητές. Με την ιδιότητα και την εξουσία που του έχει δοθεί από την πολιτεία, ο δάσκαλος επιβάλλει γνώμονες και αξίες που βρίσκονται σε αντίθεση με εκείνες των παιδιών, υπάρχουν διαφορές ηλικίας, πολιτιστικού επιπέδου και δύναμης ανάμεσα στους δασκάλους και τους μαθητές⁷⁹. Η αδυναμία ή και η άρνηση του μαθητή εξαιτίας της κοινωνικής του προέλευσης και του πνευματικού του επιπέδου, να πειθαρχήσει στις σχολικές εντολές και να αποδεχθεί την σχολική κουλτούρα, η οποία σε αρκετές περιπτώσεις δεν συμφωνεί με τα ενδιαφέροντά του, πυροδοτεί την έκφραση επιθετικότητας εναντίον του δασκάλου του. Παράλληλα η αξιολόγηση των μαθητών από το δάσκαλο, με μοναδικό κριτήριο τη σχολική επίδοση και την ανταπόκρισή του στο σχολικό πρόγραμμα, τους κατατάσσει σε κατηγορίες, σε καλούς και κακούς αγνοώντας σχεδόν τη συνολική τους προσωπικότητα. Η κατηγοριοποίηση συνήθως ακολουθείται από απονομή στερεοτύπων στο μαθητή όπως τεμπέλης, βλάκας, κ.λ.π για να προχωρήσει στο στιγματισμό και την περιθωριοποίησή του⁸⁰. Οι μαθητές συσπειρώνονται σε ομάδες και κινητοποιώντας τους μηχανισμούς άμυνας επιδίδονται σε πράξεις επιθετικότητας και αποκλείσεις εναντίον του δασκάλου. Εκδηλώνουν επιθετικότητα στο δάσκαλο για την διάψευση που τους προκάλεσε και εκδικώντας τον για την επιθετικότητά του, νιώθουν ικανοποίηση που καταφέρνουν να μειώσουν το κύρος του και να τον εκνευρίσουν⁸¹.

Τέλος, θα μπορούσαμε να πούμε, ότι η προσπάθειά των παιδιών για κοινωνικοποίηση, ένταξη στην ομάδα και αποδοχή από το σύνολο, μπορεί να επιφέρει τις πιο κρίσιμες συγκρούσεις και τις πιο ανησυχητικές μορφές επιθετικής συμπεριφοράς. Η βίαιη αυτή συμπεριφορά έχει ως θύτη και ως θύμα το παιδί. Έτσι είναι δύσκολο σε αρκετές περιπτώσεις να εντοπιστούν τόσο τα ίδια τα κρούσματα αλλά και τα αίτια τους. Τα τελευταία χρόνια, έχει γίνει συνειδητό το πόσο μεγάλη και ανησυχητική έκταση έχει πάρει το θέμα και προκειμένου να κατανοηθεί και να μελετηθεί το φαινόμενο, έχουν πραγματοποιηθεί έρευνες στα ελληνικά σχολεία.

Έρευνα του ΕΚΕΚ, έδειξε ότι το 37% των μαθητών δημοτικού και 11% γυμνασίου και λυκείου, αναφέρουν πως έχουν υποστεί σωματική βία, το 13% του δημοτικού και το 11% του γυμνασίου και λυκείου, παραδέχτηκαν ότι έχουν διαπράξει τα ίδια τέτοιες πράξεις, ενώ το 77% των παιδιών του δημοτικού και το 68% των παιδιών του γυμνασίου και λυκείου, έχουν γίνει θεατές σωματικής βίας. Σε ότι αφορά την λεκτική βία και τις απειλές, το 5% των μαθητών δημοτικού και 5% των μαθητών γυμνασίου και λυκείου, δηλώνουν ότι έχουν απειλήσει άλλα παιδιά, ενώ το ποσοστό των παιδιών που δηλώνουν ότι ήταν μάρτυρες λεκτικής βίας (απειλές, φοβέρες) ήταν για τα δημοτικά το 41%, και για τα γυμνάσια το 43%⁸². Πανεπιστημιακή έρευνα που πραγματοποιήθηκε στην Κρήτη έδειξε ότι τα παιδιά σε ποσοστό 37%, ανέφεραν ότι ο σχολικός χώρος και η εκπαίδευση οδηγεί τα παιδιά σε εκδήλωση βίαιης συμπεριφοράς, και το 47,8% ότι θα ακολουθήσει βίαιη αντίδραση, αν τους επιτεθεί κάποιος βίαια στο σχολείο⁸³.

⁷⁸ Νέστορος Ι., « Η επιθετικότητα στην οικογένεια, στο σχολείο και στην κοινωνία», Ελλ. Γράμματα, Αθήνα 1992

⁷⁹ Βουιδάσκης Β., «Η επιθετικότητα σαν κοινωνικό πρόβλημα στην οικογένεια και στο σχολείο», Γρηγόρη, Αθήνα, 1987

⁸⁰ Νέστορος Ι., « Η επιθετικότητα στην οικογένεια, στο σχολείο και στην κοινωνία», Ελλ. Γράμματα, Αθήνα 1992

⁸¹ Νέστορος Ι., « Η επιθετικότητα στην οικογένεια, στο σχολείο και στην κοινωνία», Ελλ. Γράμματα, Αθήνα 1992, Βουιδάσκης Β., «Η επιθετικότητα σαν κοινωνικό πρόβλημα στην οικογένεια και στο σχολείο», Γρηγόρη, Αθήνα, 1987

⁸² Μάρτυρες βίας το 37% των μαθητών δημοτικού. Καθημερινή 16/06/06, Καρανάτση Ε., «Από μικροί στη βία και την επιθετικότητα». Καθημερινή 19/06/06

⁸³ Έρευνα για την συμπεριφορά των ανηλίκων, 18/06/06, www.pathfinder.gr

Παράγοντες που θα μπορούσαν να οδηγήσουν στην εκδήλωση τέτοιων συμπεριφορών είναι πολλοί και ποικίλοι. Προβλήματα μπορεί να εντοπίζονται στον συναγωνισμό των μαθητών, όπου το πνεύμα άμιλλας, γίνεται ανταγωνισμός, κάνοντας δύσκολη τη σχολική συμβίωση των μαθητών και οδηγεί αντιπάθεια και συγκρούσεις. Ένα είδος αγώνα αποτελούν και οι εξετάσεις, αφού ο κάθε μαθητής προσπαθεί και έχει σαν στόχο να πάρει μεγαλύτερο βαθμό. Αυτός ο ανταγωνισμός εξασθενεί τους όποιους φιλικούς δεσμούς υπάρχουν και οδηγεί στην εκδήλωση επιθετικότητας⁸⁴. Έτσι το παιδί βιώνει μέσα στο σχολείο τον ανταγωνισμό αντιλαμβάνοντας ότι η αποτυχία αποδοκιμάζεται. Η ματαιώση αυτή του παιδιού το οδηγεί στο συμπέρασμα ότι αίτιο αυτής του της αποτυχίας είναι ο δάσκαλος και οι συμμαθητές του, θεωρώντας τους αντιπάλους τους οποίους πρέπει να κερδίσει. Η αποτυχία της υγιούς κοινωνικοποίησης του παιδιού μπορεί να αποτελέσει αίτιο για την εκδήλωση επιθετικής συμπεριφοράς, και σε αρκετές περιπτώσεις την εμφάνιση παραβατικότητας⁸⁵. Η ανάγκη των παιδιών για αποδοχή και ένταξη τους στο σύνολο και την ομάδα, μπορεί να προκαλέσει εκδήλωση επιθετικής συμπεριφοράς, ιδιαίτερα στις περιπτώσεις, όπου η προσπάθεια αυτή συνοδεύεται από απόρριψη, μη αποδοχή, στιγματισμό ή περιθωριοποίηση των παιδιών από το σύνολο. Τα παιδιά χρειάζονται επιβεβαίωση και αναγνώριση, να νιώσουν ότι ανήκουν κάπου και ότι αποτελούν κάτι μοναδικό ότι αναγνωρίζονται σαν προσωπικότητες, σαν οντότητες από τα άλλα παιδιά. Σε αρκετές περιπτώσεις η τάση που παρουσιάζουν τα παιδιά για επιβολή, κυριαρχία και γενικότερα, τα παιδιά που χαρακτηρίζονται από ηγετικές προσωπικότητες, θα μπορούσαν εύκολα να προκαλέσουν συγκρούσεις.

2.4.3. Φίλοι- Συμμορίες ανηλίκων

Τα παιδιά ανήκουν σε δύο κόσμους: τον κόσμο των ενηλίκων και τον κόσμο των συνομηλίκων. Ο δεύτερος είναι ένα πεδίο δοκιμών όπου το παιδί μαθαίνει να λειτουργεί και να δρα μακριά από τους μεγάλους⁸⁶. Καθώς το παιδί μεγαλώνει, αλλάζει απόψεις, ανεξαρτητοποιείται από την απόλυτη κυριαρχία της οικογένειας, απομακρύνεται από την επιρροή των ενηλίκων και αρχίζει να δέχεται και εξωοικογενειακές επιρροές, όπως είναι αυτή της συναναστροφής με τους συνομηλίκους. Οι παρέες αυτές ασκούν ποικίλες επιδράσεις στο παιδί και ευθύνονται για μέρος των αλλαγών που συμβαίνουν στο χαρακτήρα του καθώς μεγαλώνει.

Η ηθική συμπεριφορά και η κοινωνική προσαρμογή του παιδιού αντανακλά τις στάσεις και την συμπεριφορά που έμαθε μέσα στα πλαίσια της οικογένειας. Οι επιδράσεις της οικογένειας είναι εκείνες που καλλιεργούν το έδαφος, μέσα στο οποίο δημιουργούνται και εξελίσσονται οι αλληλεπιδράσεις με τους συνομηλίκους. Η αποξένωση που παρατηρείται τελευταία ανάμεσα στους γονείς και τα παιδιά και η εμφάνιση του λεγόμενου «χάσματος γενεών», ενισχύει τον ρόλο των συνομηλίκων στην διαδικασία της κοινωνικοποίησης. Έτσι τα παιδιά τείνουν να διαμορφώνουν τις αξίες τους όλο και πιο πολύ, έξω από το σπίτι, και σε αρκετές περιπτώσεις θα μπορούσαμε να πούμε ότι οι συνομηλίκτοι υποκαθιστούν τους γονείς⁸⁷.

Το παθολογικό όμως συναισθηματικό κενό που σε κάποιες περιπτώσεις νιώθει ένα παιδί και η ανασφάλεια που τυχόν πηγάζει από την οικογενειακή του ζωή θα

⁸⁴ Βουϊδάσκης Β., «Η επιθετικότητα σαν κοινωνικό πρόβλημα στην οικογένεια και στο σχολείο», Γρηγόρη, Αθήνα, 1987

⁸⁵ Αρίδη Ι Ψυχολόγος, «Παιδιά και έγκλημα: Δυο έννοιες εντελώς αντιφατικές», 12/06/06 (www.almyrow.gr/el/modules/news/article.php)

⁸⁶ Herbert M, Ψυχολογικά Προβλήματα παιδικής ηλικίας, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1998, τόμος β

⁸⁷ Herbert M, Ψυχολογικά Προβλήματα παιδικής ηλικίας, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1998, τόμος β

μπορούσε να το οδηγήσει σε υπερβολική εξάρτηση από την ομάδα των συνομηλίκων. Το παιδί, ιδιαίτερα στις περιπτώσεις που προέρχεται από προβληματικές οικογένειες, προσπαθεί να αναπληρώσει και να ικανοποιήσει τις ανάγκες του μέσα από την παρέα των συνομηλίκων. Στην προσπάθειά του να γίνει αποδεκτό και να νιώσει την ασφάλεια και την σιγουριά ότι ανήκει σε μία ομάδα, ταυτίζεται με τα υπόλοιπα μέλη γεγονός που επηρεάζει άμεσα τις πράξεις και την συμπεριφορά του. Έτσι αντί να κερδίσει την ανεξαρτησία του, γίνεται απλώς διπλά εξαρτημένο προκειμένου να εξασφαλίσει την «αδελφική συμπαράσταση»⁸⁸.

Παιδιά που χαρακτηρίζονται ότι έχουν ανεκπλήρωτες ανάγκες, παιδιά παραμελημένα, στιγματισμένα, που έχουν δεχθεί την απόρριψη και την ματαίωση συσπειρώνονται σε συμμορίες. Μέσω της συμμορίας μπορούν να ικανοποιήσουν την ανάγκη τους για επιβολή των κανόνων τους, άσκηση εξουσίας και κυριαρχία στο περιβάλλον⁸⁹. Η συμμορία μπορεί να ευνοήσει στάσεις εχθρότητας και ανυπακοής και να διαμορφώσει αντικοινωνικά άτομα. Συνεπώς άτομα που αποτελούν μέλη τέτοιων συμμοριών, είναι πιο πιθανό να συμμετέχουν σε πράξεις ομαδικής επιθετικότητας, ή να γίνουν θύματά της. Μέσα στην συμμορία εξαλείφονται τα ατομικά χαρακτηριστικά του ατόμου, αλλοτριώνεται εντελώς η προσωπικότητά του, οι ομάδες εκδηλώνονται απρόσωπα ως συμπαγής μάζα. Το άτομο καλύπτεται από την ομάδα και χάνεται μέσα σε αυτή. Έτσι είναι πιο ελεύθερο να ασκήσει βίαιες πράξεις, αλλά και να αποβεί σε ακραίες πράξεις, αφού δεν αντιμετωπίζεται πια σαν άτομο, αλλά σαν ομάδα⁹⁰.

Σχετική έρευνα διεξήχθη το 1996 από το τμήμα ψυχολογίας του Πανεπιστημίου Κρήτης, με σκοπό την καταγραφή των κοινωνικών αναπαραστάσεων των εφήβων, σχετικά με τις συμμορίες ανηλίκων, μιας και είναι ένα φαινόμενο που παρατηρείται πολύ έντονα στις σύγχρονες κοινωνίες. Μελετήθηκαν οι απόψεις των νέων γύρω από το θέμα των ανηλικών θεωριών. Όπως οι ίδιοι απάντησαν, σε ότι αφορά τις ανήλικες συμμορίες, το 74,3% των παιδιών δηλώνει ότι γνωρίζει τέτοιες, ενώ το 10,9% ότι υπήρξε κάποτε μέλος. Σύμφωνα με την γνώμη που εξέφρασαν τα παιδιά μέσα από αυτή την έρευνα, απάντησαν ότι τα μέλη τέτοιων συμμοριών, συνήθως κάνουν τους «μάγκες», έχουν κακές συνήθειες και ασκούν βία, ενώ σε μικρότερα ποσοστά, ότι έχουν οικογενειακά προβλήματα, παραβιάζουν το νόμο και κάνουν καταστροφές. Από τα μέλη των συμμοριών, οι πιο συνηθισμένοι λόγοι που τα προέτρεπαν να συμμετέχουν ήταν, ότι ήθελαν να προστατέψουν τη γειτονιά τους, ότι τους άρεσε το κλίμα στην ομάδα, ότι είχαν την ίδια ιδεολογία με τα υπόλοιπα μέλη, ότι είχαν αίσθηση ελευθερίας, αλλά και ότι τους άρεσε να τρομάζουν τα άλλα παιδιά. Στο ερώτημα αν ένα παιδί θα μπορούσε να γίνει μέλος σε μια εφηβική συμμορία, από τα παιδιά που έδωσαν θετική απάντηση, η πλειοψηφία ήταν κορίτσια⁹¹.

Βλέπουμε ότι τα παιδιά έχουν όλο και περισσότερη ανάγκη να καλύψουν τα κενά που τους αφήνει η σημερινή οικογένεια και να νιώσουν ασφαλή και μέλη μιας ομάδας. Οι αλλαγές της σημερινής κοινωνίας, που επηρεάζουν τη οικογένεια και τις σχέσεις των μελών της, οδηγούν τα παιδιά στην αποξένωση από τα μέλη της ίδιας τους της οικογένειας. Έτσι αναζητούν νέους τρόπους συναναστροφής, επικοινωνίας και ανάπτυξης κοινωνικών δεσμών και σχέσεων.

⁸⁸ Herbert M, Ψυχολογικά Προβλήματα παιδικής ηλικίας, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1998, τόμος β

⁸⁹ Αρίδη Ι Ψυχολόγος, «Παιδιά και έγκλημα: Δυο έννοιες εντελώς αντιφατικές», 12/06/06 (www.almyrow.gr/el/modules/news/article.php)

⁹⁰ Γεωργούλας Σ, «Ανήλικοι Παραβάτες στην Ελλάδα, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2000

⁹¹ Έρευνα για την συμπεριφορά των ανηλίκων, 18/06/2006, Pathfinder

2.4.4. M.M.E.

Μέσα από τις αλλαγές που έχουν επέλθει στην δομή και την λειτουργία της κοινωνίας και κατ' επέκταση της οικογένειας, σημαντικό ρόλο στην κοινωνικοποίηση του παιδιού και την ανάπτυξη και την διαμόρφωση της προσωπικότητας του κατέχει η τηλεόραση και τα ηλεκτρονικά παιχνίδια. Οι αυξημένες κοινωνικές απαιτήσεις, οι αλλαγές στην παραγωγή που κρατούν τους γονείς μακριά από το σπίτι⁹², αλλά και οι αλλαγές που έχουν επέλθει στη δομή της ελληνικής οικογένειας, από εκτεταμένη σε πυρηνική, τα τελευταία χρόνια, αναγκάζουν το παιδί να παραμένει τον ελεύθερο χρόνο του μέσα στο σπίτι, πολλές φορές μόνο του, ή με κάποιο ξένο άτομο, υποκατάστατο γονέα. Έτσι, στερείται σημαντικό χρόνο από την οικογένειά του, αλλά και από συνομηλίκους του, που θα μπορούσε να είναι πολύ εποικοδομητικός και απαραίτητος για την κοινωνικοποίηση και την ανάπτυξη της προσωπικότητάς του. Άντ' αυτού, περνάει το σημαντικότερο μέρος του ελεύθερου χρόνου του, είτε παρακολουθώντας τηλεόραση, είτε παίζοντας ηλεκτρονικά παιχνίδια, αφού πλέον και η γειτονιά, ιδιαίτερα στις μεγαλουπόλεις, δεν παρέχει την ασφάλεια που χρειάζεται το παιδί, ώστε να μπορέσει να βρεθεί και να συναναστραφεί με συνομηλίκους του.

Ο τρόπος της συμπεριφοράς του, η σχολική του απόδοση, οι κοινωνικές του σχέσεις, επηρεάζονται και μπορούν να τροποποιηθούν από το τι βλέπουν και πόσο χρόνο αφιερώνουν στην τηλεόραση⁹³. Τα τελευταία χρόνια παρατηρούνται όλο και περισσότερο σκηνές βίας και επιθετικότητας, τόσο στην τηλεόραση, όσο και στα ηλεκτρονικά παιχνίδια που παίζουν τα παιδιά. Ιδιαίτερα στις οικογένειες, όπου παρατηρείται έλλειψη θετικής ανατροφής, που δεν καλλιεργείται η φαντασία και τα θετικά συναισθήματα, τόσο μεταξύ των μελών της, αλλά και προς τους άλλους⁹⁴, τα παιδιά είναι πιο επιρρεπή στις αρνητικές επιδράσεις της τηλεόρασης. Θα μπορούσαμε δηλαδή, να πούμε, ότι η τηλεόραση συμπληρώνει την αρνητική επιρροή των κακών κοινωνικών συνθηκών⁹⁵. Η τηλεόραση επηρεάζει σήμερα όσο ποτέ άλλοτε τη ζωή των παιδιών. Το περιεχόμενο των προγραμμάτων που παρακολουθούν και ο χρόνος που αφιερώνουν για την τηλεόραση έχουν αντίκτυπο στην ψυχική και σωματική τους υγεία⁹⁶. Εκτός όμως από το χρόνο και την ποιότητα των προγραμμάτων που βλέπουν τα παιδιά στην τηλεόραση, υπάρχουν και άλλοι παράγοντες που επηρεάζουν την έκφραση επιθετικότητας. Οι παράγοντες αυτοί είναι το πόσο το παιδί ταυτίζεται με ένα βίαιο χαρακτήρα που βλέπει στην τηλεόραση, ή υποδύεται σε κάποιο ηλεκτρονικό παιχνίδι, αλλά και το πόσο αντιλαμβάνεται αν αυτά που βλέπει είναι πραγματικότητα ή όχι.

Αξιοσημείωτο είναι ότι στις μέρες μας, υπάρχουν αρκετά παιδιά που μεγαλώνουν μπροστά από μία τηλεόραση. Έχει εκτιμηθεί ότι ένα μέσο παιδί έχει δει 8.000 φόνους στην τηλεόραση, μέχρι να αποφοιτήσει το δημοτικό⁹⁷. Έρευνα του Υπουργείου Παιδείας των Η.Π.Α., έδειξε ότι το μέσο αμερικανόπουλο βλέπει στην τηλεόραση κάθε 24ωρο, περίπου 237 σκηνές βίας και επιθετικότητας⁹⁸, ενώ μέχρι την ηλικία των 18 χρόνων έχει παρακολουθήσει κατά μέσο όρο 200.000 πράξεις βίας⁹⁹.

⁹² Τραϊού Ε, «Φαινόμενο με πολλές αιτίες η παιδική βία», Καθημερινή 13/06/06

⁹³ Επιθετικότητα και εγκληματικότητα σε παιδιά λόγω τηλεόρασης, 24/09/02 (www.medlook.net.cy/article.asp)

⁹⁴ Σωτηροπούλου Μ. Ψυχολόγος, «Η επιθετικότητα του παιδιού και οι αιτίες της», www.patris.gr

⁹⁵ Dr Μοσχίδης Χ, «Οι ανήλικοι στο έγκλημα» www.cbs.gr/articles/AnhlikoiStoEgklhma.htm

⁹⁶ Επιθετικότητα και εγκληματικότητα σε παιδιά λόγω τηλεόρασης, 24/09/02 www.medlook.net.cy/article.asp

⁹⁷ Βάρβογλη Λ, Ph.D. Ψυχολόγος-Ψυχοθεραπεύτρια, «Τηλεόραση και παιδιά», 08/01/01,

(www.health.in.gr/news/article.asp)

⁹⁸ Χρηστάκης Κ, «Η επιθετική συμπεριφορά στην παιδική ηλικία», www.platon.gr/arthro13.htm

⁹⁹ Σωτηροπούλου Μ. Ψυχολόγος, «Η επιθετικότητα του παιδιού και οι αιτίες της», www.patris.gr

Παράλληλα, η συνεχής προβολή επιθετικών ηρώων και αρνητικών κοινωνικών προτύπων από την τηλεόραση και τα ηλεκτρονικά παιχνίδια, ωθεί τα παιδιά στην υιοθέτηση και την μίμηση παρόμοιων συμπεριφορών και στάσεων¹⁰⁰. Η συνεχόμενη έκθεση στη βία συμβάλει στην αύξηση της επιθετικότητας και των φόβων του παιδιού, διεγείροντας την έφεση του προς την βία, ενώ παράλληλα το απευαισθητοποιεί και μειώνει την συμπόνια του για τον πόνο των άλλων¹⁰¹. Δεν είναι λίγες οι περιπτώσεις, όπου το παιδί μπερδεύει την φαντασία με την πραγματικότητα και την πλαστή εικόνα που του προβάλλει η τηλεόραση με την αλήθεια. Έτσι η τηλεόραση συγχέεται και ταυτίζεται με την πραγματικότητα¹⁰². Το παιδί δεν μπορεί να ξεχωρίσει τι είναι αλήθεια και τι είναι ψέμα, γεγονός που το ωθεί στην αποδοχή και την υιοθέτηση των συμπεριφορών αυτών. Το παιδί αποκτά λανθασμένη αντίληψη για τους κοινωνικούς και νομικούς κανόνες και στη ζωή του μιμείται τα πρότυπα αυτά¹⁰³. Ακόμη όμως και στις περιπτώσεις όπου το παιδί αντιλαμβάνεται πως αν όχι ολόκληρη, ένα μέρος της «πραγματικότητας», που του προβάλλει η τηλεόραση, είναι πλαστό, το ίδιο είναι ευάλωτο στην συνεχή και επαναλαμβανόμενη προβολή των προτύπων αυτών. Έτσι, συνειδητά ή μη, η τηλεόραση και τα ηλεκτρονικά παιχνίδια παρακινούν το παιδί να μιμηθεί τα αρνητικά αυτά πρότυπα και τις βίαιες συμπεριφορές.

Εξίσου σημαντικό ρόλο όμως, παίζει όχι μόνο το περιεχόμενο των προγραμμάτων που παρακολουθεί το παιδί, αλλά και ο χρόνος που αφιερώνει στην τηλεόραση και τα ηλεκτρονικά παιχνίδια. Μια πρόσφατη έρευνα που δημοσιεύθηκε στο έγκυρο ιατρικό περιοδικό Archives of Pediatrics and Adolescent Medicine, από γιατρούς του πανεπιστημίου της Άγκυρας, έδειξε ότι τα παιδιά παρακολουθούν τηλεόραση για 2,5 ώρες καθημερινά, ενώ ο χρόνος αυξάνεται κατά τα Σαββατοκύριακα. Τα παιδιά που ξοδεύουν περισσότερο χρόνο βλέποντας τηλεόραση, έχουν περισσότερες πιθανότητες να αναπτύξουν επιθετικότητα, ή εγκληματική συμπεριφορά και αυτό ανεξάρτητα από το περιεχόμενο των προγραμμάτων. Γενικά η αύξηση του χρόνου παρακολούθησης τηλεόρασης είχε συσχετισμό με κοινωνικά προβλήματα, όπως επιθετική και εγκληματική συμπεριφορά. Ταυτόχρονα παρατηρήθηκε, ότι τα αγόρια αφιέρωναν περισσότερο χρόνο παρακολουθώντας τηλεόραση, ενώ και στα δύο φύλλα ο χρόνος αυτός, αυξανόταν καθώς αυξανόταν και η ηλικία των παιδιών¹⁰⁴. Θα μπορούσαμε να πούμε ότι όσο περισσότερο χρόνο περνάει ένα παιδί μπροστά από την τηλεόραση, τόσο περισσότερο απομονώνεται, αλλοτριώνεται, και μειώνονται οι δεξιότητες του για κοινωνικοποίηση και ομαδικότητα.

Σε γενικές γραμμές, στα παιδιά που αφιερώνουν σημαντικό μέρος καθημερινά από το χρόνο τους παρακολουθώντας τηλεόραση, και ιδιαίτερα προγράμματα με βίαιο περιεχόμενο ή παίζοντας τα ηλεκτρονικά εκείνα παιχνίδια που προάγουν τη βία και την επιθετικότητα, παρατηρούνται ανησυχητικά δείγματα. Παρατηρούμε αύξηση της επιθετικότητας και της αντικοινωνικής συμπεριφοράς, αύξηση του φόβου μην καταστεί το ίδιο θύμα, μείωση της ευαισθησίας απέναντι στους άλλους και τον πόνο τους και αύξηση της επιθυμίας για περισσότερη βία, τόσο στη ψυχαγωγία, όσο και στην πραγματική του ζωή¹⁰⁵.

¹⁰⁰ Βερνάδος Μ, «Προσεγγίσεις σε θέματα Ειδικής Αγωγής», Ρέθυμνο, 2004, Χρηστάκης

¹⁰¹ Βάρβογλη Λ, Ph.D. Ψυχολόγος-Ψυχοθεραπεύτρια, «Τηλεόραση και παιδί», 08/01/01, (www.health.in.gr/news/article.asp), Μοσχίδης

¹⁰² Βουιδάσκης Β., «Η τηλεοπτική βία και επιθετικότητα και οι επιδράσεις τους στα παιδιά και στους νέους», Γρηγόρη, Αθήνα, 1992

¹⁰³ Σωτηροπούλου Μ. Ψυχολόγος, «Η επιθετικότητα του παιδιού και οι αιτίες της», www.patris.gr

¹⁰⁴ Επιθετικότητα και εγκληματικότητα σε παιδιά λόγω τηλεόρασης, 24/09/02 (www.medlook.net.cy/article.asp)

¹⁰⁵ Σωτηροπούλου Μ. Ψυχολόγος, «Η επιθετικότητα του παιδιού και οι αιτίες της», www.patris.gr

Μία άλλη έρευνα που πραγματοποιήθηκε στο πανεπιστήμιο του Michigan, και διήρκησε από την παιδική ηλικία, μέχρι και την ενήλικη ζωή των ατόμων αυτών, εξετάζει την συμπεριφορά των παιδιών και την επίδραση της τηλεόρασης στην ενήλικη ζωή τους. Ξεκίνησε το 1977 και αφορούσε παιδιά ηλικίας από 6 έως 9 χρόνων. Αυτή η έρευνα είναι σημαντική, γιατί εξετάζει την επίδραση που έχει η τηλεόραση στην μετέπειτα ζωή του ατόμου, και τα μακροχρόνια αποτελέσματά της στην προσωπικότητα του. Οι ερευνητές διαπίστωσαν ότι τα παιδιά που παρακολουθούσαν τα προγράμματα με τις περισσότερες σκηνές βίας 15 χρόνια μετά, όταν έγιναν ενήλικες, παρουσίαζαν τα περισσότερα χαρακτηριστικά επιθετικότητας, όπως περιστατικά βίας εναντίον του συζύγου, ή του συντρόφου τους, από αυτά που δεν παρακολουθούσαν βίαιες σκηνές. Στην συγκεκριμένη έρευνα οι αρνητικές επιδράσεις των βίαιων προγραμμάτων της τηλεόρασης παρατηρούνται ανεξάρτητα από το κοινωνικό ή οικονομικό επίπεδο μιας οικογένειας, ανεξάρτητα από το διανοητικό επίπεδο του παιδιού και ανεξάρτητα από διάφορους παράγοντες σε σχέση με τους γονείς των παιδιών. Δηλαδή η βία στην τηλεόραση από μόνη της αρκούσε για να δημιουργήσει βίαιους χαρακτήρες στην ενήλικη ζωή. Το ανεπιθύμητο αποτέλεσμα παρατηρείται σε αγόρια και κορίτσια, ενώ επιπλέον, το κατά πόσο ένα παιδί ήταν αρχικά εχθρικό δεν έχει καμία σημασία¹⁰⁶. Τα αποτελέσματα μέσα από αυτή την έρευνα, που αποτελεί μία, από τις πολύ λίγες μακροχρόνιες έρευνες, είναι ιδιαίτερα ανησυχητικά. Ιδιαίτερα σε ότι αφορά τις μεταγενέστερες και μακροπρόθεσμες συνέπειες της τηλεόρασης, καθώς παρατηρήθηκε ότι η δύναμή και η επιρροή της είναι τόση, ώστε να αλλοιώνει χαρακτηριστικά της προσωπικότητας του ατόμου, και να καθιερώνει νέα.

2.5 Πολιτιστικοί παράγοντες.

Οι κοινωνικές αξίες, τα ήθη, τα έθιμα, οι κοινωνικές νόρμες, οι άγραφοι αυτοί κανόνες, που παίζουν όμως πολύ σημαντικό ρόλο στην ζωή του ατόμου, μπορούν να αποτελέσουν πρωταρχικό παράγοντα για την ανάπτυξη της προσωπικότητας του. Η θρησκεία, ο πολιτισμός, τα πιστεύω και η κουλτούρα κάθε κοινωνίας, δρουν καταλυτικά τόσο στην λειτουργία της οικογένειας, όσο και στην ανάπτυξη αλλά και στη μετέπειτα ζωή του παιδιού. Οι κοινωνικές επιταγές και παραδόσεις έχουν την δύναμη να καλλιεργούν προσωπικότητες, πνεύμα και ήθος¹⁰⁷. Το τι είναι κοινωνικά επιτρεπτό και αποδεκτό και τι μεμπτό και κατακριτέο, επηρεάζει το περιβάλλον στο οποίο μεγαλώνει το παιδί, τα όρια και τις ελευθερίες που του επιτρέπονται.

Η στάση που διατηρούν τα μέλη της οικογένειας αλλά και γενικότερα η κοινωνία απέναντι σε κάθε άτομο, έχει να κάνει και με την θέση και το ρόλο που η ίδια του έχει ορίσει. Έτσι, θα μπορούσαμε να πούμε ότι οι σημερινές κοινωνίες θέλουν το αγόρι πιο δυναμικό, διεκδικητικό, ενεργητικό, ακόμη και επιθετικό, ενώ το κορίτσι υπάκουο, ήσυχο και συνεσταλμένο. Ενώ η βίαιη συμπεριφορά στα κορίτσια αποδοκιμάζεται και θεωρείται κατακριτέα, στις περιπτώσεις που παρουσιάζεται από το αγόρι, θεωρείται φυσιολογική, ενώ θα μπορούσαμε να πούμε ότι σε αρκετές περιπτώσεις επικροτείται, ή και ενθαρρύνεται. Παράλληλα τα γονεϊκά πρότυπα και οι ρόλοι μπορεί να επηρεαστούν από τις αρχές και τις παραδόσεις που έχουν καθιερωθεί. Έτσι γονείς με παραδοσιακές αρχές, επικαλούμενοι το γονεϊκό τους δικαίωμα για την ανατροφή των παιδιών τους, ασκούν σωματική βία και σκληρές

¹⁰⁶ Η επιθετικότητα στους ενήλικες, η βία στην τηλεόραση και τα παιδιά, 03/04/03 www.medlook.net.cy/article.asp

¹⁰⁷ Dr Μοσχίδης Χ, « Οι ανήλικοι στο έγκλημα» www.cbs.gr/articles/AnhlikoiStoEgklima.htm

τιμωρίες για το καλό τους¹⁰⁸. Η ύπαρξη παλιών προτύπων αγωγής και σωφρονισμού του παιδιού, ο θεσμός της ανδροκρατούμενης οικογένειας με κεφαλή την πατρική εξουσία και τα παραδοσιακά άκαμπτα όρια οδηγούν στην εμφάνιση επιθετικής συμπεριφοράς, ιδιαίτερα στο πλαίσιο της οικογένειας¹⁰⁹.

Οι θρησκευτικές πεποιθήσεις και υποταγές επηρεάζουν σε αρκετές κοινωνίες καταλυτικά τις συμπεριφορές των ατόμων. Μπορεί να ενισχύουν την άσκηση βίας και επιθετικότητας, αλλά διαμορφώνουν και το περιβάλλον και τις συνθήκες κάτω από τις οποίες γεννιέται και αναπτύσσεται το παιδί. Υπάρχουν θρησκείες που ενισχύουν την ανισότητα των δύο φύλων, νομιμοποιούν και ενστερνίζονται και σε αρκετές περιπτώσεις δικαιολογούν και προωθούν την άσκηση εξουσίας και κατ' επέκταση βίας, ιδιαίτερα μέσα στην οικογένεια. Τα πιστεύω που προβάλλουν, προωθούν και καλλιεργούν στα παιδιά αρχές και αντιλήψεις, όπου αποενοχοποιείται και αθώνεται η επιθετική συμπεριφορά, διαιωνίζοντας τέτοια πρότυπα¹¹⁰.

¹⁰⁸ Νέστορος Ι., « Η επιθετικότητα στην οικογένεια, στο σχολείο και στην κοινωνία», Ελλ. Γράμματα, Αθήνα 1992

¹⁰⁹ Χατζηφωτίου Σ., «Ενδοοικογενειακή βία κατά των γυναικών και παιδιών», Τζιόλα, Θεσ/νίκη, 2005

¹¹⁰ Μοσχίδης Α., «Οι ανήλικοι στο έγκλημα», www.cbs.gr, Αγάθωνος – Γεωργοπούλου Ελένη, «Κακοποίηση των παιδιών: Παλιό κρασί σε καινούριο βαρέλι», 5^ο Πανελλήνιο Συνέδριο Παιδοψυχιατρικής Βία, Παιδί, Θεσμοί, Τόμος περιλήψεων ομιλιών, Αθήνα 8-10 Ιουνίου 2007

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3^ο : Είδη επιθετικότητας

3.1 Εισαγωγή

Η επιθετικότητα αποτελεί αναπόσπαστο κομμάτι της ανθρώπινης προσωπικότητας, και πολύ συχνό φαινόμενο στις καθημερινές συναλλαγές, της κοινωνικής ζωής. Η επιθετική συμπεριφορά μπορεί να υποκινείται από πολλούς παράγοντες και να έχει διαφορετικούς στόχους όπως είδαμε στα προηγούμενα κεφάλαια. Τα επιθετικά άτομα μπορεί να εκφράσουν πλήθος επιθετικών συμπεριφορών, ενώ οι μορφές, τα μέσα και οι τακτικές που ακολουθούνται, για την έκφραση της επιθετικής συμπεριφοράς, διαφέρουν ανάλογα με το άτομο, την προσωπικότητά του, τα αίτια και τους στόχους.

Η επιθετική συμπεριφορά μπορεί να εκφράζεται άμεσα ή έμμεσα. Η άμεση (Direct) μορφή της επιθετικής συμπεριφοράς, περιλαμβάνει συνήθως σωματική (Physical) ή λεκτική (Verbal) βία και στρέφεται κατευθείαν προς το αντικείμενο το οποίο σκοπεύει να βλάψει. Από την άλλη, η έμμεση (Indirect) μορφή επιθετικότητας, δεν είναι τόσο ξεκάθαρη και μπορεί είτε να μετατοπίζεται σε κάποιο υποκατάστατο του αντικειμένου¹¹¹ (π.χ. κάποιο αντικείμενο, προσωπικό ή μη, κάποια εργασία του ατόμου κλπ), είτε να βλάπτει το ίδιο το αντικείμενο, ακόμη και με την χρήση λεκτικής ή σωματικής βίας, αλλά με πιο έμμεσο και όχι τόσο προφανή και ξεκάθαρο τρόπο (π.χ. κουτσομπολιά, ειρωνεία, σαρκασμός, αρνητική κριτική, σπρωξιάς που εμφανίζονται ως ατυχήματα κλπ). Στην έμμεση μορφή επιθετικής συμπεριφοράς δεν είναι λίγες και οι περιπτώσεις όπου χρησιμοποιούνται και τρίτα άτομα προκειμένου να επιτευχθούν οι θεμιτοί στόχοι. Στο κεφάλαιο αυτό θα μελετήσουμε μορφές επιθετικής συμπεριφοράς, αλλά και τις τακτικές και τα μέσα που χρησιμοποιούνται.

Παράλληλα θα παρουσιάσουμε και κάποιους από τους παράγοντες που μπορεί να προκαλέσουν επιθετικότητα, αλλά και σε ποιες περιπτώσεις εντοπίζεται η κάθε μορφή. Ο θυμός είναι ένα έντονο συναίσθημα, που μπορεί να αποτελέσει σημαντικό παράγοντα έκφρασης επιθετικής συμπεριφοράς, ακόμη και βίας. Η εχθρότητα που σε κάποιες περιπτώσεις αποτελεί χαρακτηριστικό της προσωπικότητας, ή ακόμη και μια μόνιμη κατάσταση του ατόμου, βρίσκεται πίσω από την εκδήλωση επιθετικότητας. Αξιοσημείωτο είναι πως απ' ό,τι έχουν δείξει οι τελευταίες έρευνες κίνητρο δεν αποτελεί μόνο το ξέσπασμα της οργής και η εκτόνωση των αρνητικών συναισθημάτων του ατόμου. Τα πράγματα είναι πιο πολύπλοκα. Αφού το άτομο και ιδιαίτερα τα παιδιά, κυρίως σχολικής ηλικίας, και στα πλαίσια της σχολική και κοινωνικής τους ζωής, χρησιμοποιούν την επιθετικότητα για την επίτευξη συγκεκριμένων στόχων που σε αρκετές περιπτώσεις ακολουθούν και κάποια στρατηγική. Η εκδίκηση, η ζήλια, ο ανταγωνισμός, η ανάγκη για άνοδο στην ιεραρχία, για επιβολή και για κυριαρχία, ή ακόμη και σε κάποιες περιπτώσεις η καταπολέμηση της πλήξης, η διασκέδαση και η ανάγκη ανεύρεσης εναλλακτικών μορφών «ψυχαγωγίας» μπορεί να αποτελέσουν πολύ σημαντικούς παράγοντες επιθετικής συμπεριφοράς.

¹¹¹ Βουϊδάσκης Β., «Η επιθετικότητα σαν κοινωνικό πρόβλημα στην οικογένεια και στο σχολείο», Γρηγόρη, Αθήνα, 1987

3.2 Θυμός

Ο θυμός αποτελεί αναπόσπαστο κομμάτι της ανθρώπινης ιδιοσυγκρασίας. Είναι ένα απολύτως φυσιολογικό και συνήθως υγιές συναίσθημα¹¹². Συνδέεται άμεσα με την βούληση και την αποφασιστικότητα. Αποτελεί μια φυσιολογική αντίδραση σε καθημερινές καταστάσεις που θα μπορούσαν να αποτελέσουν απειλή¹¹³. Ο θυμός προσδιορίζεται από την αίσθηση του ατόμου ότι δεν έχει τον έλεγχο των πραγμάτων και των καταστάσεων¹¹⁴. Είναι μια φυσιολογική αντίδραση όταν νιώθουμε ότι έχουμε προσβληθεί, αδικηθεί, πληγωθεί ή όταν μας έχουν συμπεριφερθεί με άσχημο τρόπο. Αποτελεί δηλαδή μια μορφή άμυνας του ατόμου¹¹⁵.

Ο θυμός μπορεί να προκληθεί είτε από εξωτερικούς είτε από εσωτερικούς παράγοντες. Αίσθημα θυμού μπορεί να προκαλέσει σε κάποιον, είτε ένα άλλο άτομο, είτε μια κατάσταση, είτε ένα γεγονός, αλλά και εσωτερικά συναισθήματα ανησυχίας και μελαγχολίας, που γεννώνται από προσωπικά προβλήματα. Όπως και αναμνήσεις από τραυματικά ή στρεσογόνα γεγονότα και αισθήματα όπως ο φόβος και η λύπη¹¹⁶. Θυμό θα μπορούσε να προκαλέσει σε κάποιο άτομο η μη αποδοχή της πραγματικότητας και η προσπάθεια επίτευξης στόχων που δεν είναι εφικτοί και έχουν σαν συνέπεια την ματαιώση, την απογοήτευση και την αίσθηση αδυναμίας¹¹⁷.

Ο θυμός όμως δεν παρουσιάζεται σε όλους τους ανθρώπους ούτε με την ίδια συχνότητα ούτε με τον ίδιο βαθμό, αλλά ούτε και με τον ίδιο τρόπο έκφρασης και χειρισμού. Υπάρχουν άτομα τα οποία είναι πιο ευερέθιστα, εύθικτα και οξύθυμα, είναι θα μπορούσαμε να πούμε πιο ευαίσθητα στο αίσθημα του θυμού. Αυτό θα μπορούσε να οφείλεται είτε σε ψυχολογικούς, είτε σε βιολογικούς, είτε σε κοινωνικοπολιτικούς παράγοντες. Τα άτομα αυτά θυμώνουν συχνότερα, εντονότερα και για ασήμαντες αφορμές. Συνήθως τα άτομα αυτά προέρχονται από οικογένειες χωρίς δομή, χαοτικές, χωρίς δεξιότητες συναισθηματικής επικοινωνίας¹¹⁸.

Όπως συμβαίνει με όλα τα συναισθήματα, έτσι και ο θυμός συνοδεύεται από ψυχολογικές και βιολογικές αλλαγές. Όταν το άτομο βρίσκεται σε κατάσταση θυμού επέρχονται κάποιες αλλαγές στο σώμα του. Ο θυμός δίνει το σήμα στον οργανισμό να προετοιμαστεί για καβγά. Αυτή η αντίδραση είναι γνωστή ως ‘καβγάς’ ή ‘φυγή’. Όταν θυμώνουμε, αυξάνονται τα επίπεδα των ορμονών ενέργειας, της αδρεναλίνης και της νοραδρεναλίνης στο αίμα, η πίεση ανεβαίνει, η καρδιά χτυπά πιο δυνατά και η αναπνοή γίνεται γρηγορότερη¹¹⁹. Η ένταση και η συχνότητα της εμφάνισης των συναισθημάτων αυτών εξαρτάται και ποικίλει από άτομο σε άτομο.

Ο θυμός αποτελεί ένα παρεξηγημένο συναίσθημα και αυτό οφείλεται στην λανθασμένη έκφραση και χρήση του. Είναι δυνατόν να έχει εποικοδομητικό ρόλο, όταν ξέρουμε πως να τον χειριστούμε σωστά. Μας επιτρέπει να αμυνόμαστε, να προστατεύουμε τον εαυτό μας, να καταπολεμάμε τις αδικίες και να αντιλαμβανόμαστε όταν είναι αναγκαίο να κάνουμε αλλαγές στην ζωή μας¹²⁰. Μέσο της δύναμης του θυμού το άτομο μπορεί να παράγει πολύ σημαντικό έργο. Αν κατανοήσουμε τις πραγματικές μας ανάγκες και τα αίτια που προκαλούν το θυμό, μπορούμε να ελέγξουμε και να εκμεταλλευτούμε την δύναμη αυτή που μας δίνει

¹¹² Controlling Anger-Before It Controls You www.apa.org/topics/controlanger.html

¹¹³ Anger and Hostility www.peacehealth.org

¹¹⁴ Θυμός: Ένα βασανιστικό συναίσθημα που είναι δυνατόν να αντιμετωπιστεί.. Λίζα Βάρβογλη, Ph.D www.in.gr

¹¹⁵ Θυμός και επιθετικότητα: Επιπτώσεις. 12/07/2005 www.medlook.net

¹¹⁶ Controlling Anger-Before It Controls You. www.apa.org/topics/controlanger.html

¹¹⁷ Θυμός: Ένα βασανιστικό συναίσθημα που είναι δυνατόν να αντιμετωπιστεί.. Λίζα Βάρβογλη, Ph.D www.in.gr

¹¹⁸ Controlling Anger-Before It Controls You. www.apa.org/topics/controlanger.html

¹¹⁹ Anger and Hostility , www.peacehealth.org , Controlling Anger-Before It Controls You www.apa.org/topics/controlanger.html

¹²⁰ Θυμός και επιθετικότητα: Επιπτώσεις. 12/07/2005 www.medlook.net

καθοδηγώντας την προς τον στόχο που θέλουμε να επιτύχουμε. Προς το ατομικό αλλά και συλλογικό καλό.

Παρόλα αυτά η πλειοψηφία πιστεύει πως ο θυμός αποτελεί ένα αρνητικό συναίσθημα. Το γεγονός αυτό οφείλεται στην λανθασμένη έκφραση του συναίσθηματος αυτού, στον αρνητικό τρόπο χειρισμού και εκτόνωσης του, αλλά και τους στόχους που επιθυμούμαι να επιτύχουμε. Ο τρόπος με τον οποίο χειριζόμαστε το συναίσθημα αυτό είναι πολύ σημαντικός. Σε περιπτώσεις όπου το συναίσθημα αυτό κυριεύει το άτομο και το ίδιο αδυνατεί να το ελέγξει μπορεί να προκαλέσει πολλά και σημαντικά προβλήματα. Μπορεί να επηρεάσει αρνητικά τις διαπροσωπικές σχέσεις του ατόμου προσωπικές, επαγγελματικές και κάθε είδους επαφή και συναλλαγή του με άλλα άτομα, αλλά και την ποιότητα της ζωής του γενικότερα¹²¹. Ταυτόχρονα και το αποτέλεσμα στο οποίο στοχεύουμε και αποσκοπούμε είναι πολύ σημαντικό. Ο θυμός συνήθως χρησιμοποιείται με τρόπο απαράδεκτο για να βοηθήσει το άτομο να επιβληθεί σε κάποιον άλλο, αποσκοπώντας στον έλεγχο δια του φόβου. Η επιβολή απόψεων στάσεων αλλά και εξουσίας από κάποια άτομα επιτυγχάνεται ευκολότερα μέσω του θυμού. Σε μερικούς ανθρώπους η έκφραση του θυμού μπορεί να είναι η επιθετικότητα και η βία. Όταν οι άνθρωποι αυτοί δρουν σε κατάσταση θυμού δεν σκέπτονται πάντα λογικά αυτά που κάνουν ή τις συνέπειές τους¹²².

Άτομα που βρίσκονται πολύ συχνά και για μεγάλα χρονικά διαστήματα σε κατάσταση έντονου θυμού και οργής, μπορεί να παρουσιάσουν σοβαρά ψυχολογικά και σωματικά προβλήματα. Άτομα ιδιαίτερα ευερέθιστα και οξύθυμα απομονώνονται κοινωνικά, αλλά είναι και ευάλωτα σε σωματικές ασθένειες. Ο χρόνιος θυμός μειώνει τις άμυνες του ανοσοποιητικού μας συστήματος που αποτελεί την βάση της άμυνας του οργανισμού. Ο θυμός, αυξάνει στο αίμα τις ορμόνες του στρες γεγονός που έχει ως αποτέλεσμα την χαλάρωση του αμυντικού συστήματος.

Σε γενικές γραμμές όμως καλό θα ήταν να αναφέρουμε πως ο θυμός θα πρέπει πάντοτε να εκφράζεται και να εκτονώνεται. Καταπιεσμένα και απωθημένα συναίσθηματα θυμού και οργής θα μπορούσαν να είναι πολύ επικίνδυνα για το ίδιο το άτομο αλλά και για τον περίγυρό του. Κάποια άτομα καταστέλλουν τα συναίσθημα θυμού αρνούμενα ακόμη και την ύπαρξή τους. Ο θυμός που δεν εκφράζεται μπορεί να έχει ψυχολογικές και σωματικές αρνητικές συνέπειες¹²³. Το άτομο μπορεί να παρουσιάσει καταθλιπτικά χαρακτηριστικά όπως αποξένωση, απομάκρυνση και εσωστρέφεια. Η άρνηση της ύπαρξης θυμού μπορεί να μην μας αφήνει να νιώσουμε την ανάγκη ότι πρέπει να υποστηρίξουμε τα δικαιώματά μας, να αλλάξουμε κάποιες καταστάσεις και να πάρουμε θέση σε κάποια ζητήματα. Αν κάποιος δεν μάθει να εκφράζει και να διαχειρίζεται τον θυμό και απλά τον συσσωρεύει μέσα του, μπορεί πολύ εύκολα να οδηγηθεί σε ανεξέλεγκτα ξεσπάσματα. Μεταξύ των δύο ακραίων καταστάσεων, δηλαδή της ανεξέλεγκτης έκρηξης από την μια και καταστολής και άρνησης από την άλλη, η πιο καλή προσέγγιση είναι να μάθουμε να χειριζόμαστε εποικοδομητικά και ήρεμα το θυμό μας. Εάν μάθουμε να εκφράζουμε το θυμό, μπορούμε να τον χειριστούμε και να τον διοχετεύσουμε για ενέργειες και στόχους θεμιτούς.

¹²¹ Controlling Anger-Before It Controls You www.apa.org/topics/controlanger.html

¹²² Θυμός και επιθετικότητα: Επιπτώσεις. 12/07/2005 www.medlook.net

¹²³ Θυμός και επιθετικότητα: Επιπτώσεις. 12/07/2005 www.medlook.net

3.3 Εχθρότητα

Η εχθρότητα αποτελεί ένα συναίσθημα το οποίο υπάρχει ανάλογα με τον χαρακτήρα του κάθε ατόμου. Η εχθρότητα είναι η κατάσταση κατά την οποία το άτομο αισθάνεται έτοιμο για καυγά όλη την ώρα¹²⁴. Τα χαρακτηριστικά της είναι η επίδειξη της πίκρας και της κακίας, το μίσος και οι απειλές ή η πρόκληση βλάβης στους άλλους. Οι άνθρωποι αυτοί είναι συνήθως ξεροκέφαλοι, ανυπόμονοι ή έχουν μια ιδιαίτερη συμπεριφορά. Αναμειγνύονται συχνά σε καυγάδες ή μπορεί να λένε ότι νιώθουν σαν να κρύβονται από κάτι ή κάποιον. Η εχθρότητα καταφέρνει να απομονώνει από τους άλλους ανθρώπους.

Όταν κάποιος νιώθει εχθρότητα σημαίνει ότι έχει κάποια χαρακτηριστικά γνωρίσματα όπως¹²⁵:

- ✓ Είναι σαρκαστικός γεμάτος με πικρό χιούμορ
- ✓ Πικρός στην κριτική των άλλων
- ✓ Κυνικός και ασυγκίνητος
- ✓ Καχύποπτος και συχνά αντίθετος
- ✓ Αμυντικός και αυτό προστατευτικός
- ✓ Δεν εμπιστεύεται τους άλλους
- ✓ Εστιάζει στον εαυτό του παρά στους άλλους
- ✓ Δεν αντέχει την συμπεριφορά των γύρω του
- ✓ Αποφεύγει το ενδιαφέρον των άλλων
- ✓ Είναι πικραμένος από την πραγματική ή φανταστική αρνητική συμπεριφορά των άλλων
- ✓ Δυσανεστημένος με τη ζωή
- ✓ Έτοιμος να επιτεθεί στους άλλους για τα πραγματικά ή τα φανταστικά λάθη τους
- ✓ Αισθάνεται εσωτερικά προσβεβλημένος για την αδικία της ζωής
- ✓ Πιστεύει ότι τίποτα καλό δεν συμβαίνει στη ζωή του
- ✓ Βάζει άμυνες και τείχη μη θέλοντας να επιτρέψει άλλους στη ζωή του
- ✓ Είναι έτοιμος για καυγά ή διαφωνία
- ✓ Ανταγωνιστικός απέναντι στους άλλους
- ✓ Αισθάνεται σαν βόμβα έτοιμη να εκραγεί
- ✓ Πιστεύει πως οι άλλοι δεν νοιάζονται για αυτόν και τους απορρίπτει χωρίς όμως να τους δίνει ευκαιρία

Η εχθρότητα αυτή έχει κάποιες συνέπειες τόσο στην σωματική όσο και στην συναισθηματική κατάσταση του ατόμου. Σε σωματικό επίπεδο¹²⁶ το άτομο μπορεί να αισθάνεται ένα σφίξιμο στο στήθος, έντονο κοκκίνισμα στο πρόσωπο, εφίδρωση, υψηλή πίεση αίματος, ψυχρότητα στα χέρια και /ή στα πόδια, ένταση στο μέτωπο, τάση για πονοκέφαλο, πόνους στους κροτάφους και γενικά αισθάνεται συνέχεια εξαντλημένο.

Όσον αφορά το συναισθηματικό επίπεδο¹²⁷ το άτομο νιώθει φόβο και σύγχυση λαμβάνοντας υπόψη τις αντιδράσεις και τις γνώμες των άλλων και δεν ενδιαφέρεται για τα αισθήματά τους. Θέλει να έχει την προσοχή και την συμπάθεια τους καθώς αισθάνεται λύπη για τον εαυτό του. Νιώθει χαμένο και συγχυσμένο για την κατεύθυνση της ζωής του, εξαπατημένο από την ίδια τη ζωή και ακόμα

¹²⁴ Anger and Hostility, www.peacehealth.org

¹²⁵ Tools for Anger Work-Out, www.coping.org/anger/hostile.htm

¹²⁶ Tools for Anger Work-Out, www.coping.org/anger/hostile.htm

¹²⁷ Tools for Anger Work-Out, www.coping.org/anger/hostile.htm

προδομένο και παραμελημένο. Επιθυμεί την εκδίκηση ή την προσωπική δικαίωση, είναι ανίκανο να συγχωρήσει ή να ξεχάσει πραγματικές ή φανταστικές πληγές και δεν έχει γενναιοδωρία ούτε καλή θέληση για τους άλλους. Αισθάνεται ότι πρέπει να προστατεύει τον εαυτό του και θέλει να επιτίθεται προτού του επιτεθούν. Έχει μια πικρή γεύση για τη ζωή, νιώθει ματαιότητα για αυτή και διακατέχεται από απελπισία και μια αποθαρρυντική προσδοκία για το μέλλον.

Τα άτομα αυτά έχουν κάποια πιστεύω, συνήθως παράλογα, τα οποία αφυπνίζουν την εχθρότητά τους. Σκέψεις όπως: «όσο και να προσπαθήσω δεν θα επιτύχω ποτέ τους στόχους μου», «πρέπει να ανταμείβομαι για τις καλές μου πράξεις και τη σκληρή δουλειά», «πρέπει οι άλλοι να με μεταχειρίζονται δίκαια», «δεν υπάρχει τίποτα που να μην μπορώ να ξεπεράσω στη ζωή», «αν είχα καλή εμφάνιση και λεφτά τα πράγματα θα ήταν ευκολότερα για μένα» και ότι «οι κακοί, οι διεφθαρμένοι και οι άδικοι άνθρωποι θα έπρεπε να υποφέρουν στη ζωή και όχι εγώ» αποτελούν τη βάση έτσι ώστε τα άτομα να συμπεριφέρονται στους άλλους με εχθρότητα.

Εξαιτίας της εχθρότητας υπάρχουν κάποιες αρνητικές συνέπειες όσον αφορά το ίδιο το άτομο. Αυτές είναι ότι οι άλλοι σπάνια ζητούν να τον συναντήσουν, είναι δύσκολο να διατηρήσει μακροχρόνιες φιλίες και ακόμα δεν επιχειρεί να αποτελεί το υποστηρικτικό περιβάλλον στη ζωή ενός άλλου ανθρώπου. Αισθάνεται ότι είναι στόχος για προσωπικές επιθέσεις, συνήθως οι άλλοι δεν μπορούν να τον καταλάβουν και νιώθει αγνοούμενος και αόρατος. Έτσι, έχει την αίσθηση της εξαπάτησης από τη ζωή και το μόνο που θέλει είναι να πάρει εκδίκηση.

Με την ύπαρξη της εχθρότητας το άτομο δηλητηριάζει τη ψυχή του και δεν απολαμβάνει τις χαρές που μπορεί να του προσφέρει η ζωή.

3.4 Έμμεση Επιθετικότητα.

Η έμμεση επιθετικότητα, θα μπορούσαμε να πούμε πως είναι ένα νέο είδος επιθετικότητας, ή τουλάχιστον ως ερευνητικό αντικείμενο των επιστημόνων. Είναι χαρακτηριστικό των σύγχρονων κοινωνιών και των επιταγών τους¹²⁸. Θεωρείται από τους μελετητές ως εναλλακτική επιθετικότητα (Alternative Aggression), και μπορούμε να την συναντήσουμε ως κοινωνική επιθετικότητα, ή επιθετικότητα σχέσεων¹²⁹.

Η έμμεση επιθετικότητα χαρακτηρίζεται ως 'ύπουλη', αφού τόσο οι στρατηγικές και τα μέσα που χρησιμοποιούνται, όσο και το αντίκτυπο και οι συνέπειες επάνω στο δέκτη δεν είναι ξεκάθαρα, και εμφανή όπως στις άλλες μορφές επιθετικής συμπεριφοράς. Τα σημάδια της δεν είναι τόσο ευδιάκριτα, οπότε και η διάγνωσή της είναι αρκετά δύσκολη. Ωστόσο, οι συνέπειές της σε αρκετές περιπτώσεις είναι πολύ πιο επικίνδυνες και σοβαρές. Χαρακτηριστικό αυτής της μορφής επιθετικότητας, είναι ότι το άτομο στις περισσότερες περιπτώσεις έχει κάποιο στόχο, συνήθως την εκδίκηση και όχι απλώς την εκτόνωση της οργής. Παράλληλα, η εμφάνισή της δεν ταυτίζεται πάντα με την ύπαρξη θυμού ή οργής, όπως στις περισσότερες περιπτώσεις άλλων μορφών επιθετικότητας. Αξιοσημείωτο επίσης είναι το γεγονός ότι ακολουθείται κάποια στρατηγική και οι πράξεις του ατόμου δεν καθοδηγούνται απλώς από κάποια ξεσπάσματα οργής. Στόχοι εκτός από την εκδίκηση είναι αρκετές φορές, η προσπάθεια για απόκτηση εξουσίας, η άνοδος στην

¹²⁸ Children Define Aggressive Style Early www.srkd.org

¹²⁹ Alternative Aggression, www.kcsarc.org

ιεραρχία μιας ομάδας, η προσπάθεια του ατόμου να τραβήξει την προσοχή των υπολοίπων, η καταπολέμηση της ανίας, η ακόμη και η αποφυγή της ενοχοποίησης¹³⁰. Η έμμεση επιθετικότητα εφαρμόζεται με διάφορους τρόπους και μπορεί να πάρει διαφορετικές μορφές και οι στόχοι που μπορεί να έχει το άτομο ποικίλουν. Σε γενικές γραμμές θα μπορούσαμε να πούμε πως είναι ένας πόλεμος νεύρων, που στόχο έχει να κλονίσει τις ισορροπίες του ατόμου. Εμφανίζεται με την μορφή της επιθετικότητας των σχέσεων (Relational Aggression), ως συναισθηματική κακοποίηση, όταν τα παιδιά χρησιμοποιούν την φιλία και την δύναμή της, ή την απειλή για διακοπή της ως όπλο. Μπορεί να ξεκινήσει αθώα, αλλά να καταλήξει να έχει πολύ σοβαρές συνέπειες στο άτομο, αφού νιώθει συνεχώς να απειλείται. Με αυτό τον τρόπο ελέγχονται οι πράξεις και οι αντιδράσεις του ατόμου και ασκείται εξουσία επάνω του. Από την άλλη, η έμμεση επιθετικότητα στην κοινωνική της διάσταση (Social Aggression), στοχεύει στο να πλήξει την αυτοπεποίθηση και την αξιοπρέπεια του ατόμου, να το μειώσει και να εκμηδενίσει την προσωπικότητα και την αξία του ως άτομο, να πλήξει την κοινωνική του θέση και το κύρος του. Μια άλλη μορφή έμμεσης επιθετικότητας, είναι και η περίπτωση, όπου η επιθετική συμπεριφορά διοχετεύεται επάνω σε αντικείμενα του ατόμου, ή καταστροφή κάποιας εργασίας του, αλλά και άμεσα στο ίδιο το άτομο, με την πρόφαση ότι ήταν ατύχημα, ή κάποιο αστείο¹³¹.

Ανάλογα με το κίνητρο και το σκοπό το άτομο χρησιμοποιεί διάφορα μέσα και τακτικές. Η πιο συνηθισμένη τακτική έμμεσης επιθετικότητας, είναι το κουτσομπολιό και οι συκοφαντίες. Αποκαλύπτονται μυστικά του ατόμου, διαδίδονται φήμες, αληθείς, ή αναληθείς, με σκοπό να πλήξουν την φήμη, το κύρος και την υπόληψη του ατόμου. Ένα συχνό μέσο που χρησιμοποιείται ιδιαίτερα τα τελευταία χρόνια, είναι το internet και τα κινητά τηλέφωνα, στέλνοντας γραπτά μηνύματα, φωτογραφίες, ή "βιντεάκια", γεγονός που κάνει την διαδικασία αυτή, ακόμη πιο εύκολη για τον θύτη και πιο οδυνηρή για το θύμα¹³². Τα ειρωνικά αστεία, οι σαρκασμοί, οι ειρωνείες, η αρνητική κριτική (ιδιαίτερα γύρω από την εμφάνιση του ατόμου, το ντύσιμό και την προσωπικότητά του), οι κακοπροαίρετες πλάκες και τα κακόβουλα αστεία, που στόχο έχουν να πλήξουν την αξιοπρέπεια και την αυτοπεποίθηση του ατόμου, αλλά και την εικόνα του στον κοινωνικό του περίγυρο, με την πρόφαση ότι 'Μια πλάκα κάνω' είναι πολύ συχνό φαινόμενο¹³³. Όλα τα παραπάνω στόχο έχουν να πλήξουν την κοινωνική εικόνα του ατόμου, που σε συνδυασμό με την άμεση αποκοπή του από την παρέα, φέρνουν την κοινωνική απομόνωση. Ο κλονισμός της εμπιστοσύνης, ο εξοστρακισμός και η εσκεμμένη απομάκρυνσή του από την παρέα, δημιουργώντας μια 'κλίκα' εναντίον του, επιφέρουν την απομόνωση¹³⁴.

Μέσα από έρευνες που έχουν πραγματοποιηθεί διαπιστώνεται πως οι σύγχρονες κοινωνίες έχουν δώσει περισσότερο βάρος στην μελέτη και την κατανόηση της σωματικής επιθετικότητας και δεν εξετάζουν με την απαιτούμενη προσοχή και σοβαρότητα το φαινόμενο την έμμεσης επιθετικότητας. Οι συνέπειες, όπως έχουν δείξει και οι έρευνες μπορεί να είναι εξίσου σοβαρές και επικίνδυνες, με αυτές της άμεσης σωματικής επιθετικότητας, ή ακόμη και σε κάποιες περιπτώσεις καταστροφικές. Οι επιπτώσεις είναι τόσο αρνητικές ώστε σε πολύ συχνά και

¹³⁰ Sex Differences In Indirect Aggression, Psychological Evidence From Young Adults, Elsevier, <http://itb.biologie.hu-berlin.de>

¹³¹ Alternative Aggression, www.kcsarc.org

¹³² Alternative Aggression, www.kcsarc.org

¹³³ Children Define Aggressive Style Early, Alternative Aggression, www.kcsarc.org, Girls Currently Can Be Deadly, Leader post on line, www.leaderpostonline.com

¹³⁴ Sex Differences In Indirect Aggression, Psychological Evidence From Young Adults, Elsevier, <http://itb.biologie.hu-berlin.de> . Girls Currently Can Be Deadly, Leader post on line, www.leaderpostonline.com

ιδιαίτερα σε άτομα ευαίσθητα και ευπαθή, χάνεται ο έλεγχος, το άτομο αλλοτριώνεται και καταρρακώνεται ψυχολογικά. Το άτομο που δέχεται τις μορφές αυτές έμμεσης επιθετικότητας, παρουσιάζει αυξημένα καταθλιπτικά συμπτώματα, διατροφικές διαταραχές, απομόνωση και κίνδυνο για αυτοκτονικές τάσεις. Δεν είναι λίγα τα περιστατικά σε Η.Π.Α. και Καναδά που έχουν οδηγήσει νεαρά παιδιά και ιδιαίτερα κορίτσια στην αυτοκτονία¹³⁵.

Χαρακτηριστικό αυτής της μορφής επιθετικότητας, είναι ότι η πλειοψηφία των ατόμων στα οποία εντοπίζεται, είναι κορίτσια. Οι Επιστήμονες την χαρακτηρίζουν ως επιθετικότητα των κοριτσιών. Σημαντικό ρόλο παίζουν και οι βιολογικοί παράγοντες, αφού τα κορίτσια από την φύση τους δεν είναι τόσο επιθετικά, σε ότι αφορά την σωματική βία, όσο τα αγόρια, ενώ και η σωματική τους διάπλαση τα δυσκολεύει ακόμη περισσότερο. Επιπλέον, θεωρείται ότι η τεστοστερόνη, μία ορμόνη η οποία βρίσκεται σε μεγαλύτερες ποσότητες στους άνδρες απ' ότι στις γυναίκες, επηρεάζει την βίαιη συμπεριφορά των αγοριών¹³⁶. Παράλληλα στις σημερινές κοινωνίες δεν δίνεται στα κορίτσια η ευκαιρία να εκφράσουν το θυμό, την οργή ή τον εκνευρισμό τους ελεύθερα. Αντίθετα, οι κοινωνικές επιταγές θέλουν τα κορίτσια πιο ήρεμα και υποχωρητικά, καταπιέζοντάς τα και ωθώντας τα στην ανεύρεση και υιοθέτηση εναλλακτικών συμπεριφορών.

Σημαντικό είναι πάντα να θυμόμαστε, πως το γεγονός ότι η έμμεση επιθετικότητα δεν είναι πάντοτε εμφανής και ευδιάκριτη, δεν σημαίνει ότι δεν υπάρχει ή ότι είναι πιο ακίνδυνη από άλλες μορφές επιθετικής συμπεριφοράς. Αντιθέτως το γεγονός αυτό, την καθιστά ακόμη πιο επικίνδυνη και τις συνέπειες της πιο οδυνηρές για το άτομο το οποίο την υφίσταται.

3.5 Λεκτική Επιθετικότητα

Η λεκτική επιθετικότητα είναι η χρήση λέξεων ή/ και χειρονομιών, με στόχο να πληγεί η ψυχολογική ισορροπία και ακεραιότητα του ατόμου. Αποτελεί μια μορφή επικοινωνίας που στόχο έχει να επιφέρει ψυχολογικό πόνο¹³⁷. Έχει πάντα να κάνει με τις προθέσεις του ομιλητή και το αντίκτυπο που έχει στον δέκτη. Ορίζεται ως εσκεμμένα επιβλαβής συμπεριφορά, η οποία είναι απρόκλητη και επαναλαμβανόμενη. Είναι μια σκόπιμη κατάχρηση δύναμης, και εκφράζεται συνήθως με πειράγματα, χλευασμούς ή απειλές κ.α. Προέρχονται συνήθως από ένα ή περισσότερα άτομα, μεγαλύτερης δύναμης ή κύρους και βρίσκουν ως στόχο πιο αδύναμα άτομα¹³⁸. Η λεκτική επιθετικότητα αποτελεί ένα μέσο εκφοβισμού, τρομοκράτησης, εξαναγκασμού και κακοποίησης. Παρόλο που σε αρκετές περιπτώσεις δεν είναι εμφανή τα σημάδια της λεκτικής βίας, η ζημία που μπορεί να προκαλέσει στο άτομο, ιδιαίτερα σε ψυχολογικό επίπεδο είναι αρκετά σοβαρή, αφού κλονίζονται και διαταράσσονται οι ισορροπίες του ατόμου.

Η λεκτική επιθετικότητα μπορεί να εκφράζεται με πολλούς και διαφορετικούς τρόπους. Μπορεί να είναι άμεση και να εκφράζεται στο ίδιο το άτομο, ή να είναι έμμεση και να περιλαμβάνει και τρίτα άτομα. Οι απειλές αποτελούν μία από τις πιο συνηθισμένες μορφές λεκτικής επιθετικότητας. Οι απειλές και οι κατάρρες

¹³⁵ Girls Currently Can Be Deadly, Leader post on line www.leaderpostonline.com

¹³⁶ Girls Currently Can Be Deadly, Leader post on line www.leaderpostonline.com

¹³⁷ Verbal Aggression: Sticks And Stones May Break Your Bones, But Words May Break Your Spirit, The Power Of Words, www.andrew.cmu.edu

¹³⁸ Verbal Aggression: Coping Strategies for Children, David Reitman PhD, Manuela Villa, Nova Southeastern University, www.naspcenter.org

χρησιμοποιούνται πολύ συχνά ως μέσο εκφοβισμού και εξαναγκασμού. Το άτομο τρομοκρατείται και διαταράσσεται το αίσθημα ασφάλειας και σιγουριάς¹³⁹. Η άσχημη γλώσσα είναι μια μορφή λεκτικής βίας που συναντάται πολύ συχνά. Το άτομο την χρησιμοποιεί είτε για να εξωτερικεύσει τα εχθρικά συναισθήματα, αφού δεν μπορεί να τα εκφράσει με άλλους τρόπους, είτε για να εκφοβίσει και να επιβληθεί σε άλλα άτομα. Ο εξευτελισμός, μέσω σαρκασμών, αρνητικής κριτικής, πειραγμάτων ή ακόμα και συκοφαντίας, προς το ίδιο το άτομο, ή προς τρίτους χρησιμοποιείται σε αρκετές περιπτώσεις και ιδιαίτερα από μαθητές και στα πλαίσια του σχολείου. Οι χαρακτηρισμοί, τα παρατσούκλια, οι κακόβουλες παρατηρήσεις, που αποσκοπούν στην μείωση του ατόμου και της προσωπικότητάς του, χρησιμοποιούνται για την επιβολή και την εκδίκηση. Το εχθρικό χιούμορ, που στόχο έχει τον εξευτελισμό και την γελοιοποίηση του ατόμου, μέσω χλευασμών και εμπαιγμών, ιδιαίτερα μπροστά σε τρίτα άτομα είναι μια ακόμη μορφή λεκτικής επιθετικότητας. Σε κάποιες περιπτώσεις η αδιαφορία που δέχεται το άτομο, η έμμεση απόρριψη, αφού το ίδιο αλλά και η γνώμη και άποψή του αγνοούνται ή αγνηφώνται χρησιμοποιείται για τον κλονισμό της αυτοεκτίμησης και την χειραγώγησή του¹⁴⁰. Πολύ συχνά παρατηρείται άτομα που εκφράζονται μέσα από την λεκτική επιθετικότητα, να διαφωνούν και να έρχονται σε ρήξη με άλλα άτομα. Συχνά παρανοούν ή διαστρεβλώνουν απόψεις και σκέψεις, ή ακόμη και στις περιπτώσεις που κατανοούν την αλήθεια ή την αντίθετη άποψη, δεν την δέχονται και εκφράζουν την διαφωνία τους με ιδιαίτερα έντονο τρόπο. Ωστόσο, σε αυτά τα άτομα το να έχουν αντίθετη άποψη και να διαφωνούν είναι πολύ συνηθισμένο φαινόμενο.

Η λεκτική βία μπορεί να λάβει χώρα σε διάφορους τομείς και είδη σχέσεων. Μπορεί να συναντάται ανάμεσα σε φίλους, παρέες ή γνωστούς, σε συμμαθητές και δασκάλους, στο εργασιακό περιβάλλον μεταξύ συναδέλφων, ή προϊσταμένων προς υφισταμένους, μεταξύ ζευγαριών, αλλά και στα πλαίσια της οικογένειας, μεταξύ γονέων και παιδιών¹⁴¹.

Είναι γεγονός, ότι το να λύνουμε τις διαφορές μας με τα λόγια και να μην καταφεύγουμε στην σωματική βία είναι προτιμότερο Όπως και να έχει όμως, η λεκτική επιθετικότητα είναι ένα συχνό φαινόμενο, που μπορεί να έχει πολύ αρνητικές συνέπειες στο άτομο και ιδιαίτερα στα παιδιά και τους εφήβους. Ο δέκτης μπορεί να φοβάται την διαδρομή προς και από το σχολείο, να μην θέλει να βρίσκεται στο σχολικό χώρο, να έχει πολύ συχνά εφιάλτες, να έχει αυξημένες και ασυνήθιστες φοβίες και ανασφάλειες, να κλαίει χωρίς προφανείς λόγους και να παρατηρούνται έντονες μεταπτώσεις της συμπεριφορά και την διάθεσή του, να έχει πτώση στις σχολικές επιδόσεις ή ακόμη και να εκφράζει σωματικούς πόνους και αδιαθεσίες πριν το σχολείο. Το άτομο υποφέρει από κοινωνική απομόνωση και κατάθλιψη, αποσύρεται από την κοινωνική ζωή και παραιτείται από δραστηριότητες¹⁴². Καταρρακώνεται ψυχολογικά και τρομοκρατείται, γεγονός που το εμποδίζει από τις φυσιολογικές δραστηριότητές του.

¹³⁹ Verbal Aggression: Coping Strategies for Children, David Reitman PhD, Manuela Villa, Nova Southeastern University, www.naspcenter.org

¹⁴⁰ Verbal Aggression: Sticks And Stones May Break Your Bones, But Words May Break Your Spirit, The Power Of Words, www.andrew.cmu.edu

¹⁴¹ Verbal Aggression: Sticks And Stones May Break Your Bones, But Words May Break Your Spirit, The Power Of Words, www.andrew.cmu.edu

¹⁴² Verbal Aggression: Coping Strategies for Children, David Reitman PhD, Manuela Villa, Nova Southeastern University, www.naspcenter.org

3.6 Σωματική- Φυσική Επιθετικότητα

Η σωματική ή φυσική επιθετικότητα, θα μπορούσαμε να πούμε ότι αποτελεί, την πιο πρωτόγονη και ενστικτώδη μορφή έκφρασης επιθετικότητας. Η φυσική επιθετικότητα εκδηλώνεται με πράξη, που βασίζεται στην πρόθεση να προξενήσει σωματική βλάβη, ή πόνο σε ένα πρόσωπο ή ακόμη και σε ζώο¹⁴³. Εκφράζεται μέσω της σωματικής βίας και κακοποίησης¹⁴⁴ και τα σημάδια της είναι συνήθως πιο εμφανή και ευδιάκριτα, αφού είναι από τις πιο άμεσες μορφές επιθετικής έκφρασης. Με το όρο σωματική κακοποίηση, εννοούμε οποιαδήποτε και καθ' οποιονδήποτε τρόπο διατάραξη της ανατομικής ακεραιότητας των ιστών του σώματος και οποιαδήποτε κατάσταση είναι αποτέλεσμα μη τυχαίας δυσμενούς επίδρασης εξωγενούς παράγοντα¹⁴⁵.

Η σωματική επιθετικότητα εκφράζεται συνήθως από τα αγόρια. Τα κορίτσια επιλέγουν πιο «εκλεπτυσμένους» και έμμεσους τρόπους έκφρασης της επιθετικότητας. Η σωματική τους διάπλαση, αλλά και οι ανδρικές ορμόνες διεγείρουν και εντείνουν την εμφάνιση σωματικής βίας μεταξύ των αγοριών. Στόχο αποτελούν συνήθως άτομα του ίδιου φύλου. Παράλληλα η σωματική επιθετικότητα παρατηρείται συνήθως, αλλά όχι πάντα, σε άτομα μικρότερης ηλικίας. Στα μεγαλύτερα παιδιά (εφηβεία), παρατηρείται συνήθως στα πλαίσια συμμοριών.

Συχνά τα άτομα που ασκούν σωματική βία, είναι μεγαλύτερα από τα θύματα τους ηλικιακά, ή έστω πιο ανεπτυγμένα και πιο ισχυρά σωματικά, πιο σκληραγωγημένα¹⁴⁶ και εξοικειωμένα με την χρήση βίας, είτε από τον οικογενειακό είτε από τον κοινωνικό τους περίγυρο. Συχνά είναι και τα ίδια θύματα βίαιων συμπεριφορών, και έχουν εκτεθεί σε εικόνες βίας¹⁴⁷. Σε αρκετές περιπτώσεις δεν κατέχουν άλλες μεθόδους επίλυσης των συγκρούσεων και των διαφωνιών τους¹⁴⁸. Είναι ευέξαπτα, ευερέθιστα και οξύθυμα άτομα που δεν μπορούν εύκολα να ελέγξουν το θυμό, την συμπεριφορά και τις αντιδράσεις τους, ενώ παρουσιάζουν μια γενικότερα επιθετική συμπεριφορά. Συχνά είναι άτομα με χαμηλή αυτοεκτίμηση, στρεσαρισμένα και πιεσμένα, που δεν γνωρίζουν πως να εκφράσουν το θυμό τους. Σε αρκετές περιπτώσεις παρουσιάζουν προβλήματα κοινωνικοποίησης, ενώ δεν έχουν ανεπτυγμένες δεξιότητες, όπως η ομαδικότητα και η επικοινωνία. Η έκφραση βίας βοηθάει να βρουν τις ισορροπίες, αφού τους κάνει νιώθουν ισχυροί και πιο δυνατοί, ασκώντας εξουσία σε άλλα άτομα¹⁴⁹. Προσπαθούν με αυτό τον τρόπο να καλύψουν τα κενά τους και να ικανοποιήσουν τις ανάγκες τους.

Τα κίνητρα της σωματική επιθετικότητας ποικίλουν. Κίνητρο μπορεί να αποτελέσει η έκφραση και η εκτόνωση του θυμού, ιδιαίτερα στις μικρότερες ηλικίες (νηπιακή, σχολική ηλικία) όπου τα παιδιά δεν έχουν ακόμη αναπτύξει κοινωνικές δεξιότητες καταφεύγουν συχνότερα στην χρήση σωματικής βίας. Η εκδίκηση, η χειραγώγηση, ο έλεγχος, η άσκηση εξουσίας, η κυριαρχηση, η τρομοκράτηση, ο εκφοβισμός ή ακόμη και η εκμετάλλευση μπορεί να αποτελέσουν στόχους που επιτυγχάνονται μέσω της σωματικής επιθετικότητας. Σε κάποιες περιπτώσεις τα παιδιά αναζητούν μια διέξοδο από την ανία και την καθημερινότητα κακοποιώντας

¹⁴³ Βερνάδος Μ, «Προσεγγίσεις σε θέματα Ειδικής Αγωγής», Ρέθυμνο, 2004

¹⁴⁴ Types of Bullying, www.library.thinkquest.org

¹⁴⁵ Ελένη Αγάθωνος – Γεωργοπούλου, Κακοποίηση Παραμέληση Παιδιών, Ινστιτούτο Υγείας Παιδιού, Εκδόσεις ΓΡΗΓΟΡΗ, Αθήνα 1991, Σεβαστή Χατζηφωτίου, Ενδοοικογενειακή Βία Κατά των Γυναικών και Παιδιών, Διαπιστώσεις και Προκλήσεις για την Κοινωνική Εργασία, Εκδόσεις ΤΖΙΟΛΑ, Θεσσαλονίκη 2005

¹⁴⁶ Take Action Against Bullying, www.bullybeware.com

¹⁴⁷ Types of Bullying, www.library.thinkquest.org

¹⁴⁸ Teenagers Physical Violence and Confrontation, www.indianchild.com

¹⁴⁹ Types of Bullying, www.library.thinkquest.org, Take Action Against Bullying, www.bullybeware.com

άλλα παιδιά ή ακόμη και ζώα. Τα αποτελέσματα που προκύπτουν από τις τελευταίες έρευνες, φανερώνουν πως όλο και περισσότερα παιδιά πέφτουν θύματα σωματικών επιθέσεων από συμμορίες ανηλίκων (Bulling) που στόχο έχουν την τρομοκράτηση και την κυριαρχία, ιδιαίτερα στο χώρο του σχολείου, αλλά και στις γειτονιές¹⁵⁰. Σε αρκετές περιπτώσεις τα θύματα είναι συγκεκριμένα και γίνονται επανειλημμένα στόχοι επιθέσεων.

Οι επιθέσεις αυτές εκφράζονται με χτυπήματα που συχνά αποτελούν σημαντικό κίνδυνο, όχι μόνο για την σωματική ακεραιότητα του παιδιού, αλλά ακόμη και για την ίδια του τη ζωή. Η φυσική βία μπορεί να περιλαμβάνει από ελαφριά χτυπήματα, φτύσιμο, τσιμπήματα, σπρωξιές, τράβηγμα μαλλιών, γρατσουνιές, αρπάγματα, χαστούκια, μέχρι πολύ σοβαρές καταστάσεις, όπως ισχυρούς ξυλοδαρμούς, με γρονθοκόπημα, κλωτσιές, κανιμάτα, σπρώξιμο από σκάλα ή βίαια στο έδαφος, ή επάνω σε άλλα αντικείμενα, όπως πόρτες, παράθυρα, ή αυτοκίνητα, σφίξιμο του λαιμού ή παρεμπόδιση της αναπνοής, εξαναγκασμό για κατάποση αντικειμένων ή ουσιών που δεν είναι φαγώσιμα, απειλή με όπλα ή άλλα αντικείμενα ή ακόμη και χρήση τους.¹⁵¹ Με όλες αυτές τις μεθόδους επιτυγχάνεται ο βασανισμός και η τρομοκράτηση του ατόμου.

Οι συνέπειες της σωματικής επιθετικότητας διαφέρουν ανάλογα με την επανάληψη, την συχνότητα, την ένταση και το αν κατά πόσο συχνά αποτελεί δέκτη το ίδιο άτομο. Επέρχονται σοβαρές ψυχολογικές, συναισθηματικές, σωματικές συνέπειες στο άτομο¹⁵². Επηρεάζεται η κοινωνική του ζωή και δράση, αλλά και οι επιδόσεις και η πορεία του στο σχολείο. Σε ακραίες περιπτώσεις καταρρακώνεται η αυτοεκτίμηση και η εικόνα που έχει για τον εαυτό του, η ψυχική του υγεία, μπορεί να παρουσιάσει αγχώδεις διαταραχές, όπως κρίσεις πανικού, ή ακόμη και καταθλιπτικά συμπτώματα. Όλη αυτή η κατάσταση μπορεί να έχει και πιο μακροπρόθεσμες συνέπειες, στην μετέπειτα ζωή του, όπως στην επιλογή συντρόφου, στην καριέρα, στην κοινωνική του ζωή, την σωματική και ψυχική του υγεία¹⁵³.

Η επιθετική συμπεριφορά μπορεί να έχει συνέπειες ακόμη και στον ίδιο το θύτη. Ιδιαίτερα στις περιπτώσεις όπου είναι έντονη και συχνή, το άτομο είναι πολύ πιθανό να αντιμετωπίσει προβλήματα και κατά την ενήλικη ζωή του. Η αντικοινωνική συμπεριφορά μπορεί να τους ακολουθεί καθ' όλη την πορεία τους, γεγονός που τους στερεί από παρέες, φίλους, και τους αποκόπτει από το κοινωνικό τους περιβάλλον. Συχνά παρουσιάζουν προβλήματα στην οικογένειά τους με τους συντρόφους- συζύγους τους και τα παιδιά τους. Ταυτόχρονα μπορεί να αντιμετωπίσουν δυσκολίες και στο εργασιακό τους περιβάλλον, αφού δεν έχουν αναπτύξει επιτυχώς τις κοινωνικές τους δεξιότητες¹⁵⁴.

¹⁵⁰ School Bulling, www.bulling.com

¹⁵¹ Ελένη Αγάθωνος – Γεωργοπούλου, Κακοποίηση Παραμέληση Παιδιών, Ινστιτούτο Υγείας Παιδιού, Εκδόσεις ΓΡΗΓΟΡΗ, Αθήνα 1991, Σεβαστή Χατζηφωτίου, Ενδοοικογενειακή Βία Κατά των Γυναικών και Παιδιών, Διαπιστώσεις και Προκλήσεις για την Κοινωνική Εργασία, Εκδόσεις ΤΖΙΟΛΑ, Θεσσαλονίκη 2005
Bulling and your Child, www.kidshealth.org, Do you have problem with violence, www.daniel-sonkin.com

¹⁵² Do you have problem with violence, www.daniel-sonkin.com

¹⁵³ School Bulling, www.bulling.com

¹⁵⁴ School Bulling, www.bulling.com

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4^ο : Μορφές διαταραγμένης συμπεριφοράς των παιδιών

4.1 Εισαγωγή

Όταν η ανυπάκουη συμπεριφορά του παιδιού ξεφύγει από κάθε έλεγχο, μιλάμε για πραγματική διαταραχή. Αναφερόμαστε σε διαταραχή της συμπεριφοράς υπό την προϋπόθεση ότι το πρόβλημα του παιδιού: επαναλαμβάνεται συστηματικά σε μεγάλο χρονικό διάστημα. Είναι πολύ πιο σοβαρή από τις συνήθεις αταξίες της ηλικίας, παραβιάζει τα βασικά δικαιώματα των άλλων ή τους κοινωνικούς κανόνες που έχουν τεθεί για κάθε στάδιο της ηλικίας.

Αυτό σημαίνει ότι, ενώ πολλά παιδιά κατά την ανάπτυξη τους πέφτουν σε παραπτώματα, πολύ λίγα εμφανίζουν σαφή διαταραχή συμπεριφοράς. Οι διαταραχές συμπεριφοράς είναι πιο συχνές και εμφανίζονται νωρίτερα στα αγόρια συγκριτικά με τα κορίτσια. Επίσης, παρατηρούνται περισσότερο στις μεγαλουπόλεις από ότι στις μικρότερες πόλεις και στις αγροτικές περιοχές¹⁵⁵.

4.2 Το υπερκινητικό παιδί

Το υπερκινητικό σύνδρομο εμφανίζεται στα πρώτα παιδικά χρόνια και εξελίσσεται μέχρι την εφηβεία ή την αρχή της ενήλικης ζωής. Έρευνες δείχνουν ότι ένας μεγάλος αριθμός ανηλίκων (30 με 70%) που έπασχαν από υπερκινητικό σύνδρομο κατά την παιδική ηλικία εξακολουθεί να έχει το πρόβλημα στην εφηβεία. Το ποσοστό μειώνεται όμως κατά πολύ (8%) στην ενήλικη ζωή. Πέρα από την επιμονή ορισμένων συμπτωμάτων, αυτά τα παιδιά έχουν χαμηλότερες σχολικές επιδόσεις από τους συνομηλίκους τους. Διατρέχουν μεγαλύτερο κίνδυνο αποβολών στο γυμνάσιο και διακόπτουν συχνότερα το σχολείο.

Ο όρος «Υπερκινητική Διαταραχή της Παιδικής Ηλικίας» ή «Υπερκινητικό Παιδί» αναφέρεται στα παιδιά που παρουσιάζουν υπερκινητικότητα, διάσπαση της προσοχής και παρορμητικότητα. Η υπερβολική κινητικότητα είναι περισσότερο εμφανής σε δομημένες και οργανωμένες καταστάσεις που απαιτούν αυτοέλεγχο. Το παιδί φαίνεται ιδιαίτερα δραστήριο αλλά η ενεργητικότητα του είναι πολλές φορές άστοχη. Μεταπηδά από την μία δραστηριότητα στην άλλη, χωρίς να τελειώνει κάτι που έχει αρχίσει. Δεν μπορεί να μείνει καθιστό περισσότερο από μερικά λεπτά, τρέχει, χοροπηδά, είναι υπερβολικά ομιλητικό και θορυβώδες, κουνά ένα μέρος του σώματος του ή στριφογυρίζει ακόμη και σε καταστάσεις υποθετικής ηρεμίας. Μπορεί να σηκώνεται και να κάθεται συνέχεια στο θρανίο του ή να κάνει διάφορα πράγματα συγχρόνως όταν παίζει ή διαβάζει. Είναι ανυπόμονο, απαιτητικό και δεν αντέχει τις ματαιώσεις. Δυσκολεύεται να δεχτεί κανόνες και να σεβαστεί την επιβαλλόμενη πειθαρχία¹⁵⁶.

Εκδηλώνει έντονη παρορμητικότητα, εμπλέκεται σε επικίνδυνες καταστάσεις και μερικές φορές δείχνει να ενεργεί χωρίς να σκέφτεται. Τα υπερκινητικά παιδιά τείνουν να παθαίνουν περισσότερα ατυχήματα και δηλητηριάσεις και γι 'αυτό χρειάζονται ιδιαίτερη επίβλεψη.

Τα υπερκινητικά παιδιά δείχνουν να βιάζονται και να μην μπορούν να ολοκληρώσουν αυτό που κάνουν. Για παράδειγμα, δεν σκέφτονται πριν μιλήσουν.

¹⁵⁵ Οδηγός Γονικής Συμπεριφοράς, «Επιθετικά και ανυπάκουα παιδιά»,www.health. in .gr

¹⁵⁶ Οδηγός Γονικής Συμπεριφοράς, «Επιθετικά και ανυπάκουα παιδιά»,www.health. in .gr

Λένε κάτι και μετά ζητούν συγνώμη πριν ολοκληρώσουν την κουβέντα τους. Απαντούν στην ερώτηση του δασκάλου πριν εκείνος ολοκληρώσει την διατύπωση της. Θυμώνουν και φωνάζουν, πετούν διάφορα πράγματα ή χτυπούν. Δεν μαθαίνουν από την εμπειρία τους, γιατί δεν έχουν όσο χρόνο χρειάζονται ώστε να αφομοιώσουν αυτό που κάνουν. Αξίζει να σημειωθεί ότι ο εγκέφαλος λαμβάνει ερεθίσματα και πληροφορίες από όλες τις αισθήσεις (ακοή, όραση, όσφρηση, αφή). Στον εγκέφαλο γίνεται η απαρτίωση, δηλαδή κάποιου είδους επιλογή, έτσι ώστε να χρησιμοποιούνται μόνο οι απαραίτητες πληροφορίες για το σχεδιασμό κάποιας δράσης. Για να κατανοήσουμε αυτή την ικανότητα, αρκεί να σκεφτούμε ότι μπορεί, π.χ να βρισκόμαστε σε ένα μέρος που έχει θόρυβο αλλά να ακούσουμε το όνομά μας όταν μας καλέσουν. Τα υπερκινητικά παιδιά έχουν μικρό εύρος προσοχής και αποσπώνται εύκολα. Μερικά από αυτά έχουν πρόβλημα με την επεξεργασία οπτικών πληροφοριών, μπορεί να αποσπώνται από τις κινήσεις των άλλων, το πέταγμα των πουλιών, την κυκλοφορία των αυτοκινήτων. Αλλά πάλι δυσκολεύονται να επεξεργαστούν ήχους όπως οι ομιλίες, το κουδούνισμα του τηλεφώνου και οι κόρνες των αυτοκινήτων.

Η διάσπαση της προσοχής τα καθιστά ανίκανα να συγκεντρωθούν και να εκτελέσουν καθήκοντα που απαιτούν προσήλωση προσοχής. Κατά συνέπεια παρουσιάζουν μαθησιακές δυσκολίες και η εν γένει συμπεριφορά τους τα καθιστά ανεπιθύμητα στην τάξη. Παρουσιάζουν γρήγορες και ξαφνικές αλλαγές της ψυχικής διάθεσης και έλλειψη αναστολών στις κοινωνικές σχέσεις. Οι σχέσεις τους με τους ενηλίκους χαρακτηρίζονται από έλλειψη τυπικότητας και συστολής. Ενώ δεν είναι αγαπητά στα άλλα παιδιά και μπορεί να απομονώνονται. Η συχνότητα της υπερκινητικότητας ανέρχεται μεταξύ 4% και 19% ανάλογα με τα διαγνωστικά κριτήρια που χρησιμοποιούνται. Η αναλογία σε αγόρια και κορίτσια είναι τρία, τέσσερα προς ένα. Τα αγόρια παρουσιάζουν περισσότερο προβλήματα υπερκινητικότητας, παρορμητικότητας ενώ τα κορίτσια διάσπαση της προσοχής¹⁵⁷.

Αιτιολογία

Δεν έχει αποσαφηνιστεί εάν η γένεση του υπερκινητικού συνδρόμου οφείλεται σε μια μόνο αιτία. Αναφέρεται διάφοροι αιτιολογικοί παράγοντες και ο πιθανός συνδυασμός τους δημιουργεί τη διαταραχή. Αρχικές απόψεις, που προέρχονταν από μελέτες παιδιών που είχαν περάσει εγκεφαλίτιδα στις ΗΠΑ, θεωρούσαν ότι η κατάσταση αυτή ήταν ένα είδος «εγκεφαλικής βλάβης».

Πρόσφατες μελέτες που αφορούν στη μορφολογία του εγκεφάλου με Μαγνητική Αξονική Τομογραφία έδειξαν ότι τα παιδιά με υπερκινητικότητα έχουν φυσιολογικούς κροταφικούς λοβούς του εγκεφάλου, αλλά μη φυσιολογικούς μετωπιαίους. Έρευνες σε δίδυμα ή υιοθετημένα παιδιά δείχνουν ότι υπάρχει κληρονομική επιβάρυνση. Οι έρευνες διδύμων βρίσκουν την κληρονομικότητα σε υψηλά επίπεδα που φτάνουν το 80%. Η ιδιοσυγκρασία του παιδιού φαίνεται να παίζει σημαντικό ρόλο στην ανάπτυξη του συνδρόμου. Κατά τα τελευταία χρόνια εκφράστηκε η άποψη ότι διάφορες τοξίνες και χημικά συστατικά των τροφών προκαλούν συμπεριφορές υπερκινητικού τύπου¹⁵⁸.

Εάν οι διαταραχές άρχισαν σε μια συγκεκριμένη στιγμή στη ζωή του παιδιού, ύστερα από μια κρίση (π.χ χωρισμός γονιών ή διαζύγιο, γέννηση αδελφού/ής), ίσως να οφείλονται σε άγχος. Εάν οι διαταραχές είναι χρόνιες, δηλαδή εμφανείς από την

¹⁵⁷ Το υπερκινητικό παιδί, www.in.gr

¹⁵⁸ Το υπερκινητικό παιδί, www.in.gr

γέννηση του παιδιού, είναι πιθανόν να είναι νευρολογικής αιτιολογίας και να οφείλονται σε δυσλειτουργία του εγκεφάλου.

Αντιμετώπιση

Για να γίνει δυνατή η θεραπευτική αντιμετώπιση προέχει η αναγνώριση των συμπτωμάτων από γονείς και δασκάλους. Η φυσική εξέταση του παιδιού κρίνεται απαραίτητη για να αποκλειστούν φυσικές ασθένειες, με ιδιαίτερη έμφαση στην επιληψία. Κατόπιν συμφωνίας των γονέων, ζητούνται πληροφορίες από τους δασκάλους και γίνεται μαθησιακή και νοητική εκτίμηση (προσδιορισμός νοητικού πηλίκου). Η υπερκινητική συμπτωματολογία μπορεί να μην είναι σταθερή και να ποικίλει ανάλογα με το περιβάλλον. Η θεραπευτική προσέγγιση, όταν η διάγνωση του υπερκινητικού συνδρόμου τεθεί με βεβαιότητα, απευθύνεται τόσο στο περιβάλλον (γονείς - δασκάλους) όσο και στο ίδιο το παιδί.

Η θεραπεία βοηθά το παιδί να διαμορφώσει το δικό του τρόπο επίλυσης των προβλημάτων και να αποκτήσει αυτοέλεγχο. Τα παιδιά μπορούν να βελτιώσουν έτσι την αυτοεκτίμησή τους.

4.3 Το νευρωσικό παιδί

Με τον όρο νεύρωση (neurosis) εννοείται εκείνη η διαταραχή συμπεριφοράς σύμφωνα με την οποία το άτομο αδυνατεί να αντιμετωπίσει άγχος και τις ενδοψυχικές συγκρούσεις του. Κεντρική θέση στην ψυχοπαθολογία των νεύρωσεων κατέχουν οι ενοχές και το Υπερέγώ του ατόμου. Το άτομο που υπόκειται σε συμπτώματα νεύρωσης παρουσιάζει συνήθως φοβία, ψυχαναγκασμό και αγχωτικά επεισόδια. Οι νεύρωσεις δεν αποδιοργανώνουν την προσωπικότητα, ούτε αποκόπτουν την επικοινωνία της με την πραγματικότητα και δεν συνοδεύονται από ψευδαισθήσεις, χαρακτηριστικά που τις διαχωρίζουν απ' τις ψυχώσεις.

Ο όρος εισήχθη για πρώτη φορά το 1789 από τον ιατρό William Cullen. Η πρώτη συστηματική έρευνα πάνω στις νεύρωσεις έγινε από τους Σίγκμουντ Φρόιντ και Καρλ Γιουνγκ στις αρχές του εικοστού αιώνα.¹⁵⁹ Ωστόσο αυτές οι φροϋδικές απόψεις άρχισαν να αντιμετωπίζονται με μεγαλύτερη δυσπιστία από αρκετά μέλη της κοινότητας των επαγγελματιών ψυχικής υγείας. Αυτή η αμφισβήτηση των φροϋδικών απόψεων για τις νεύρωσεις οδήγησε στην κατάργηση του όρου «νεύρωση» και στην υιοθέτηση του γενικότερου όρου «διαταραχή».¹⁶⁰

4.3.1 Αγχώδεις Διαταραχές.

Το άγχος αποτελεί ένα γνώριμο και οικείο συναίσθημα για όλους τους ανθρώπους. Τόσο οι ενήλικες όσο και τα παιδιά βιώνουν άγχος, ανησυχία ή φόβο σε ορισμένες καταστάσεις. Το άγχος είναι ένα λειτουργικό συναίσθημα, το οποίο συχνά μας διευκολύνει να αντιμετωπίσουμε τις δύσκολες καταστάσεις που συναντάμε στη ζωή μας θέτοντας τον οργανισμό σε κατάσταση ετοιμότητας. Υπό αυτή την έννοια, το άγχος αποτελεί ένα φυσιολογικό στοιχείο της αναπτυξιακής πορείας που οδηγεί από την εξάρτηση στην αυτονομία.

¹⁵⁹ Τάκης Νίκος, Αγγελοσοπούλου Αργυρώ, Αγχώδεις διαταραχές, 11-3-2004www. Iatronet.gr,

¹⁶⁰ Κάκουρος Ευθύμιος, Μανιαδάκη Κατερίνα, Ψυχοπαθολογία παιδιών και εφήβων- Αναπτυξιακή προσέγγιση-, Εκδόσεις Τυπωθήτω, Αθήνα 2004

Όταν όμως το βίωμα του άγχους είναι υπερβολικό σε ένταση, δυσανάλογο σε σχέση με το ερέθισμα που το προκαλεί και επίμονο στο χρόνο, τότε ενδέχεται να αποτελεί ένδειξη κάποιας αγχώδους διαταραχής. Στην περίπτωση αυτή το άγχος χάνει την λειτουργικότητα του και μετατρέπεται σε στοιχείο που παρεμποδίζει την ομαλή προσαρμογή του ατόμου διότι αντί να προετοιμάζει τον οργανισμό για την αντιμετώπιση της δύσκολης κατάστασης, αντίθετα τον προτρέπει στην αποφυγή της. Το αποτέλεσμα της συνεχούς αποφυγής των αγχογόνων καταστάσεων είναι η κορύφωση και η γενίκευση του άγχους ακόμα και όταν απουσιάζουν τα ερεθίσματα που το προκαλούν.

Παρόλο που η συχνότητα εμφάνισης των διαταραχών άγχους στα παιδιά είναι αρκετά υψηλή και ο αριθμός των συνοδών προβλημάτων μεγάλος, δεν έχει δοθεί μέχρι τώρα η ανάλογη βαρύτητα στη διάγνωση και αντιμετώπιση τους. Αυτό οφείλεται εν μέρει στο γεγονός ότι τα συμπτώματα αυτών των διαταραχών δεν γίνονται συνήθως εύκολα αντιληπτά, δεδομένου ότι δεν προκαλούν ενόχληση στο περιβάλλον ούτε φαίνεται να έχουν επιβλαβείς συνέπειες για τους άλλους.

Οι διαταραχές άγχους αποτελούν μια ομάδα διαταραχών οι οποίες χαρακτηρίζονται από έντονο και χρόνιο άγχος. Το άγχος προσδιορίζεται ως ένα πολύπλοκο μοτίβο κινητικών, υποκειμενικών και φυσιολογικών αντιδράσεων απέναντι σε μια αληθινή ή υποτιθέμενη απειλή. Η αποφυγή ορισμένων ερεθισμάτων και καταστάσεων, το κλάμα, η τρεμούλα, η ονχοφαγία είναι ορισμένες από τις κινητικές αντιδράσεις άγχους. Συναισθήματα τρόμου και αμηχανίας, φόβος του θανάτου, η αγωνία για μια επικείμενη απειλή αναφέρονται ως υποκειμενικές δράσεις άγχους. Η ταχυκαρδία, ο πονοκέφαλος, η τάση για εμετό είναι ορισμένες από τις φυσιολογικές αντιδράσεις άγχους.

Το άτομο με τη διαταραχή αυτή κατανοεί ότι το άγχος του στερείται αντικειμενικής αιτιολογίας, έχει πλήρη επαφή με την πραγματικότητα και υποφέρει έντονα από τα συμπτώματα του. Ένα άλλο κοινό χαρακτηριστικό των διαταραχών άγχους είναι ότι τα συμπτώματα τους συνήθως δεν παραβιάζουν τους κοινωνικούς κανόνες.

Οι αγχώδεις διαταραχές είναι από τις διαταραχές που παρουσιάζονται με τη μεγαλύτερη συχνότητα κατά την παιδική και εφηβική ηλικία. Ορισμένοι ερευνητές εκτιμούν πως η συχνότητα εμφάνισης των διαταραχών άγχους στο σύνολο του πληθυσμού κυμαίνεται μεταξύ 8-9%. Στον παιδικό πληθυσμό η συχνότητα εμφάνισης των διαταραχών άγχους κυμαίνεται μεταξύ 3-18%. Σε μια μεγάλη επιδημιολογική έρευνα βρέθηκε ότι το 17-21% των παιδιών του δείγματος παρουσίαζε ανησυχητικά συμπτώματα άγχους ενώ τα μισά περίπου απ' αυτά μπορούσαν να χαρακτηριστούν ως «κλινικές περιπτώσεις». Έχει διαπιστωθεί επίσης ότι σε όλο το φάσμα της παιδικής ηλικίας, τα κορίτσια εμφανίζουν συμπτώματα άγχους με μεγαλύτερη συχνότητα σε σύγκριση με τα αγόρια».(Kashani & Orvaschel, 1990)¹⁶¹

Υπάρχουν τρεις διαταραχές άγχους οι οποίες συνήθως διαγιγνώσκονται για πρώτη φορά κατά την παιδική και εφηβική ηλικία: α) η διαταραχή άγχους του αποχωρισμού, β) η αποφευκτική διαταραχή της παιδικής και εφηβικής ηλικίας και γ) η υπεραγχώδης διαταραχή.

4.3.2 Διαταραχή Άγχους Αποχωρισμού

Τα νήπια και τα παιδιά προσχολικής ηλικίας είναι φυσιολογικό να παρουσιάζουν κάποιου βαθμού άγχος σε περιπτώσεις απομάκρυνσης από το σπίτι και

¹⁶¹Κάκουρος Ευθύμιος, Μανιαδάκη Κατερίνα, Ψυχοπαθολογία παιδιών και εφήβων- Αναπτυξιακή προσέγγιση-, Εκδόσεις Τυπωθήτω, Αθήνα 2004

πραγματικού ή ενδεχόμενου αποχωρισμού από τα άτομα στα οποία είναι προσκολλημένα. Όταν ωστόσο το άγχος αυτό είναι υπερβολικής έντασης και εκδηλώνεται σε παιδιά μεγαλύτερης ηλικίας τότε ενδέχεται να αποτελεί ένδειξη της διαταραχής άγχους του αποχωρισμού.

Η διαταραχή άγχους του αποχωρισμού είναι η μόνη διαταραχή η οποία διαγιγνώσκεται για πρώτη φορά στην παιδική ηλικία.

Πυρήνας των φόβων από τους οποίους διακατέχονται τα παιδιά με τη διαταραχή αυτή, είναι η ανησυχία τους μήπως πάθει κάτι κακό αυτός που τα φροντίζει και έτσι χάσουν το πρόσωπο στο οποίο έχουν προσκολληθεί. Ακόμα, συχνά έχουν νυκτερινούς εφιάλτες με θέμα τις φοβίες τους.

Η διαταραχή άγχους του αποχωρισμού παρουσιάζεται περίπου με την ίδια συχνότητα και στα δύο φύλα και η διάγνωση της γίνεται συνήθως κατά την προεφηβική περίοδο. Συχνά τα παιδιά με την διαταραχή αυτή παρουσιάζουν και άλλες ειδικές φοβίες, που αφορούν π.χ. το σκοτάδι, το ασανσέρ, κάποια ζώα κ.α.

4.3.3 Κοινωνική Φοβία (Κοινωνική Αγχώδης Διαταραχή)

Η κοινωνική φοβία συμπεριλαμβάνει την αποφευκτική διαταραχή η οποία είναι μία από τις τρεις αγχώδεις διαταραχές της παιδικής ηλικίας. Βασικό χαρακτηριστικό της κοινωνικής φοβίας είναι ο έντονος και επίμονος φόβος που διακατέχει το άτομο σε μία ή περισσότερες κοινωνικές καταστάσεις. Σε τέτοιες περιπτώσεις, το άτομο φοβάται ότι θα περιέλθει σε κατάσταση αμηχανίας ή σύγχυσης. Η έκθεση του, με την παρουσία του, σε μια κοινωνική κατάσταση συχνά του προκαλεί βιώματα έντονου άγχους το οποίο ενδέχεται να οδηγήσει στην εκδήλωση αντίδρασης πανικού. Για τον λόγο αυτό, τα άτομα με κοινωνική φοβία συχνά αποφεύγουν τέτοιες καταστάσεις ή τις υπομένουν αλλά τις βιώνουν με υπερβολική ένταση.

Τα παιδιά και οι έφηβοι με κοινωνική φοβία έχουν συνήθως πολύ λίγους φίλους, είναι απρόθυμοι να συμμετέχουν σε ομαδικές δραστηριότητες και θεωρούνται ήσυχοι και συνεσταλμένοι τόσο από τους γονείς όσο και από τους συνομηλίκους τους. Στο σχολείο τα παιδιά με κοινωνική φοβία εμφανίζονται ως ιδιαίτερα φοβισμένα σε ένα ευρύ φάσμα καταστάσεων, όπως για παράδειγμα όταν χρειάζεται να διαβάσουν φωναχτά, να πάρουν το λόγο στην τάξη, να ζητήσουν βοήθεια από το δάσκαλο. Επίσης, συχνά αποφεύγουν τις σχολικές εκδρομές και χρειάζονται πολλή ενθάρρυνση προκειμένου να συμμετάσχουν σε ομαδικές εκδηλώσεις. Τα παιδιά αυτά συνήθως περιγράφονται από τους δασκάλους ως μοναχικά και απομονωμένα από τους υπόλοιπους συμμαθητές τους.

Η κοινωνική φοβία συνήθως εκδηλώνεται στην εφηβεία και σπανιότερα μπορεί να διαγνωστεί σε παιδιά κάτω των 10 ετών.¹⁶²

4.3.4 Γενικευμένη Αγχώδης Διαταραχή

Η Γενικευμένη Αγχώδης Διαταραχή συμπεριλαμβάνει την υπεραγχώδη διαταραχή, η οποία ήταν η τρίτη διαταραχή της παιδικής ηλικίας .

Τα παιδιά με αυτή την διαταραχή νιώθουν να βρίσκονται σε κατάσταση έντασης και συχνά αδυνατούν να χαλαρώσουν λόγω της πολύ μεγάλης τους ανησυχίας. Συχνά, μπορεί να ανησυχούν υπερβολικά για τις επιδόσεις τους στο

¹⁶² Κάκουρος Ευθύμιος, Μανιαδάκη Κατερίνα, Ψυχοπαθολογία παιδιών και εφήβων- Αναπτυξιακή προσέγγιση-, Εκδόσεις Τυπωθήτω, Αθήνα 2004

σχολείο, για τις σχέσεις τους με τα άλλα παιδιά και πολλές φορές δείχνουν την εντύπωση του τελειομανή. Σε πολλές περιπτώσεις διακατέχονται από την αγωνία μήπως οι επιδόσεις κάποια στιγμή πέσουν κάτω από τα όρια τα οποία αυτά θέτουν για τον εαυτό τους. Τα περισσότερα απ' αυτά τα παιδιά είναι ιδιαίτερα ντροπαλά, δειλά, ανεπαρκή σε κοινωνικές δεξιότητες και κοινωνικά απομονωμένα.¹⁶³ Για τον λόγο αυτό χρειάζονται συνεχώς ενθάρρυνση και επιβεβαίωση από τους γονείς και τους δασκάλους τους. Επίσης, συχνά παραπονιούνται για σωματικές ενοχλήσεις, όπως ζαλάδες, στομαχόπονους και ταχυκαρδίες.

Η γενικευμένη αγχώδης διαταραχή μπορεί να εμφανιστεί σε οποιαδήποτε περίοδο της παιδικής ηλικίας, αλλά σύμφωνα με ερευνητικά δεδομένα πρωτοεμφανίζεται συνήθως στις ηλικίες των 10 έως 12 ετών (Last, Srauss et al., 1987) και η συχνότητα εμφάνισης της στο παιδικό πληθυσμό κυμαίνεται γύρω στο 3% ενώ στο πληθυσμό των εφήβων μπορεί να φτάσει και το 6 – 7% (Bell-Dolan & Brazeal, 1993) υπάρχουν ορισμένες ενδείξεις πως το περιεχόμενο των ανησυχιών διαφοροποιείται ανάλογα με την ηλικία του παιδιού. Στα μεγαλύτερα παιδιά και στους εφήβους οι ανησυχίες αφορούν περισσότερο καταστάσεις από το παρελθόν. (Kashani & Orvaschel, 1990)¹⁶⁴

4.3.5 Ιδεοψυχαναγκαστική Διαταραχή

Τα κριτήρια για την διάγνωση της ιδεοψυχαναγκαστικής διαταραχής στα παιδιά και στους εφήβους είναι τα ίδια με αυτά τα οποία έχουν καθοριστεί για τους ενήλικες, με την μόνη διαφορά ότι για τα παιδιά δεν απαιτείται να μπορούν τα ίδια να αναγνωρίζουν την υπερβολή και το αδικαιολόγητο των συμπτωμάτων τους. Οι γονείς των παιδιών αυτών αρχίζουν να ανησυχούν όταν πια τα συμπτώματα της διαταραχής επηρεάζουν τη λειτουργικότητα του παιδιού και της οικογένειας του.

Τα βασικά χαρακτηριστικά της διαταραχής είναι οι επαναλαμβανόμενες ιδεοληψίες και οι ψυχαναγκασμοί με τους οποίους το άτομο ασχολείται για τουλάχιστον μία ώρα την ημέρα και οι οποίοι το καταπονούν και του δημιουργούν προβλήματα στη λειτουργικότητα του. Οι ιδεοληψίες ή εμμονές είναι επαναλαμβανόμενες και αθέλητες σκέψεις, εικόνες, ιδέες ή παρορμήσεις, τις οποίες το άτομο βιώνει ως ιδιαίτερα αγχογόνες. Τα παιδιά συνήθως αναφέρουν ιδεοληψίες οι οποίες έχουν σχέση με φόβους γύρω από διάφορες μολύνσεις ή σχετίζονται με θέματα που αφορούν τη σεξουαλικότητα και τη θρησκεία. Μερικές φορές τα παιδιά αυτά φοβούνται να προσβληθούν από ανίατες ασθένειες όπως για παράδειγμα καρκίνο ή AIDS.¹⁶⁵

Επίσης, στα παιδιά αυτά, συχνά η εμμονή που οδηγεί στην ιδεοψυχαναγκαστική πράξη δεν είναι σαφής. Πολλές φορές δικαιολογούν τις πράξεις τους λέγοντας ότι νιώθουν πως « έτσι πρέπει να γίνει».

Οι ψυχαναγκασμοί των παιδιών αφορούν κυρίως θέματα που σχετίζονται με την καθαριότητα, τον έλεγχο και την τακτοποίηση πραγμάτων. Οι τελετουργίες οι οποίες έχουν σχέση με την καθαριότητα αποτελούν το πιο σύνηθες σύμπτωμα σε περισσότερες από το 85% των περιπτώσεων των παιδιών με ιδεοψυχαναγκαστική διαταραχή. Σύμφωνα με επιδημιολογικές μελέτες, η ιδεοψυχαναγκαστική διαταραχή εμφανίζεται στο 2% του πληθυσμού των παιδιών και των εφήβων και τα συμπτώματα

¹⁶³ Κάκουρος Ευθύμιος, Μανιαδάκη Κατερίνα, Ψυχοπαθολογία παιδιών και εφήβων- Αναπτυξιακή προσέγγιση-, Εκδόσεις Τυπωθήτω, Αθήνα 2004

¹⁶⁴ Κάκουρος Ευθύμιος, Μανιαδάκη Κατερίνα, Ψυχοπαθολογία παιδιών και εφήβων- Αναπτυξιακή προσέγγιση-, Εκδόσεις Τυπωθήτω, Αθήνα 2004

¹⁶⁵ Κάκουρος Ευθύμιος, Μανιαδάκη Κατερίνα, Ψυχοπαθολογία παιδιών και εφήβων- Αναπτυξιακή προσέγγιση-, Εκδόσεις Τυπωθήτω, Αθήνα 2004

τους εκδηλώνονται συνήθως στην ηλικία των 10 ετών. (Albano et al. 1995).¹⁶⁶ Έχει διαπιστωθεί ότι το 30 –80% των ενηλίκων με τη διαταραχή αυτή αναφέρουν έναρξη των συμπτωμάτων τους κατά τη παιδική ή εφηβική ηλικία (Pauls et al., 1995).¹⁶⁷

4.3.6 Ειδική Φοβία (πρώην απλή φοβία)

Η ειδική φοβία αναφέρεται σε έκδηλο και επίμονο φόβο, ο οποίος είναι υπερβολικός και παράλογος και ελκύεται από την παρουσία ή την πρόβλεψη της παρουσίας ειδικού αντικειμένου ή κατάστασης (π.χ χρήση ασανσέρ, αεροπορικά ταξίδια, ζώα, ύψη, θέα αίματος). Η έκθεση στο φοβικό ερεθίσμα προκαλεί σχεδόν πάντα μια άμεση αντίδραση άγχους η οποία είναι δυνατόν να εκδηλωθεί με τη μορφή μιας κατάστασης συνδεδεμένης ή ελκυσμένης προσβολής πανικού. Στα παιδιά το άγχος αυτό είναι πιθανόν να εκδηλώνεται με κλάμα και νευρικότητα.

Τα παιδιά είναι πιθανό να μην αντιλαμβάνονται πάντα τότε οι φόβοι τους είναι υπερβολικοί ή αδικαιολόγητοι. Οι πιο συνηθισμένες φοβίες στα παιδιά αφορούν τα ύψη, το σκοτάδι, τους δυνατούς θορύβους, τους κεραυνούς, τα σκυλιά και άλλα μικρά ζώα. Τα παιδιά με ειδικές φοβίες συχνά διακατέχονται από το άγχος που τους δημιουργεί η σκέψη για το τι μπορεί να τους συμβεί αν εκτεθούν στο αντικείμενο ή την κατάσταση που τους δημιουργεί φόβο. Τα παιδιά με ειδικές φοβίες είναι πιθανό να βρίσκονται συνεχώς σε ετοιμότητα ώστε να διαπιστώσουν έγκαιρα την εμφάνιση του φοβικού ερεθίσματος.

4.3.7 Διαταραχή Πανικού

Μέχρι πρόσφατα, οι ειδικοί εκτιμούσαν πως η διαταραχή πανικού εκδηλώνεται μόνο σε ενήλικες και πως πολύ σπάνια μπορεί να παρουσιαστεί σε παιδιά και εφήβους. Αυτή η εντύπωση είχε επικρατήσει για αρκετό καιρό επειδή πίστευαν πως για την εκδήλωση της διαταραχής απαιτούνται ορισμένες γνωστικές διεργασίες οι οποίες είναι αδύνατες για τα παιδιά. Πιο συγκεκριμένα οι ειδικοί εκτιμούσαν πως τα παιδιά δεν μπορούν να οδηγηθούν σε καταστροφικές παρερμηνείες οι οποίες αφορούν σωματικά συμπτώματα.

Βασικό κλινικό χαρακτηριστικό της διαταραχής αυτής είναι οι επαναλαμβανόμενες κρίσεις έντονου άγχους και πανικού, οι οποίες όμως δεν σχετίζονται με κάποια συγκεκριμένη κατάσταση και για το λόγο αυτό είναι απρόβλεπτες.

Τα συμπτώματα διαφέρουν από άτομο σε άτομο συνήθως όμως η διαταραχή πανικού εκδηλώνεται ως εξής: ταχυπαλμία, ναυτία, ζαλάδα, εφίδρωση, αίσθηση πνιγμού, πόνο στο στήθος, αίσθηση μη πραγματικού (αποπραγματοποίηση). Εμφανίζει ακόμη φόβο απώλειας του ελέγχου, τρέλας ή και θανάτου (δευτερογενές σύμπτωμα). Κατά τη διάρκεια των κρίσεων αυτών το άτομο βιώνει κλιμάκωση του άγχους και όλων των συμπτωμάτων που το συνοδεύουν, αποφυγή κλειστών χώρων με έντονη επιθυμία να βρεθεί σε ανοιχτούς χώρους, φόβος για τυχόν επαναβίωση των κρίσεων, και ακολούθως βαθμιαία απομόνωση. Σύμφωνα με ερευνητικά δεδομένα, η διαταραχή πανικού παρουσιάζεται στο 0,6-4,7% του πληθυσμού των εφήβων, με

¹⁶⁶ Κάκουρος Ευθύμιος, Μανιαδάκη Κατερίνα, Ψυχοπαθολογία παιδιών και εφήβων- Αναπτυξιακή προσέγγιση-, Εκδόσεις Τυπωθήτω, Αθήνα 2004

¹⁶⁷ Κάκουρος Ευθύμιος, Μανιαδάκη Κατερίνα, Ψυχοπαθολογία παιδιών και εφήβων- Αναπτυξιακή προσέγγιση-, Εκδόσεις Τυπωθήτω, Αθήνα 2004

μεγαλύτερη συχνότητα εμφάνισης στο πληθυσμό των κοριτσιών (Ollendick et al., 1994)¹⁶⁸.

4.3.8 Διαταραχή μετά από τραυματικό στρες

Τα παιδιά με την διαταραχή αυτή παρουσιάζουν επίμονο άγχος, ως επακόλουθο ενός τραυματικού γεγονότος που βίωσαν και το οποίο είναι ασυνήθιστο στα πλαίσια της ανθρώπινης εμπειρίας. Τέτοιου είδους γεγονότα μπορεί να είναι κάποιες φυσικές καταστροφές όπως, ένας σεισμός ή περιστάσεις κατά τις οποίες το παιδί γίνονται αυτόπτης μάρτυρας κάποιου εγκλήματος, βιασμού, βασανισμού ή άλλης βίαιης ενέργειας.

Οι αντιδράσεις του παιδιού με τη διαταραχή αυτή περιλαμβάνουν έντονους και επίμονους φόβους, αίσθημα αβοήθητου ή τρόμο. Οι αντιδράσεις αυτές στα παιδιά συχνά μπορεί να εκφράζονται με αποδιοργανωμένη ή διεγερτική συμπεριφορά. Το τραυματικό γεγονός αναβιώνεται από το άτομο με διάφορους τρόπους, όπως:

- α) επαναλαμβανόμενες και παρείσακτες ενοχλητικές ανακλήσεις του γεγονότος,
- β) επανειλημμένα ενοχλητικά όνειρα τα οποία σχετίζονται με το τραυματικό γεγονός
- γ) συναισθήματα αναβίωσης του γεγονότος και
- δ) έντονες ενοχλήσεις από νύξεις οι οποίες μπορεί να του θυμίζουν το τραυματικό γεγονός.

Το παιδί με την διαταραχή αυτή διακρίνεται από την τάση να προσπαθεί έντονα να αποφύγει σκέψεις, συναισθήματα ή συζητήσεις που σχετίζονται με το τραυματικό γεγονός καθώς και δραστηριότητες, τόπους ή ανθρώπους που προκαλούν ανακλήσεις του τραύματος. Επίσης, μπορεί να μειωθεί το ενδιαφέρον και η συμμετοχή του σε σημαντικές δραστηριότητες και να διακρίνεται από το αίσθημα της απομάκρυνσης και αποξένωσης του από τους άλλους. Αυτό μπορεί να έχει διαταραχές ύπνου, εκρήξεις θυμού, δυσκολίες στη συγκέντρωση της προσοχής και να αντιδρά με υπερβολή στο ξάφνιασμα.

Στοιχεία που αφορούν την συχνότητα εμφάνισης της διαταραχής μετά από τραυματικό στρες στις περιπτώσεις των παιδιών δεν υπάρχουν.

4.4 Διαταραχές στην πρόληψη τροφής

Οι διαταραχές στην πρόληψη τροφής έχουν συγκεντρώσει μεγάλο ενδιαφέρον τα τελευταία χρόνια. Ένας συνεχώς αυξανόμενος αριθμός κυρίως κοριτσιών αναφέρει έντονα προβλήματα στη συμπεριφορά τους σχετικά με το φαγητό. Δύο κλινικά σύνδρομα φαίνεται να προεξάρχουν στην παιδική και εφηβική ηλικία η Ψυχογενής Ανορεξία και η Ψυχογενής Βουλιμία.

4.4.1 Ψυχογενής Ανορεξία

Η Ψυχογενής Ανορεξία είναι διαταραχή, η οποία χαρακτηρίζεται από εκούσια απώλεια σωματικού βάρους, προκαλούμενη ή/ και συντηρούμενη από το ίδιο το άτομο.¹⁶⁹ Η διαταραχή επισυμβαίνει συνηθέστερα σε κορίτσια της εφηβικής ηλικίας.

¹⁶⁸ Κάκουρος Ευθύμιος, Μανιαδάκη Κατερίνα, Ψυχοπαθολογία παιδιών και εφήβων- Αναπτυξιακή προσέγγιση-, Εκδόσεις Τυπωθήτω, Αθήνα 2004

¹⁶⁹ Παγκόσμιος Οργανισμός Υγείας, Ταξινόμηση ICD- 10 Ψυχικών Διαταραχών και Διαταραχών της Συμπεριφοράς, Κλινικές περιγραφές και οδηγίες για τη διάγνωση, Εκδόσεις Βήτα, Αθήνα 1992

(95% γυναίκες) υπολογίζεται ότι 1 στις 250 γυναίκες μεταξύ 12 και 18 ετών μπορεί να εμφανίσει τη διαταραχή. Η ψυχογενής ανορεξία είναι δυνητικά θανατηφόρα νόσος: η θνησιμότητα κυμαίνεται μεταξύ 5% και 18%.¹⁷⁰

Τα χαρακτηριστικά της Ψυχογενούς Ανορεξίας είναι η άρνηση του ατόμου να διατηρήσει το βάρος του σώματος πάνω από ένα ελάχιστο φυσιολογικό βάρος για την ηλικία και το ύψος του, μπορεί να παρατηρηθεί αδυναμία να επιτευχθεί η προσδοκώμενη για την προεφηβική ηλικία αύξηση του σωματικού βάρους. Έντονος φόβος του ατόμου μήπως πάρει βάρος ή γίνει παχύ, ακόμα και όταν το βάρος του είναι κάτω από το κανονικό (15% κάτω από το αναμενόμενο). Διαταραχή στον τρόπο που κανείς βιώνει το βάρος, το μέγεθος ή το σχήμα του σώματος του. Υπάρχει παραμόρφωση της εικόνας του σωματικού εγώ και είναι δυνατόν να υπάρχουν ένα ή περισσότερα από τα επόμενα: αυτοπροκαλούμενοι εμετοί, αυτοπροκαλούμενες κενώσεις με καθαρτικές ουσίες, υπερβολική σωματική άσκηση, χρήση φαρμάκων κατασταλτικών της όρεξης ή και διουρητικών. Εάν η έναρξη της Ψυχογενούς Ανορεξίας τοποθετείται στη προεφηβική ηλικία η διαδοχή των διαφόρων γεγονότων της ήβης καθυστερεί ή αναστέλλεται (η ανάπτυξη του ατόμου σταματά, στα κορίτσια οι μαστοί δεν αναπτύσσονται και υπάρχει πρωτογενής αμηνόρροια, στα αγόρια τα γεννητικά όργανα παραμένουν παιδικά).

4.4.2 Ψυχογενής Βουλιμία

Η Ψυχογενής Βουλιμία είναι σύνδρομο, το οποίο χαρακτηρίζεται από επανειλημμένα επεισόδια υπερφαγίας και από υπερβολική υπεραπασχόληση με τον έλεγχο του σωματικού βάρους¹⁷¹. Η κατανομή ηλικίας και φύλου είναι παρόμοια προς εκείνη της ψυχογενούς ανορεξίας, αλλά η ηλικία έναρξης τείνει να είναι ελαφρώς καθυστερημένη. Τα επεισόδια υπερφαγίας συχνά ελκύονται από στρεσογόνα γεγονότα π.χ περίοδος εξετάσεων στο σχολείο. Η Ψυχογενής Βουλιμία μπορεί να θεωρηθεί ως υπόλειμμα της επιμένουσας ψυχογενούς ανορεξίας (μολονότι μπορεί επίσης να παρατηρηθεί η αντίστροφη διαδοχή).

Βασικό χαρακτηριστικό της Ψυχογενούς Βουλιμίας είναι η ταχεία κατανάλωση μεγάλης ποσότητας τροφής μέσα σε μία συγκεκριμένη χρονική περίοδο κατά την οποία το άτομο νιώθει ότι δεν μπορεί να ελέγξει τον εαυτό του και να σταματήσει να τρώει. Σε αντίθεση με τα άτομα που πάσχουν από ψυχογενή ανορεξία τα βουλιμικά άτομα γενικά γνωρίζουν ότι η συμπεριφορά τους είναι παθολογική και μπορεί να νιώθουν κατάθλιψη και να κατηγορούν τον εαυτό τους μετά τα επεισόδια υπερφαγίας. Το άτομο συνήθως τρώει κρυφά και δεν σταματά παρά μόνο όταν πονέσει η κοιλιά του ή πέσει στον ύπνο ή κάποιος τον διακόψει ή προκαλέσει εμετό. Τα βουλιμικά άτομα συχνά δείχνουν υπερβολικό νοιάξιμο για το βάρος τους και επανειλημμένα προσπαθούν να το ελέγξουν με δίαιτα, νηστεία, άσκηση, εμετό ή τη χρήση καθαρτικών ή διουρητικών. Συχνά η υπεραπασχόληση με το βάρος ή τα επανειλημμένα επεισόδια υπερφαγίας και προκλητού εμετού δημιουργούν προβλήματα στο κοινωνικό και σχολικό περιβάλλον του παιδιού ή εφήβου.

Η αιτιολογία της βουλιμίας δεν είναι γνωστή. Συχνά η παχυσαρκία είναι παρούσα στους γονείς ή τα αδέρφια των βουλιμικών ενώ οι ίδιοι μπορεί να έχουν κανονικό, μεγαλύτερο ή μικρότερο βάρος από το κανονικό, που όμως τους απασχολεί έντονα, καθώς και η εξωτερική τους εμφάνιση.

¹⁷⁰ Μάνος Νίκος, Βασικά στοιχεία Κλινικής Ψυχιατρικής, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 1988

¹⁷¹ Παγκόσμιος Οργανισμός Υγείας, Ταξινόμηση ICD- 10 Ψυχικών Διαταραχών και Διαταραχών της Συμπεριφοράς, Κλινικές περιγραφές και οδηγίες για τη διάγνωση, Εκδόσεις Βήτα, Αθήνα 1992

4.5 Διαταραχές ύπνου

Η ομάδα των διαταραχών αυτών περιλαμβάνει: Α) Δυσυπνίες: πρωτογενώς ψυχογενείς καταστάσεις, στις οποίες η προέχουσα διαταραχή αφορά στην διάρκεια, στην ποιότητα ή την χρονική επέλευση του ύπνου, και οφείλονται σε συναισθηματικά αίτια. Π.χ. αϋπνία, υπερυπνία και διαταραχή του κύκλου ύπνου-εγρήγορσης.

Β) Παραϋπνίες: Μη φυσιολογικά επεισόδια λαμβάνονται χώρα κατά τη διάρκεια του ύπνου. Στην παιδική ηλικία, οι παραϋπνίες συνδέονται κυρίως με αναπτυξιακά αίτια, ενώ στην ενήλικη ζωή είναι κατ' εξοχήν ψυχογενείς και περιλαμβάνουν την υπνοβασία, τους νυκτερινούς τρόμους και τους εφιάλτες.

Οι παράγοντες που παίζουν πρωταρχικό ρόλο στην αιτιολογία των διαταραχών ύπνου είναι συναισθηματικοί και άλλοι συναφείς αυτών. Σε πολλές περιπτώσεις, μια διαταραχή του ύπνου είναι ένα από τα συμπτώματα μιας άλλης διαταραχής, είτε ψυχικής είτε σωματικής. Σε οποιαδήποτε περίπτωση, όταν η διαταραχή του ύπνου είναι μεταξύ των κύριων αιτιάσεων του ατόμου πρέπει να τίθεται η διάγνωση διαταραχής του ύπνου.

4.5.1 Δυσυπνίες

Διαταραχές αϋπνίας

Το κύριο ενόχλημα είναι δυσκολία στην έναρξη ή την διατήρηση του ύπνου ή ύπνος που δεν αποκαθιστά (ύπνος που είναι προφανώς επαρκής σε ποσότητα, αλλά αφήνει το άτομο όχι ξεκούραστο) με αποτέλεσμα ενόχλημα σημαντικής κόπωσης στη διάρκεια της ημέρας, ευερεθιστικότητα ή έκπτωση της λειτουργικότητας. Χαρακτηριστικά, η αϋπνία αρχίζει σε μια χρονική περίοδο με αυξημένο stress σχετιζόμενο με γεγονότα της ζωής και τείνει να είναι πιο συχνή στις γυναίκες, στα ηλικιωμένα άτομα και σε εκείνους οι οποίοι εμφανίζουν ψυχολογικές διαταραχές και έχουν κοινωνικοοικονομικά προβλήματα.

Διαταραχές υπερυπνίας

Το κύριο ενόχλημα είναι είτε υπερβολική υπνηλία την ημέρα ή προσβολές ύπνου που δεν δικαιολογούνται από ανεπαρκή ποσότητα ύπνου είτε παρατεταμένη μετάβαση στη κατάσταση πλήρους εγρήγορσης κατά την αφύπνιση.

Διαταραχή του προγράμματος ύπνου-εγρήγορσης

Ως διαταραχή του κύκλου ύπνου-εγρήγορσης ορίζεται η έλλειψη συγχρονισμού μεταξύ του κύκλου ύπνου-εγρήγορσης του ατόμου και του επιθυμητού κύκλου ύπνου-εγρήγορσης για τις συνθήκες που επικρατούν στο περιβάλλον του, με αποτέλεσμα αιτιάσεις είτε αϋπνίας είτε υπερυπνίας¹⁷². Η μη ικανοποιητική διάρκεια, η ποιότητα και η χρονική επέλευση του ύπνου προκαλούν έντονη δυσφορία και προβλήματα στις συνήθειες δραστηριότητας της καθημερινής ζωής.

¹⁷² Παγκόσμιος Οργανισμός Υγείας, Ταξινόμηση ICD- 10 Ψυχικών Διαταραχών και Διαταραχών της Συμπεριφοράς, Κλινικές περιγραφές και οδηγίες για τη διάγνωση, Εκδόσεις Βήτα, Αθήνα 1992

4.5.2 Παραϋπνίες

Διαταραχή υπνοβασίας

Πρόκειται για επανειλημμένα επεισόδια έγερσης από το κρεβάτι κατά την διάρκεια του ύπνου και βάδισης, που συνήθως συμβαίνουν στο πρώτο ένα τρίτο της μείζονος περιόδου ύπνου.¹⁷³

Κατά την διάρκεια της υπνοβασίας το άτομο έχει ανέκφραστο πρόσωπο, βλέμμα απλανές, σχετικά μειωμένη απαντητικότητα ενώ η αφύπνιση επιτυγχάνεται με σημαντική δυσκολία. Μετά την αφύπνιση το άτομο δεν έχει ανάμνηση του επεισοδίου.

Υπολογίζεται ότι 1%-6% των παιδιών παρουσιάζουν την διαταραχή, που εμφανίζεται συνήθως μεταξύ 6 και 12 ετών και στις περισσότερες των περιπτώσεων υποχωρεί μέχρι την ηλικία των 20 ετών.¹⁷⁴ Η διαταραχή είναι πιο συχνή στα αγόρια. Τα επεισόδια υπνοβασίας συνήθως διαρκούν από λίγα λεπτά μέχρι περίπου μισή ώρα.

Νυκτερινοί τρόμοι

Οι υπνικοί ή νυκτερινοί τρόμοι είναι νυκτερινά επεισόδια εντονότατου τρόμου και πανικού, συνοδευόμενα από δυνατές κραυγές, έντονη κινητικότητα και υψηλά επίπεδα αυτονομικής εκφόρτισης. Το άτομο ανακάθεται ή σηκώνεται από το κρεβάτι με κραυγή πανικού συνήθως κατά την διάρκεια του πρώτου τρίτου του νυκτερινού ύπνου, συχνά τρέχοντας προς την πόρτα σαν να προσπαθεί να δραπετεύσει μολονότι πολύ σπάνια εγκαταλείπει το δωμάτιο. Ανάμνηση του επεισοδίου μετά την αφύπνιση είτε δεν υπάρχει είτε είναι ελάχιστη.

Εφιάλτες

Οι εφιάλτες είναι ονειρικές εμπειρίες, φορτισμένες με άγχος ή τρόμο. Το άτομο έχει πάρα πολύ λεπτομερή ανάμνηση των εμπειριών αυτών. Οι ονειρικές εμπειρίες είναι εξαιρετικά ζωντανές και συνήθως περιλαμβάνουν θέματα, τα οποία αφορούν απειλές κατά της ζωής, της ασφάλειας, ή της αυτοεκτίμησης. Πολύ συχνά, επαναλαμβάνονται ίδια ή παρόμοιου τρομακτικού περιεχομένου θέματα. Μετά την αφύπνιση, το άτομο ανακτά πολύ γρήγορα πλήρη εγρήγορση και προσανατολισμού. Μπορεί να επικοινωνήσει πλήρως με τους άλλους, δίνοντας συνήθως λεπτομερή αναφορά της ονειρικής εμπειρίας του, τόσο αμέσως μετά το επεισόδιο όσο και το επόμενο πρωί.

Στα παιδιά, δεν υπάρχει σταθερή ψυχολογική διαταραχή, η οποία να συνοδεύει τους εφιάλτες, και τούτο διότι στα παιδιά οι εφιάλτες συνήθως σχετίζονται με μια ειδική φάση της συναισθηματικής τους ανάπτυξης.

4.6 Διαταραχές λόγου

4.6.1 Εκλεκτική Αλαλία

Η κατάσταση αυτή χαρακτηρίζεται από έντονη, συναισθηματικά καθοριζόμενη επιλεκτικότητα στην ομιλία, κατά την οποία το παιδί δείχνει την ικανότητα του να

¹⁷³ Μάνος Νίκος, Βασικά στοιχεία Κλινικής Ψυχιατρικής, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 1988

¹⁷⁴ Μάνος Νίκος, Βασικά στοιχεία Κλινικής Ψυχιατρικής, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 1988

μιλάει υπό ορισμένες συνθήκες, ενώ υπό άλλες δεν κατορθώνει να μιλήσει¹⁷⁵. Πιο συχνά, η διαταραχή αρχικά εκδηλώνεται κατά την πρώιμη παιδική ηλικία. Εμφανίζεται περίπου με την ίδια συχνότητα και στα δύο φύλα και είναι συνηθισμένο να σχετίζεται με τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα της προσωπικότητας, όπως το κοινωνικό άγχος, η απόσυρση, η ευαισθησία ή η αντίσταση. Στην τυπική μορφή το παιδί μιλάει στο σπίτι ή με στενούς φίλους, ενώ παραμένει αμίλητο στο σχολείο ή μπροστά σε αγνώστους, χωρίς να αποκλείονται άλλες μορφές συμπεριφοράς.

4.6.2 Τραυλισμός (βατταρισμός)

Ο τραυλισμός αναφέρεται στη διαταραχή της φυσιολογικής ροής και της ρυθμικής διαμόρφωσης της ομιλίας (δυσανάλογης για την ηλικία του ατόμου) η διαταραχή αυτή σχετίζεται με τη δυσκολία ελέγχου του μηχανισμού της ομιλίας από το άτομο και παρουσιάζεται σε όλους τους πολιτισμούς από τα πανάρχαια χρόνια. Κατά τους Leahy και Collins (1991),¹⁷⁶ ο τραυλισμός είναι μια αινιγματική διαταραχή με μακρά και δαιδαλώδη ιστορία.

Ο τραυλισμός χαρακτηρίζεται από επαναλήψεις ήχων και συλλαβών, επιμηκύνσεις ήχων, επιφωνήματα, διακοπτόμενες λέξεις (π.χ παύσεις μέσα σε μια λέξη), ηχηρές ή σιωπηλές αναστολές (γεμάτες ή κενές παύσεις της ομιλίας), περιφράξεις (υποκαταστάσεις λέξεων για την αποφυγή προβληματικών λέξεων), παραγωγή λέξεων με υπέρμετρη φυσική ένταση, επαναλήψεις ολόκληρων μονοσύλλαβων λέξεων.

Εκδηλώνεται για πρώτη φορά κατά την προσχολική ηλικία. Τα τελευταία χρόνια υπάρχει μάλιστα η τάση της εμφάνισης του τραυλισμού σε ολοένα και μικρότερες ηλικίες. (Yairi 1993).¹⁷⁷ Στις περισσότερες περιπτώσεις, ο τραυλισμός εμφανίζεται στις ηλικίες μεταξύ 18 μηνών και 12 ετών με σημαντικά μεγαλύτερες πιθανότητες εμφάνισης στις ηλικίες μεταξύ δύο και πέντε ετών. Παρατηρούμε λοιπόν, ότι ο τραυλισμός εμφανίζεται συνήθως κατά την περίοδο όπου η γλωσσική ανάπτυξη εξελίσσεται με γρήγορο ρυθμό. Στις περισσότερες περιπτώσεις, η έναρξη του τραυλισμού δεν συνδέεται με κάποιο συγκεκριμένο ψυχολογικό ή οργανικό τραύμα. Η εδραίωση της διαταραχής αυτής είναι συνήθως σταδιακή, ενώ συχνά υπάρχουν περίοδοι όπου η ροή του λόγου είναι καλή.

Η συχνότητα με την οποία εμφανίζεται ο τραυλισμός στα παιδιά κυμαίνεται περίπου στο 5%. Στις ηλικίες των 2 έως 3 ετών, η συχνότητα του είναι ίδια σε αγόρια και κορίτσια (Yairi, 1983)¹⁷⁸ ενώ στις ηλικίες των 6 έως 7 χρόνων η αναλογία είναι 3:1 και στις ηλικίες των 12 έως 13 χρόνων η αναλογία αυξάνεται στο 5:1 σε βάρος των αγοριών. (Bloodstein, 1987).¹⁷⁹ Τα στοιχεία αυτά υποδηλώνουν πως ο τραυλισμός υποχωρεί με μεγαλύτερη συχνότητα στις περιπτώσεις των κοριτσιών.

¹⁷⁵ Παγκόσμιος Οργανισμός Υγείας, Ταξινόμηση ICD- 10 Ψυχικών Διαταραχών και Διαταραχών της Συμπεριφοράς, Κλινικές περιγραφές και οδηγίες για τη διάγνωση, Εκδόσεις Βήτα, Αθήνα 1992

¹⁷⁶ Κάκουρος Ευθύμιος, Μανιαδάκη Κατερίνα, Ψυχοπαθολογία παιδιών και εφήβων- Αναπτυξιακή προσέγγιση-, Εκδόσεις Τυπωθήτω, Αθήνα 2004

¹⁷⁷ Κάκουρος Ευθύμιος, Μανιαδάκη Κατερίνα, Ψυχοπαθολογία παιδιών και εφήβων- Αναπτυξιακή προσέγγιση-, Εκδόσεις Τυπωθήτω, Αθήνα 2004

¹⁷⁸ Κάκουρος Ευθύμιος, Μανιαδάκη Κατερίνα, Ψυχοπαθολογία παιδιών και εφήβων- Αναπτυξιακή προσέγγιση-, Εκδόσεις Τυπωθήτω, Αθήνα 2004

¹⁷⁹ Κάκουρος Ευθύμιος, Μανιαδάκη Κατερίνα, Ψυχοπαθολογία παιδιών και εφήβων- Αναπτυξιακή προσέγγιση-, Εκδόσεις Τυπωθήτω, Αθήνα 2004

Διακοπτόμενη ταχυλαλία

Διακοπτόμενη ταχυλαλία διαπιστώνεται όταν υπάρχει ταχύς ρυθμός ομιλίας, με διάσπαση της συνεχούς του λόγου, αλλά χωρίς επαναλήψεις ή δισταγμούς, και με βαρύτητα τέτοια ώστε να μειώνεται η ευληπτότητα του λόγου. Η ομιλία είναι ακανόνιστη και δυσρυθμική, με ταχέα σπασμωδικά ξεσπάσματα, τα οποία συνήθως διαπλέκονται με λανθασμένα εκφραστικά πρότυπα (π.χ εναλλαγή διακοπών και παρορμητικής ομιλίας, σχηματισμός ομάδων λέξεων που δεν ακολουθούν τη συντακτική δομή της πρότασης).

Εκρηκτικός λόγος

Πρόκειται για μια διαταραχή της ροής του λόγου που αφορά και την ταχύτητα και το ρυθμό της ομιλίας και καταλήγει σε βλάβη κατανόησης του λόγου. Ο λόγος είναι πλανώμενος και δυσρυθμικός, αποτελούμενος από γρήγορες και απότομες επιταχύνσεις που συνήθως περιλαμβάνουν ελαττωματικούς τρόπους σχηματισμού φράσεων (π.χ εναλλασσόμενες παύσεις και εκρήξεις ομιλίας που παράγουν ομάδες λέξεων που δεν σχετίζονται με τη γραμματική δομή της πρότασης).

Άλλες διαταραχές της παιδικής ηλικίας είναι τα προβλήματα επέκρισης, όπως λειτουργική ενούρηση, λειτουργική εγκόπριση, και τα διάφορα τικ, η ονυχοφαγία, το πιπίλισμα του αντίχειρα κλπ¹⁸⁰.

¹⁸⁰ Κάκουρος Ευθύμιος, Μανιαδάκη Κατερίνα, Ψυχοπαθολογία παιδιών και εφήβων- Αναπτυξιακή προσέγγιση-, Εκδόσεις Τυπωθήτω, Αθήνα 2004

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5^ο : Ερευνητικό Μέρος

5.1 Εισαγωγή

Το αντικείμενο της παρούσας εργασίας είναι «η επιθετικότητα των παιδιών ηλικίας 10-15 ετών. Συγκριτική μελέτη αστικών και αγροτικών περιοχών της Κρήτης». Επιλέχθηκαν οι ηλικίες αυτές διότι παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον, αφού το παιδί βρίσκεται στο μεταβατικό στάδιο από την παιδικότητα στην εφηβεία. Παρατηρούνται αλλαγές τόσο στη σωματική όσο και στην ψυχοκοινωνική ανάπτυξη του. Γενικότερα, επέρχεται σταδιακή ωρίμανση αλλά και ανακατατάξεις σε όλους τους τομείς με αποτέλεσμα να δημιουργούνται συγκρούσεις με τον εαυτό, το οικογενειακό και κοινωνικό περιβάλλον του.

Είναι γεγονός, ότι έχουν γίνει αρκετές προσπάθειες για την μελέτη του φαινομένου αυτού στη Κρήτη γενικότερα, ειδικά όμως, μια μελέτη που να αφορά τις συγκεκριμένες ηλικίες και να εξαπλώνεται σε παγκρήτιο επίπεδο, περιλαμβάνοντας τόσο αστικές, όσο και αγροτικές περιοχές δεν έχει επαναληφθεί.

Μέσα από την ερευνητική μας μελέτη σε σχολεία της Κρήτης (Αγροτικής και Αστικής), στόχος μας είναι να αναδείξουμε την έκταση του φαινομένου ώστε να αποδειχθεί η ανάγκη περαιτέρω μελέτης του φαινομένου στην Κρήτη. Σημαντικός σκοπός μας είναι να δώσουμε μέσω αυτής της έρευνας ένα ερέθισμα για τη δημιουργία δομών και να παρουσιάσουμε την αναγκαιότητα της δημιουργίας σχεδιασμού παρέμβασης από το κράτος. Ο απώτερος στόχος μας είναι η βοήθεια για την ελαχιστοποίηση του φαινομένου και όσο το δυνατόν, ο περιορισμός του.

Ως άνθρωποι αλλά και ως ευαισθητοποιημένοι αυριανοί επαγγελματίες κρίναμε επιτακτική την ανάγκη να μελετήσουμε τη συγκεκριμένη ηλικιακή ομάδα επειδή η συμπεριφορά που έχουν σήμερα θα επηρεάσει και θα διαμορφώσει την συμπεριφορά των αυριανών πολιτών.

5.2 Ερευνητικά εργαλεία

Τα εργαλεία της έρευνας μας ήταν τα εξής ερωτηματολόγια:

1. Ερωτηματολόγιο Δημογραφικών στοιχείων
2. Ερωτηματολόγιο για την επιθετικότητα των Buss A. H., Warren W.L, Aggression Questionnaire (AQ) 2000 και
3. Ερωτηματολόγιο του Rutter (1970). Τα ερωτηματολόγια παρουσιάζονται στο παράρτημα.

Η προσέγγιση ήταν ποσοτική και η φύση της περιγραφική.

Το Ερωτηματολόγιο των δημογραφικών στοιχείων και το ερωτηματολόγιο της επιθετικότητας συμπληρώθηκαν από τους μαθητές/τριες και το ερωτηματολόγιο του Rutter συμπληρώθηκε από τους εκπαιδευτικούς. Αναλυτικότερα, το πρώτο ερωτηματολόγιο που ζητήθηκε να συμπληρωθεί από το παιδί αφορούσε την «Έρευνα στάσεως του παιδιού» και αποτελούνταν από τις εξής ενότητες:

Ερώτ. 1-7: Βασικά δημογραφικά στοιχεία. (πότε γεννήθηκες, υπογράμμισε το φύλο σου, που είναι το σπίτι σου, σε ποια τάξη πηγαίνεις)

Ερώτ. 8-18: Οικογενειακή κατάσταση. (έχεις αδέρφια, πόσα αδέρφια είναι μεγαλύτερα από εσένα, έχεις αδέρφια από άλλο πατέρα, τι δουλειά κάνουν οι γονείς σου).

Ερώτ. 19-24: Μορφωτικό επίπεδο γονιών (ποιος από τους γονείς σου έχει τελειώσει το Δημοτικό- Γυμνάσιο- Λύκειο- Ανώτερη Σχολή – Πανεπιστήμιο)

Ερώτ. 25-26: Κατάσταση κατοικίας οικογένειας (πόσα άτομα ζουν σπίτι σου εκτός από εσένα, πόσα δωμάτια έχει το σπίτι σου)

Ερώτ. 27-29: Σχέση του παιδιού με την TV (έχετε τηλεόραση σπίτι σου, αν ναι, πόσες ώρες βλέπεις κάθε μέρα, τι ώρες βλέπεις)

Ερώτ. 30- 31: Μελέτη- Ελεύθερος χρόνος παιδιού (πόσες ώρες μελετάς σπίτι σου, τι κάνεις όταν δεν μελετάς)

Ερώτ. 32-33: Σχολικές επιδόσεις του παιδιού. (με τι βαθμό πέρασες την προηγούμενη τάξη του σχολείου σου, έχεις χάσει ποτέ κάποια χρονιά)

Ερώτ.34: Προσδοκίες και όνειρα του παιδιού. (ποιο επάγγελμα θα ήθελες να κάνεις όταν μεγαλώσεις)

Ερώτ. 35: Συνομήλικοι και επιθετικότητα. (αν τύχει να μαλώσεις με τα παιδιά τι είναι αυτό που γίνεται πιο συχνά)

Ερώτ. 36-40: Τιμωρίες στην οικογένεια και το σχολείο. (σε έχουν δειρθεί ποτέ οι γονείς σου, αυτή τη χρονιά έχεις τιμωρηθεί από τους δασκάλους σου, για κάτι που έχεις κάνει στο σχολείο)

Ερώτ. 41-46: Κατάσταση υγείας του παιδιού. (τον τελευταίο χρόνο χρειάστηκε να σε δει γιατρός ή κάποιος άλλος ειδικός, για κάποιο πρόβλημα σου, χρειάστηκε να μπει στο νοσοκομείο, συνεχίζεις να βλέπεις το γιατρό) (Παράρτημα).

Το ερωτηματολόγιο Aggression Questionnaire (AQ) των Buss & Warren (2000) καταγράφει την τάση για εμφάνιση ή όχι επιθετικής συμπεριφοράς και είναι διαμορφωμένο από τους συγγραφείς έτσι ώστε να μελετάει πέντε μορφές επιθετικότητας: την σωματική επιθετικότητα, την λεκτική, τον θυμό, την εχθρότητα και την έμμεση επιθετικότητα.

Αναλυτικότερα, η Σωματική Επιθετικότητα περιλαμβάνει 8 ερωτήσεις (5,7,8,9,10,11,12,13) που εστιάζονται στην χρησιμοποίηση της σωματικής δύναμης μέσω της οποίας εκφράζεται η σωματική επιθετικότητα. Η υψηλή βαθμολογία σε αυτήν τη κλίμακα δείχνει την έλλειψη ικανότητας του παιδιού να ελέγξει το θυμό του γι' αυτό και καταφεύγει στην μορφή αυτή της επιθετικότητας. Η μικρότερη βαθμολογία φανερώνει την σχετική ικανότητα του παιδιού να ελέγχει το θυμό του και να μην καταφεύγει στη μορφή της σωματικής επιθετικότητας. Επίσης, η εμπλοκή σε μια συμπεριφορά που καταφεύγει στην σωματική επιθετικότητα μπορεί να είναι αποτέλεσμα μιας ιδιαίτερης απροθυμίας του παιδιού στο να αποκαλύψει πληροφορίες όταν του ζητηθεί να συμπληρώσει το ερωτηματολόγιο.

Η Λεκτική Επιθετικότητα περιλαμβάνει 5 ερωτήσεις (1,14,15,16,17) και αναφέρονται στα παιδιά αυτά που εμπλέκονται σε καβγάδες και χρησιμοποιούν εχθρικό λόγο. Τα παιδιά με υψηλή βαθμολογία στην κλίμακα αυτή έχει δείξει ότι έχουν την τάση να αντιλέγουν και να διαφωνούν σε μεγαλύτερη συχνότητα από τα υπόλοιπα άτομα.. Αντίθετα, οι χαμηλότερες βαθμολογίες παρατηρούνται σε παιδιά που διατηρούν μια συμπεριφορά πιο διαλλακτική και δεκτική .

Ο Θυμός στην κλίμακα του ερωτηματολογίου περιλαμβάνει 7 ερωτήσεις (2,4,18,19,20,21,22) που περιγράφουν πτυχές που σχετίζονται με τον έλεγχο και την διατήρηση του θυμού. Η υψηλή βαθμολογία σε αυτή την υποκλίμακα συχνά σχετίζεται με την παρουσία της ευερεθιστικότητας, οξυθυμίας και συναισθηματικής αστάθειας. Την χαμηλή βαθμολογία του θυμού, την κατέχουν τα παιδιά που έχουν την τάση να διακρίνονται από δυνατή σωματική αντίσταση σαν συστατικό μέρος του θυμού. Επίσης, οι χαμηλές βαθμολογίες κατέχονται από εκείνα που έχουν στην προσωπικότητα τους χαρακτηριστικά ναρσικισμού και θεατρικισμού.

Η Εχθρότητα περιλαμβάνει στο ερωτηματολόγιο 8 ερωτήσεις (3,22,23,24,25,26,27,28) είναι μια από της πιο προσεκτικές συσχετίσεις με διαπεραστική κοινωνική δυσκολία προσαρμογής. Στην κλίμακα του

ερωτηματολογίου παρουσιάζονται συμπεριφορές όπως πικρία, κοινωνική απομόνωση και παράνοια. Η συμπεριφορά αυτή είναι ένα στάδιο πριν την κοινωνική απομόνωση και τα παιδιά δεν είναι σε θέση, να ιεραρχήσουν τις ανάγκες τους και τα συναισθήματα τους. Τα παιδιά με χαμηλή βαθμολογία πιθανόν να αισθάνονται άνετα στο παρόν κοινωνικό περιβάλλον τους. Μερικά, παρόλα αυτά, ενδέχεται να διαστρεβλώσουν την πραγματικότητα στην προσπάθεια τους να αρνηθούν ή να καταπιέσουν την κριτική τους προς τους άλλους, τα συναισθήματα πικρίας ή καχυποψίας ως προς τα κίνητρα των άλλων ακόμα και στην περίπτωση όπου οι αντιδράσεις αυτές είναι δικαιολογημένες. Άτομα με θεατρinίστικα χαρακτηριστικά στην προσωπικότητα τους είναι συχνά στα χαμηλά ποσοστά.

Οι ερωτήσεις που περιλαμβάνονται στο ερωτηματολόγιο και αφορούν την Έμμεση Επιθετικότητα είναι 6 (6,30,31,32,33,34). Η κλίμακα αυτή μετρά την τάση του παιδιού στο να εκφράσει τον θυμό με πράξεις και να αποφεύγει την άμεση αντιμετώπιση. Επειδή σε αρκετές περιπτώσεις οι συνθήκες που προκαλούν αυτές τις ενέργειες δεν λύνονται ικανοποιητικά τα άτομα με υψηλή βαθμολογία είναι πιθανόν να εμφανίσουν υψηλά επίπεδα χρόνιας ματαίωσης σε κάποιες περιόδους της ζωής τους. Παιδιά με χαμηλή βαθμολογία είναι πρόθυμα να λύσουν τις διαμάχες και τα προβλήματα που θα συναντήσουν στην ζωή τους με την άμεση αντιμετώπιση. Οι ιδιαίτερες χαμηλές βαθμολογίες μπορεί επίσης, να δείχνουν μια ελαττωματική προσέγγιση στο να δώσει απαντήσεις στο ερωτηματολόγιο της επιθετικότητας.

Η τάση αυτή μετράται με την βοήθεια μιας πενταβάθμιας κλίμακας: 1. δεν με εκφράζει καθόλου, 2. με εκφράζει λίγο, 3. κάπως με εκφράζει, 4. με εκφράζει πολύ, 5. με εκφράζει απόλυτα..

Τέλος, το ερωτηματολόγιο του Rutter που ζητήθηκε να συμπληρωθεί από τους εκπαιδευτικούς περιλαμβάνει τις εξής κατηγορίες:

Ερώτ. 1- 26: Συμπεριφορά του παιδιού στο σχολείο. (πολύ ανήσυχο, συχνά τρέχει πέρα δώθε ή χοροπηδάει, σπάνια μένει ακίνητο, το σκάει από το σχολείο, κουνιέται και στρέφεται συνεχώς στη θέση του, έχει την τάση να κάνει πράγματα μόνο του/ είναι μάλλον απομονωμένο, φαίνεται συχνά δυστυχημένο, κλαμένο ή αναστατωμένο, παρουσιάζει τικ και μορφασμούς στο πρόσωπο, ή το σώμα του, είναι συχνά ανυπάκουο).

Ερώτ. 30- 31: Εκτίμηση Ψυχολογικής κατάστασης του παιδιού από τον εκπαιδευτικό. (θα λέγατε ότι αυτό το παιδί, έχει κάποιο ψυχολογικό πρόβλημα, έχει ζητηθεί η γνώμη του ψυχολόγου ή του ψυχιάτρου γι' αυτό το παιδί)

Ερώτ. 32: Πόσο καλά γνωρίζει ο εκπαιδευτικός τον μαθητή. (πόσο καλά ξέρετε αυτό το παιδί)

Για τις ερωτήσεις 1- 26 χρησιμοποιήθηκε μια κλίμακα τριών βαθμίδων 0. καθόλου, 1. λίγο, 2. πολύ. Η ολική δυνατή βαθμολογία είναι 52. Θεωρούνται «διαταραγμένα» τα παιδιά που είχαν ολική βαθμολογία 10 βαθμούς ή περισσότερους.

Το άθροισμα της βαθμολογίας στις ερωτήσεις 7,10,17,23, αποτελούσαν τη βαθμολογία της νεύρωσης. Το άθροισμα της βαθμολογίας στις ερωτήσεις 4,5,15,19,20,26 αποτελούσαν τη βαθμολογία της διαταραχής της συμπεριφοράς.

Όταν η βαθμολογία της νεύρωσης ήταν μεγαλύτερη της διαταραχής συμπεριφοράς, το παιδί χαρακτηριζόταν νευρωτικό. Αν υπερέχει η διαταραχή συμπεριφοράς, τότε το πρόβλημα του παιδιού ήταν βασικά η διαταραχή συμπεριφοράς. Αν οι δύο βαθμολογίες ήταν ίσες, τότε το παιδί είχε μικτή διαταραχή. Όλα αυτά είχαν κάποια σημασία εφ' όσον η ολική βαθμολογία ήταν από 10 βαθμούς και πάνω. Μια άλλη υπό-ομάδα «υπερκινητικότητα» αποτελείται από το άθροισμα των απαντήσεων στις ερωτήσεις 1,3,16, γιατί η υπερκινητικότητα και η διάσπαση

της προσοχής φαίνεται να είναι σημαντική σ' αυτή την ηλικία, ιδιαίτερα στην Ελλάδα¹⁸¹.

Η θετική απάντηση στην ερώτηση 21 ορίζεται «εξελικτική διαταραχή» παρόλο που η ενούρηση και η εγκόπριση θα μπορούσαν να οφείλονται και σε διάφορους ψυχολογικούς παράγοντες.

5.3 Διεξαγωγή έρευνας

5.3.1 Προεργασία έρευνας

Για την ανάθεση της Πτυχιακής Εργασίας έγινε η σχετική αίτηση προς τη Γραμματεία του τμήματος. Εν συνεχεία, αφού εγκρίθηκε το θέμα (Παράρτημα) καταθέσαμε αίτηση προς το Υπουργείο Παιδείας με τα απαιτούμενα συναπτόμενα (Παράρτημα) προκειμένου να μας χορηγηθεί η έγκριση για την διεξαγωγή της έρευνας στα σχολεία.

Στο διάστημα που μεσολάβησε, αφού μελετήσαμε τα εγχειρίδια των ερωτηματολογίων, πραγματοποιήσαμε μια προέρευνα προκειμένου να ελέγξουμε την εγκυρότητα και την αξιοπιστία του ερωτηματολογίου. Η προέρευνα αφορούσε το ερωτηματολόγιο της Επιθετικότητας (Aggression Questionnaire) και έλαβε χώρα σε συνεργαζόμενα με το ΤΕΙ σχολεία, όπου οι σπουδαστές κάνουν την εργαστηριακή τους άσκηση. Έγινε test-retest σε 49 μαθητές. Δόθηκε το ερωτηματολόγιο αρχικά στους 49 μαθητές και έγινε επανάληψη μετά από ένα μήνα. Υπήρχε υψηλή συσχέτιση ανάμεσα στις δυο μετρήσεις. Αυτό δείχνει την αξιοπιστία της κλίμακας που χρησιμοποιήσαμε για τη μέτρηση του βαθμού της επιθετικότητας.

	Σωματική	Λεκτική	Θυμός	Εχθρότητα	Έμμεση	Σύνολο
Σωματική	0,971**					
Λεκτική		0,905**				
Θυμός			0,951**			
Εχθρότητα				0,952**		
Έμμεση					0,962**	
Σύνολο						0,979**

**Σημαντική Συνάφεια σε επίπεδο 0,001 (διπλής κατεύθυνσης)

Στις 17/04/2006 λάβαμε την έγκριση από το Υπουργείο οπότε και μπορούσαμε να προχωρήσουμε στη διεξαγωγή της έρευνας. Ωστόσο εκείνη την περίοδο τα σχολεία δεν λειτουργούσαν λόγω των διακοπών του Πάσχα. Έτσι, ήταν αναγκαίο να περιμένουμε για την επανέναρξη των σχολείων. Πριν την επίσκεψή μας στα σχολεία έγιναν τηλεφωνικές επαφές με τους διευθυντές. Σκοπός αυτών ήταν η ενημέρωση τους και η εξασφάλιση της σύμφωνης γνώμης τους. Οι επαφές αυτές ξεκίνησαν στις 3/05/2006.

Κάποιοι διευθυντές ήταν ήδη ενήμεροι αφού τους είχε αποσταλεί η σχετική έγκριση από το Παιδαγωγικό Ινστιτούτο. Παράλληλα είχαμε ετοιμάσει Υπεύθυνες Δηλώσεις και συνοπτικά ενημερωτικά φυλλάδια για τους γονείς (Παράρτημα) προκειμένου να επιτρέψουν στα παιδιά τους τη συμμετοχή τους στην έρευνα. Σε κάποια σχολεία ήταν απαραίτητη μια πρώτη επίσκεψη για την καλύτερη ενημέρωση

¹⁸¹ Παπαθεοφίλου Ρ., Σώκου-Μπάδα Κ., Μχελογιάννης Ι., Παντελάκης Σ., «Σχολική επίδοση: κοινωνικοί, ψυχικοί και σωματικοί παράγοντες: ψυχική διαταραχή και σχολική επίδοση»

των διευθυντών και των καθηγητών και την διανομή των Υπεύθυνων Δηλώσεων για τους γονείς.

5.3.2 Διαδικασία χορήγησης ερωτηματολογίων

Η χορήγηση των ερωτηματολογίων πραγματοποιήθηκε στα σχολεία από τα οποία είχαμε εξασφαλίσει την έγκριση του Υπουργείου και τη σύμφωνη γνώμη των διευθυντών. Επισκεφτήκαμε 4 μεγάλα αστικά κέντρα και συνολικά 16 χωριά.

Κατόπιν συνεννόησης με τον εκάστοτε δάσκαλο ή καθηγητή, μπαίναμε στην τάξη κατά την έναρξη του μαθήματος και εξηγούσαμε τόσο στο δάσκαλο όσο και στα παιδιά τους στόχους της έρευνας και τον τρόπο συμπλήρωσης των ερωτηματολογίων. Η διαδικασία συμπλήρωσης διαρκούσε μια διδακτική ώρα.

Τονίζαμε στους δασκάλους – καθηγητές και στα παιδιά ότι η έρευνα είναι ανώνυμη και δεν θα πρέπει να αναγράφεται οποιαδήποτε άλλη πληροφορία που θα μπορούσε να βοηθήσει στην αναγνώριση της ταυτότητάς του.

Προκειμένου να γίνει ταύτιση μεταξύ των ερωτηματολογίων των παιδιών και των καθηγητών ζητήθηκε να αναγράφεται ένας κοινός αριθμός πάνω σε κάθε ερωτηματολόγιο που αφορούσε το εκάστοτε παιδί ο οποίος επιλεγόταν έπειτα από συνεννόηση των παιδιών και των δασκάλων χωρίς εμείς να γνωρίζουμε, προκειμένου να τηρηθεί η ανωνυμία.

Σε κάποια τμήματα χρειάστηκε να σταματάμε σε κάθε ερώτηση, να την εξηγούμε και να περιμένουμε να συμπληρωθεί από τα παιδιά. Οι διευκρινίσεις που δίνονταν είχαν συμφωνηθεί από πριν με την ερευνητική ομάδα και ήταν ίδιες.

Κατά την παράδοση των ερωτηματολογίων από τα παιδιά ελέγχαμε αν είχαν συμπληρωθεί όλες οι ερωτήσεις προκειμένου να μην υπάρχουν κενά.

5.3.3 Δείγμα

Το δείγμα της έρευνας αποτελείται από παιδιά ηλικίας 10 – 15 ετών δηλαδή από μαθητές Ε΄ και ΣΤ΄ δημοτικού και Α΄ Β΄ Γ΄ γυμνασίου, αστικών και αγροτικών περιοχών από τους τέσσερις (4) νομούς της Κρήτης. Η έρευνα διήρκησε από 4/05/2006 έως 6/06/2006 ενώ ήταν απαραίτητη η συλλογή κάποιων συμπληρωματικών ερωτηματολογίων η οποία πραγματοποιήθηκε στις 14/12/2006.

Μετά από επίσκεψή μας στην Στατιστική Υπηρεσία ενημερωθήκαμε ότι ο συνολικός αριθμός των μαθητών σε όλους τους νομούς της Κρήτης, σε αστικές και αγροτικές περιοχές της, στην ηλικιακή ομάδα που μας αφορά είναι 35.021. Από το συνολικό αριθμό μαθητών το 12,2% προέρχεται από το Νομό 1, το 49,8% από το Νομό 2, το 13,2% από το Νομό 3 και το 24,8% από το Νομό 4.

Το δείγμα μας αποτελείται από το 3% (1.051) του συνολικού πληθυσμού οπότε μέσω συναρτήσεων προέκυψε ότι προκειμένου να είναι αξιόπιστο το δείγμα και τα αποτελέσματα της έρευνας θα πρέπει να πάρουμε:

- 130 άτομα από το Νομό 1
- 524 άτομα από το Νομό 2
- 139 άτομα από το Νομό 3
- 260 άτομα από το Νομό 4.

Ο συνολικός αριθμός του δείγματος είναι 1297 από τα οποία 68 αρνήθηκαν να απαντήσουν ενώ άκυρα ήταν 52. Άκυρα - αμφισβητούμενα κρίθηκαν τα ερωτηματολόγια όπου οι απαντήσεις των παιδιών ήταν είτε υπερβολικές είτε ασυνεπείς αλλά και εκείνα που η ηλικία των παιδιών υπερέβαινε το όριο της ηλικίας της έρευνάς μας.

5.3.4 Δημογραφικά χαρακτηριστικά

Το τελικό δείγμα αποτελούν 1.177 άτομα, από αυτά το 51,3% (604) είναι αγόρια και το 48,7% (573) είναι κορίτσια (πίνακας 5.3.4.1). Ο μέσος όρος ηλικίας είναι 13 χρονών και πιο αναλυτικά παρουσιάζονται στον πίνακα 5.2. Το 44,8% (525) προέρχονται από το δημοτικό ενώ το 55,4% (652) από γυμνάσιο(πίνακας 5.2). Το δείγμα αφορούσε αστικές και αγροτικές περιοχές οπότε έχουμε 44,7% (526) από πόλη και 55,3% (651) από χωριό (πίνακας 5.3.4.3).

Όσον αφορά την κατανομή του δείγματος ανά νομό έχουμε(πίνακας 5.3.4.4):

- 10,9% από Νομό 1
- 45,5% από Νομό 2
- 22% από Νομό 3
- 21,7% από Νομό 4

Για το Νομό 1 έχουμε 43,8% (56 άτομα) από πόλη και 56,3% (72 άτομα) από χωριό. Για το Νομό 2 έχουμε 50,5% (270 άτομα) από πόλη και 49,5% (265 άτομα) από χωριό. Για το Νομό 3 έχουμε 27,4% (71 άτομα) από πόλη και 72,6% (188 άτομα) από χωριό. Τέλος, για το Νομό 4 έχουμε 50,6% (129 άτομα) από πόλη και 49,4% (126 άτομα) από χωριό (πίνακας 5.3.4.7).

Πίνακας 5.3.4.1 Κατανομή δείγματος ανά φύλο

ΦΥΛΟ	N	%
Αγόρια	604	51,3
Κορίτσια	573	48,7
Σύνολο	1177	100

Πίνακας 5.3.4.2 Ηλικιακή κατανομή δείγματος

ΗΛΙΚΙΑ	N	%
10	13	1,1
11	266	22,6
12	246	20,9
13	161	13,7
14	202	17,2
15	289	24,6
Σύνολο	1177	100

Πίνακας 5.3.4.3 Κατανομή δείγματος ανά σχολείο

ΣΧΟΛΕΙΟ	N	%
Δημοτικό	525	44,6
Γυμνάσιο	652	55,4
Σύνολο	1177	100

Πίνακας 5.3.4.4 Προέλευση μαθητών ανά περιοχή

ΠΕΡΙΟΧΗ	N	%
Πόλη	526	44,7
Χωριό	651	55,3
Σύνολο	1177	100

Πίνακας 5.3.4.5 Κατανομή δείγματος ανά νομό

ΝΟΜΟΣ	N	%
1	128	10,9
2	535	45,5
3	259	22,0
4	255	21,7
Σύνολο	1177	100

Πίνακας 5.3.4.6 Κατανομή Δείγματος ανά τάξη

ΤΑΞΗ	N	%
Ε΄	271	23,0
ΣΤ΄	242	20,6
Α΄ ΓΥΜΝ.	183	15,5
Β΄ ΓΥΜΝ.	199	16,9
Γ΄ ΓΥΜΝ.	282	24,0
Σύνολο	1177	100

Πίνακας 5.3.4.7 Κατανομή δείγματος ανά νομό και περιοχή

ΝΟΜΟΣ	ΠΕΡΙΟΧΗ	N	%
1	Πόλη	56	43,8
	Χωριό	72	56,3
	Σύνολο	128	100
2	Πόλη	270	50,5
	Χωριό	265	49,5
	Σύνολο	535	100
3	Πόλη	71	27,4
	Χωριό	188	72,6
	Σύνολο	256	100
4	Πόλη	129	50,6
	Χωριό	126	49,4
	Σύνολο	255	100
Σύνολο		1177	100

Πίνακας 5.3.4.8 Κατανομή Δείγματος ανά εκπαιδευτικό επίπεδο γονιών.

ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΓΟΝΕΩΝ	Πατέρα		Μητέρα	
	N	%	N	%
Αναλφάβητοι	49	4,2	16	1,4
Δημοτικό	326	27,7	251	19,3
Γυμνάσιο	365	31,0	445	20,1
Ανώτερη Σχολή	233	19,8	236	38,0
Πανεπιστήμιο	204	17,3	227	21,3
Σύνολο	1177	100	1177	100

Πίνακας 5.3.4.9 Μέσος όρος Επιθετικότητας ανά φύλο

	Φύλο	Συχνότητα	M.O.	T.A.
Σωματική Επιθ.	Αγόρι	604	20,24	7,59
	Κορίτσι	573	15,08	5,84
Λεκτική Επιθ.	Αγόρι	604	12,45	3,85
	Κορίτσι	573	12,42	3,95
Θυμός	Αγόρι	604	17,54	5,53
	Κορίτσι	573	16,67	5,87
Εχθρότητα	Αγόρι	604	20,49	6,41
	Κορίτσι	573	20,59	6,73
Εμμεση επιθ.	Αγόρι	604	15,99	4,53
	Κορίτσι	573	14,98	4,58
Σύνολο	Αγόρι	604	86,71	20,2
	Κορίτσι	573	79,75	20,58

Πίνακας 5.3.4.10 Μέσος όρος Επιθετικότητας ανά Σχολείο

	Σχολείο	Συχνότητα	Μ.Ο.	Τ.Α.
Σωματική Επιθ.	Δημοτικό	513	16,97	7,06
	Γυμνάσιο	664	18,31	7,38
Λεκτική Επιθ.	Δημοτικό	513	12,14	3,83
	Γυμνάσιο	664	12,66	3,94
Θυμός	Δημοτικό	513	16,46	5,49
	Γυμνάσιο	664	17,62	5,83
Εχθρότητα	Δημοτικό	513	20,59	6,66
	Γυμνάσιο	664	20,5	6,5
Εμμεση επιθ.	Δημοτικό	513	14,89	4,71
	Γυμνάσιο	664	15,97	4,42
Σύνολο	Δημοτικό	513	81,06	21,67
	Γυμνάσιο	664	85,06	21,58

5.4 Υποθέσεις Εργασίας

Για να επιτευχθούν οι στόχοι της έρευνας έχει τεθεί ένας αριθμός υποθέσεων εργασίας, τις οποίες θα επαληθεύσουμε ή θα απορρίψουμε μετά την επεξεργασία των αποτελεσμάτων. Οι υποθέσεις είναι οι εξής:

1. Η επιθετική συμπεριφορά των ανηλίκων 10-15 ετών εξαρτάται από το φύλο τους.
2. Η επιθετική συμπεριφορά των ανηλίκων 10-15 ετών εξαρτάται από τον τόπο κατοικίας (αγροτική- αστική περιοχή).
3. Η επιθετική συμπεριφορά των ανηλίκων 10-15 ετών εξαρτάται από την επίδοση του στο σχολείο.
4. Η επιθετική συμπεριφορά των ανηλίκων 10-15 ετών εξαρτάται από την ηλικία.
5. Η επιθετική συμπεριφορά των ανηλίκων 10-15 ετών εξαρτάται από την κοινωνικοοικονομική κατάσταση της οικογένειας.
6. Η επιθετική συμπεριφορά των ανηλίκων 10-15 ετών εξαρτάται από τα Μ.Μ.Ε.
7. Η επιθετική συμπεριφορά των ανηλίκων 10-15 ετών εξαρτάται από τις τιμωρίες που δέχονται (γονείς-δασκάλους).

5.5 Στατιστική Ανάλυση

Μετά την συλλογή των ερωτηματολογίων ξεκίνησε διαδικασία στατιστικής ανάλυσης των ερωτηματολογίων με το στατιστικό πρόγραμμα SPSS (SPSS for Windows 11.0).

Πρώτα δημιουργήθηκε το φύλο κωδικοποίησης (Παράρτημα), ενώ ταυτόχρονα δημιουργήθηκαν καινούριες μεταβλητές και στα δυο ερωτηματολόγια (Aggression, Rutter) για την καλύτερη σύγκριση των αποτελεσμάτων μεταξύ των ομάδων – κατηγοριών. Όσον αφορά το ερωτηματολόγιο της επιθετικότητας (Aggression) οι μεταβλητές που δημιουργήθηκαν ήταν οι εξής:

Σωματική Επιθετικότητα που προέκυψε από το άθροισμα της συνολικής βαθμολογίας των ερωτήσεων 5,7,8,9,10,11,12,13, Λεκτική Επιθετικότητα από τις ερωτήσεις 1,14,15,16,17, Θυμός από τις ερωτήσεις 2,4,18,19,20,21,22, Εχθρότητα από τις ερωτήσεις 3,22,23,24,25,26,27,28 και Έμμεση Επιθετικότητα από τις ερωτήσεις 6,30,31,32,33,34. Τέλος δημιουργήθηκε μια ακόμα μεταβλητή για την συνολική βαθμολογία της επιθετικότητας στην οποία περιλαμβάνονταν όλες οι ερωτήσεις.

Η παραπάνω ταξινόμηση χρησιμοποιήθηκε και για τις μεταβλητές στο ερωτηματολόγιο της συμπεριφοράς (Rutter): Διαταραχής Συμπεριφοράς (4,5,15,19,20,26), Νεύρωση (7,10,17,23), Υπερκινητικότητα (1,3,16) και Εξελικτική Διαταραχή (21).

Τα αποτελέσματα αφορούν ποσοστό, συχνότητα, συνολικά επίπεδα επιθετικότητας και σύγκριση μεταξύ των υποκλιμάκων. Κατά την ανάλυση χρησιμοποιήσαμε το t- test, το Pearson correlation, το Oneway Anova, Frequencies. Τέλος, η ομάδα πρόεβη σε ερμηνεία των αποτελεσμάτων για την διεξαγωγή των αποτελεσμάτων.

5.6 ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ ΕΡΕΥΝΑΣ

Πίνακας 5.6.1: Συνολικός Μ.Ο. επιθετικότητας

	Συχνότητα	%
Μέσος Όρος Average	386	32.8
Υψηλός Μέσος Όρος High Average	202	17.2
Υψηλή Επιθετικότητα High	295	25.1
Πολύ Υψηλή Επιθετικότητα Very High	294	25.0
Σύνολο	1177	100

Σύμφωνα με το ερωτηματολόγιο των Buss & Warren (2000) όταν η βαθμολογία είναι πάνω από 82-84, θεωρείται ότι υπάρχει επιθετικότητα άνω του μέσου όρου. Στο δείγμα της δικής μας έρευνα ο Μ.Ο. ήταν 83,32 (Βρήκαμε ότι το ποσοστό 67,3% συγκέντρωσε βαθμολογία άνω του μέσου όρου). Στη διαβάθμιση του χαμηλού και πολύ χαμηλού μέσου όρου δεν υπήρχαν περιπτώσεις στο δείγμα μας.

Πίνακας 5.6.2 Συσχέτιση μεταξύ των υποκλιμάκων του ερωτηματολογίου της επιθετικότητας (AQ) Buss A. H. & Warren W.L, (2000) και της συμπεριφοράς (Rutter)

	Σωματική επιθ.	Λεκτική επιθ.	Θυμός	Εχθρότητα	Έμμεση επιθ.	Σύνολο Aggr.	Νεύρωση	Διαταραχή Συμπ.	Υπερκινητικότητα	Εξελικτική Διαταραχή	Σύνολο Rutter
Σωματική επιθ.	1										
Λεκτική επιθ.	0,468**	1									
Θυμός	0,601**	0,544**	1								
Εχθρότητα	0,391**	0,416**	0,481**	1							
Έμμεση επιθ.	0,551**	0,488**	0,543**	0,472**	1						
Σύνολο Aggr.	0,812**	0,708**	0,822**	0,734**	0,769**	1					
Νεύρωση	0,038	-0,033	0,019	0,076**	-0,018	0,031	1				
Διαταραχή Συμπεριφοράς	0,294**	0,105**	0,225**	0,126**	0,152**	0,247**	0,251**	1			
Υπερκινητικότητα	0,319**	0,131**	0,218**	0,109**	0,181**	0,259**	0,244**	0,752**	1		
Εξελικτική Διαταραχή	0,004	0,003	0,023	-0,007	0,024	0,011	0,133**	0,124**	0,050	1	
Σύνολο Rutter	0,295**	0,098**	0,212**	0,134**	0,147**	0,243**	0,548**	0,902**	0,879**	0,138**	1

**Σημαντική Συνάφεια σε επίπεδο 0,01

* Σημαντική Συνάφεια σε επίπεδο 0,05

Όπως φαίνεται στον παραπάνω πίνακα οι υποκλίμακες της επιθετικότητας συσχετίζονται πολύ υψηλά μεταξύ τους και με το συνολικό βαθμό επιθετικότητας, αλλά και με την διαταραχή συμπεριφοράς, την υπερκινητικότητα και την συνολική βαθμολογία της συμπεριφοράς. Επίσης σημαντική συσχέτιση μας δίνει και η νεύρωση με την εχθρότητα.

Πίνακας 5.6.3 Συσχέτιση μεταξύ των υποκλιμάκων του ερωτηματολογίου της επιθετικότητας (AQ) με τον αριθμό των ατόμων που ζουν στο ίδιο σπίτι, τον αριθμό δωματίων και την ηλικία.

	Σωματική επιθ.	Λεκτική επιθ.	Θυμός	Εχθρότητα	Έμμεση επιθ.	Σύνολο	Αριθμός ατόμων που ζουν στο σπίτι	Αριθμός δωματίων	Ηλικία
Σωματική επιθ.	1								
Λεκτική επιθ.	0,468**	1							
Θυμός	0,601**	0,544**	1						
Εχθρότητα	0,391**	0,416**	0,481**	1					
Έμμεση επιθ.	0,551**	0,488**	0,543**	0,472**	1				
Σύνολο	0,812**	0,708**	0,822**	0,734**	0,769**	1			
Αριθμός ατόμων που ζουν στο σπίτι	0,092**	0,035	0,026	-0,016	0,022	0,044	1		
Αριθμός δωματίων	-0,019	0,091**	0,045	-0,038	0,036	0,018	0,103**	1	
Ηλικία	0,072*	0,092**	0,142**	-0,011	0,107**	0,097**	0,020	0,138**	1

**Σημαντική Συνάφεια σε επίπεδο 0,01

*Σημαντική Συνάφεια σε επίπεδο 0,05

Όπως φαίνεται στον παραπάνω πίνακα οι υποκλίμακες της επιθετικότητας, εκτός της εχθρότητας, συσχετίζονται σε σημαντικό βαθμό με την ηλικία του παιδιού. Παράλληλα βλέπουμε ότι η σωματική επιθετικότητα συσχετίζεται με τον αριθμό των ατόμων που διαμένουν στο σπίτι και η λεκτική με το μέγεθος της κατοικίας.

Πίνακας 5.6.4. Μέσοι όροι επιθετικότητας σύμφωνα με τις υποκλίμακες του ερωτηματολογίου της επιθετικότητας ανά Νομό.

	Νομός	Συχνότητα	Μ.Ο.	Τ.Α.	
Σωματική Επιθ.	1	128	17,67	7,32	F= 2,781 p= 0,040
	2	535	17,58	7,05	
	3	259	17,01	7,46	
	4	255	18,80	7,4	
	Σύνολο	1177	17,73	7,27	
Λεκτική Επιθ.	1	128	12,46	3,5	F= 3,935, p= 0,008
	2	535	12,58	3,82	
	3	259	11,73	4,1	
	4	255	12,82	3,96	
	Σύνολο	1177	12,43	3,89	
Θυμός	1	128	18,06	5,72	F= 5,272, p= 0,001
	2	535	17,07	5,49	
	3	259	16,07	5,87	
	4	255	17,78	5,86	
	Σύνολο	1177	17,11	5,71	
Εχθρότητα	1	128	21,97	6,68	F=6,420, p=0,000
	2	535	20,35	6,38	
	3	259	19,37	6,85	
	4	255	21,42	6,38	
	Σύνολο	1177	20,54	6,56	
Έμμεση Επιθ.	1	128	15,72	4,47	F= 6,746, p= 0,000
	2	535	15,52	4,58	
	3	259	14,54	4,71	
	4	255	16,32	4,33	
	Σύνολο	1177	15,50	4,58	
Σύνολο	1	128	85,84	20,9	F= 7,211, p= 0,000
	2	535	83,11	21,18	
	3	259	78,73	22,66	
	4	255	87,14	21,4	
	Σύνολο	1177	83,32	21,7	

Στον παραπάνω πίνακα εμφανίζονται οι στατιστικά σημαντικές διαφορές των Μ.Ο. του βαθμού της επιθετικότητας, στις υποκλίμακες και το σύνολο ($F=7.3211$, $p=0.000$) μεταξύ των τεσσάρων Νομών στους οποίους πραγματοποιήθηκε η έρευνα.

Πίνακας 5.6.5 Μέσοι όροι επιθετικότητας σύμφωνα με τις υποκλίμακες του ερωτηματολογίου της επιθετικότητας για αστικές και αγροτικές περιοχές.

	Περιοχή	Συχνότητα	M.O.	T.A.	t	p
Σωματική Επιθ.	Πόλη	526	17,49	7,04	-0,997	0,319
	Χωριό	651	17,92	7,44		
Λεκτική Επιθ.	Πόλη	526	12,49	3,98	0,417	0,677
	Χωριό	651	12,39	3,84		
Θυμός	Πόλη	526	17,33	5,75	1,172	0,242
	Χωριό	651	16,94	5,68		
Εχθρότητα	Πόλη	526	20,51	6,77	-0,146	0,884
	Χωριό	651	20,56	6,40		
Έμμεση Επιθ.	Πόλη	526	15,68	4,48	1,207	0,227
	Χωριό	651	15,36	4,66		
Σύνολο	Πόλη	526	83,50	22,04	0,260	0,795
	Χωριό	651	83,17	21,43		

Στον παραπάνω πίνακα παρατηρούμε ότι **δεν** υπάρχουν στατιστικά σημαντικές διαφορές ανάμεσα στους M.O. όλων των μορφών επιθετικότητας και του συνόλου, μεταξύ αγροτικών και αστικών περιοχών.

Πίνακας 5.6.6 Μέσοι όροι των υποκλιμάκων του ερωτηματολογίου της επιθετικότητας στις αγροτικές περιοχές (ανά Νομό).

Αγροτικές περιοχές					
	Νομός	Συχνότητα	M.O.	T.A.	
Σωματική	1	72	19,04	7,75	F=2,934, p=0,033
	2	265	16,94	6,95	
	3	188	18,19	7,76	
	4	126	18,91	7,62	
	Σύνολο	651	17,92	7,44	
Λεκτική	1	72	11,74	3,29	F=3,348, p=0,016
	2	265	12,91	3,84	
	3	188	11,88	4,13	
	4	126	12,45	3,54	
	Σύνολο	651	12,39	3,84	
Θυμός	1	72	18,03	5,52	F=2,292, p=0,077
	2	265	16,56	5,67	
	3	188	16,55	5,75	
	4	126	17,68	5,6	
	Σύνολο	651	16,94	5,68	
Εχθρότητα	1	72	22,87	6,59	F=5,181, p=0,002
	2	265	19,68	6,05	
	3	188	20,58	6,83	
	4	126	21,07	6,02	
	Σύνολο	651	20,56	6,4	
Έμμεση	1	72	15,94	4,69	F=1,899, p=0,129
	2	265	15,00	4,67	
	3	188	15,17	4,8	
	4	126	16,04	4,33	
	Σύνολο	651	15,35	4,66	
Συνολική	1	72	87,62	20,92	F=2,789, p=0,040
	2	265	81,09	21	
	3	188	82,38	22,43	
	4	126	86,16	20,63	
	Σύνολο	651	83,17	21,43	

Στον παραπάνω πίνακα υπάρχουν στατιστικά σημαντικές διαφορές των M.O. της επιθετικότητας, ανάμεσα στους τέσσερις νομούς για τις υποκλίμακες της επιθετικότητας (σωματική F=2.934, p=0.033, λεκτική F=3.348, p=0.016, εχθρότητα F=5.181, p=0.002) και το σύνολο (F=2.789, p=0.040) στις αγροτικές περιοχές, ενώ για τις υπόλοιπες κλίμακες δεν παρατηρούνται στατιστικά σημαντικά αποτελέσματα.

Πίνακας 5.6.7 Μέσοι όροι των υποκλιμάκων του ερωτηματολογίου της επιθετικότητας στις αστικές περιοχές (ανά Νομό).

		Αστικές			
	Νομός	Συχνότητα	Μ.Ο	Τ.Α	
Σωματική	1	56	15,89	6,38	F=9,850, p=0,000
	2	270	18,20	7,12	
	3	71	13,87	5,52	
	4	129	18,69	7,2	
	Σύνολο	526	17,49	7,04	
Λεκτική	1	56	13,39	3,56	F=4,594, p=0,003
	2	270	12,27	3,79	
	3	71	11,35	4,03	
	4	129	13,18	4,32	
	Σύνολο	526	12,49	3,98	
Θυμός	1	56	18,11	6,02	F=5,666, p=0,001
	2	270	17,58	5,26	
	3	71	14,79	6,03	
	4	129	17,87	6,12	
	Σύνολο	526	17,33	5,75	
Εχθρότητα	1	56	20,73	6,66	F=12,456, p=0,000
	2	270	21,00	6,63	
	3	71	16,17	5,83	
	4	129	21,76	6,73	
	Σύνολο	526	20,51	6,77	
Έμμεση	1	56	15,43	4,19	F=12,501, p=0,000
	2	270	16,03	4,45	
	3	71	12,87	4,02	
	4	129	16,60	4,33	
	Σύνολο	526	15,68	4,48	
Συνολική	1	56	83,55	20,83	F=13,372, p=0,000
	2	270	85,08	21,20	
	3	71	69,05	20,43	
	4	129	88,11	22,16	
	Σύνολο	526	83,50	22,04	

Στον παραπάνω πίνακα παρουσιάζονται στατιστικά σημαντικές διαφορές στους Μ.Ο όλων των υποκλιμάκων της επιθετικότητας και του συνόλου για τις αστικές περιοχές μεταξύ των τεσσάρων νομών.

Πίνακας 5.6.8. Μέσοι όροι επιθετικότητας στις υποκλίμακες της επιθετικότητας ανά φύλο.

	Φύλο	Συχνότητα	M.O.	T.A.	t	p
Σωματική Επιθ.	Αγόρι	604	20,24	7,59	13,034	0,000
	Κορίτσι	573	15,80	5,84		
Λεκτική Επιθ.	Αγόρι	604	12,45	3,84	0,131	0,896
	Κορίτσι	573	12,42	3,95		
Θυμός	Αγόρι	604	17,53	5,53	2,612	0,009
	Κορίτσι	573	16,67	5,87		
Εχθρότητα	Αγόρι	604	20,49	6,41	-0,287	0,774
	Κορίτσι	573	20,60	6,73		
Έμμεση Επιθ.	Αγόρι	604	16,00	4,53	3,792	0,000
	Κορίτσι	573	14,99	4,58		
Σύνολο	Αγόρι	604	86,71	22,20	5,570	0,000
	Κορίτσι	573	79,74	20,58		

Στον παραπάνω πίνακα παρατηρούμε ότι υπάρχουν στατιστικά σημαντικές διαφορές ανάμεσα στους M.O. των μορφών επιθετικότητας (σωματική $t=13.034$, $p=0.000$, θυμό $t=2.612$, $p=0.009$, έμμεση επιθετικότητα $t=3.792$, $p=0.000$), του συνόλου ($t=5.570$, $p=0.000$) της επιθετικότητας και του φύλου.

Πίνακας 5.6.9 Οι διαφορές των μέσων όρων των υποκλιμάκων στην συνολική βαθμολογία την επιθετικότητα όπως εμφανίζεται στα αγόρια των αστικών περιοχών της Κρήτης (ανά Νομό).

	Νομός	Συχνότητα	M.O.	T.A.	
Σωματική επιθ.	1	26	18,62	7,37	F=5,626, p=0,001
	2	148	20,30	7,35	
	3	35	15,40	5,60	
	4	69	21,03	7,14	
	Σύνολο	278	19,70	7,28	
Θυμός	1	26	17,85	5,95	F=5,379, p=0,001
	2	148	17,72	5,15	
	3	35	13,94	4,33	
	4	69	17,66	5,43	
	Σύνολο	278	17,24	5,33	
Εχθρότητα	1	26	20,77	7,04	F=8,423, p=0,000
	2	148	20,98	6,39	
	3	35	15,46	4,17	
	4	69	21,43	6,44	
	Σύνολο	278	20,38	6,48	
Έμμεση επιθ.	1	26	15,96	4,45	F=7,601, p=0,000
	2	148	16,28	4,44	
	3	35	12,80	3,81	
	4	69	16,95	4,40	
	Σύνολο	278	15,98	4,51	
Σύνολο	1	26	86,69	24,00	F=8,424, p=0,000
	2	148	87,33	21,55	
	3	35	68,83	18,75	
	4	69	89,98	21,56	
	Σύνολο	278	85,60	22,31	

Στον παραπάνω πίνακα υπάρχουν στατιστικά σημαντικές διαφορές των M.O. της επιθετικότητας, ανάμεσα στους τέσσερις νομούς σε όλες τις υποκλίμακες της επιθετικότητας και το σύνολο, για τα αγόρια των αστικών περιοχών.

Πίνακας 5.6.10 Οι διαφορές των μέσων όρων των υποκλιμάκων στην συνολική βαθμολογία την επιθετικότητα όπως εμφανίζεται στα κορίτσια των αστικών περιοχών της Κρήτης (ανά Νομό).

	Νομός	Συχνότητα	Μ.Ο.	Τ.Α.	
Σωματική επιθ.	1	30	13,53	4,24	F=4,291, p=0,006
	2	122	15,66	5,92	
	3	36	12,39	5,09	
	4	60	16,00	6,32	
	Σύνολο	248	15,01	5,85	
Λεκτική επιθ.	1	30	13,30	3,73	F=2,180, p=0,091
	2	122	12,54	3,78	
	3	36	11,47	4,22	
	4	60	13,52	4,64	
	Σύνολο	248	12,71	4,09	
Θυμός	1	30	18,33	6,17	F=1,491, p=0,218
	2	122	17,41	5,42	
	3	36	15,61	7,29	
	4	60	18,10	6,87	
	Σύνολο	248	17,43	6,19	
Εχθρότητα	1	30	20,70	6,44	F=4,611, p=0,004
	2	122	21,02	6,94	
	3	36	16,86	7,08	
	4	60	22,13	7,08	
	Σύνολο	248	20,65	7,09	
Έμμεση επιθ.	1	30	14,97	3,98	F=4,864, p=0,003
	2	122	15,72	4,46	
	3	36	12,94	4,26	
	4	60	16,20	4,24	
	Σύνολο	248	15,34	4,42	
Σύνολο	1	30	80,83	17,6	F=5,003, p=0,002
	2	122	82,36	20,52	
	3	36	69,28	22,2	
	4	60	85,95	22,82	
	Σύνολο	248	81,14	21,54	

Στον παραπάνω πίνακα παρατηρούμε ότι υπάρχουν στατιστικά σημαντικές διαφορές ανάμεσα στους Μ.Ο. των μορφών επιθετικότητας (σωματική F=4,291, p=0,006, εχθρότητα F=4,611, p=0,004, έμμεση επιθετικότητα F=4,864, p=0,003) και του συνόλου F=5,003, p=0,002 της επιθετικότητας στα κορίτσια των αστικών περιοχών.

Πίνακας 5.6.11 Οι διαφορές των μέσων όρων των υποκλιμάκων στην συνολική βαθμολογία την επιθετικότητα όπως εμφανίζεται στα αγόρια των αγροτικών περιοχών της Κρήτης (ανά Νομό).

	Νομός	Συχνότητα	M.O.	T.A.	
Σωματική επιθ.	1	47	21,50	7,41	F=2,778, p=0,041
	2	130	19,18	7,54	
	3	85	21,66	8,34	
	4	64	21,92	7,61	
	Σύνολο	326	21,70	7,82	
Λεκτική επιθ.	1	47	12,00	3,02	F=0,807, p=0,549
	2	130	12,91	4,02	
	3	85	12,45	4,35	
	4	64	12,56	3,19	
	Σύνολο	326	12,59	3,83	
Θυμός	1	47	19,08	5,17	F=2,046, p=0,107
	2	130	16,95	5,87	
	3	85	17,85	5,73	
	4	64	18,43	5,46	
	Σύνολο	326	17,78	5,69	
Εχθρότητα	1	47	23,45	5,76	F=6,183, p=0,000
	2	130	19,10	6,27	
	3	85	20,65	6,58	
	4	64	21,31	5,84	
	Σύνολο	326	20,57	6,35	
Έμμεση επιθ.	1	47	17,00	3,91	F=1,498, p=0,215
	2	130	15,49	4,68	
	3	85	15,90	4,79	
	4	64	16,42	4,31	
	Σύνολο	326	16,00	4,55	
Σύνολο	1	47	93,06	16,97	F=2,847, p=0,038
	2	130	83,64	23,03	
	3	85	88,50	23,70	
	4	64	90,66	20,19	
	Σύνολο	326	87,65	22,10	

Στον παραπάνω πίνακα παρατηρούμε ότι υπάρχουν στατιστικά σημαντικές διαφορές στους M.O για τις υποκλίμακες της επιθετικότητας (σωματική F=6,183, p=0,000, εχθρότητα F=2,847, p=0,038) και στο σύνολο, στα αγόρια των αγροτικών περιοχών.

Πίνακας 5.6.12 Οι διαφορές των μέσων όρων των υποκλιμάκων στην συνολική βαθμολογία την επιθετικότητας όπως εμφανίζεται στα κορίτσια των αγροτικών περιοχών της Κρήτης (ανά Νομό)

	Νομός	Συχνότητα	Μ.Ο.	Τ.Α.	
Σωματική επιθ.	1	25	14,44	6,20	F=0,598, p=0,617
	2	135	14,78	5,55	
	3	103	15,34	5,89	
	4	62	15,80	6,30	
	Σύνολο	325	15,13	5,85	
Λεκτική επιθ.	1	25	11,24	3,74	F=3,652, p=0,013
	2	135	12,91	3,66	
	3	103	11,40	3,89	
	4	62	12,34	3,88	
	Σύνολο	325	12,20	3,83	
Θυμός	1	25	16,04	5,70	F=0,863, p=0,460
	2	135	16,20	5,46	
	3	103	15,50	5,60	
	4	62	16,90	5,70	
	Σύνολο	325	16,08	5,55	
Εχθρότητα	1	25	21,72	7,90	F=4,19, p=0,739
	2	135	20,23	5,79	
	3	103	20,53	7,05	
	4	62	20,82	6,22	
	Σύνολο	325	20,55	6,45	
Έμμεση επιθ.	1	25	13,96	5,44	F=1,135, p=0,335
	2	135	14,53	4,63	
	3	103	14,60	4,75	
	4	62	15,65	4,35	
	Σύνολο	325	14,71	4,69	
Σύνολο	1	25	77,40	23,98	F=0,617, p=0,604
	2	135	78,63	18,59	
	3	103	77,33	20,00	
	4	62	81,52	20,19	
	Σύνολο	325	78,68	19,78	

Στον παραπάνω πίνακα υπάρχουν στατιστικά σημαντικές διαφορές των Μ.Ο. στην υποκλίμακα της επιθετικότητας (λεκτική F=3,652, p=0,013), ανάμεσα στους τέσσερις νομούς, για τα κορίτσια των αγροτικών περιοχών

Πίνακας 5.6.13 Οι διαφορές των μέσων όρων των υποκλιμάκων στην συνολική βαθμολογία την επιθετικότητα όπως εμφανίζεται στα παιδιά που δεν ζουν με τον πατέρα τους.

	Ζεις με τον πατέρα σου;	Συχνότητα	Μ.Ο.	Τ.Α.	
Σωματική Επιθ.	δεν απάντησε	9	13,89	6,25	F=1,410 p=0,229
	έχει πεθάνει	17	18,00	6,73	
	έχουν χωρίσει	48	19,37	8,49	
	παιδόπολη	5	15,20	4,21	
	δεν με αφορά	1098	17,69	7,22	
	Σύνολο	1177	17,73	7,27	
Λεκτική Επιθ.	δεν απάντησε	9	11,00	3,77	F=0,869, p=0,482
	έχει πεθάνει	17	12,00	5,35	
	έχουν χωρίσει	48	13,17	4,69	
	παιδόπολη	5	11,40	2,70	
	δεν με αφορά	1098	12,43	3,84	
	Σύνολο	1177	12,43	3,90	
Θυμός	δεν απάντησε	9	16,78	5,26	F=1,242 p=0,291
	έχει πεθάνει	17	16,23	5,60	
	έχουν χωρίσει	48	18,64	6,84	
	παιδόπολη	5	19,60	4,56	
	δεν με αφορά	1098	17,05	5,66	
	Σύνολο	1177	17,11	5,71	
Εχθρότητα	δεν απάντησε	9	18,89	7,36	F=6,155 p=0,000
	έχει πεθάνει	17	20,82	6,40	
	έχουν χωρίσει	48	24,31	7,36	
	παιδόπολη	5	28,20	4,60	
	δεν με αφορά	1098	20,35	6,47	
	Σύνολο	1177	20,54	6,56	
Έμμεση επιθ.	δεν απάντησε	9	14,11	4,43	F=0,880 p=0,475
	έχει πεθάνει	17	15,76	3,60	
	έχουν χωρίσει	48	16,48	4,50	
	παιδόπολη	5	14,20	3,11	
	δεν με αφορά	1098	15,47	4,60	
	Σύνολο	1177	15,50	4,58	
Σύνολο	δεν απάντησε	9	74,67	23,50	F=2,419 p=0,047
	έχει πεθάνει	17	82,82	20,15	
	έχουν χωρίσει	48	91,98	26,28	
	παιδόπολη	5	88,60	8,02	
	δεν με αφορά	1098	82,99	21,47	
	Σύνολο	1177	83,32	21,70	

Στον παραπάνω πίνακα παρουσιάζονται στατιστικά σημαντικές διαφορές στους Μ.Ο. της υποκλίμακας της επιθετικότητας (εχθρότητα F=6,155 p=0.000) με ιδιαίτερα αυξημένα ποσοστά στα παιδιά που ζουν σε ίδρυμα και σε αυτά που οι γονείς τους έχουν χωρίσει και δεν μένουν με τον πατέρα τους.

Πίνακας 5.6.14. Οι διαφορές των μέσων όρων των υποκλιμάκων στην συνολική βαθμολογία την επιθετικότητα όπως εμφανίζεται στα παιδιά που δεν ζουν με την μητέρα τους.

	Ζεις με την μητέρα σου;	Συχνότητα	M.O.	T.A.	
Σωματική Επιθ.	δεν απάντησε	1	8,00	0,00	F=1,057 P=0,376
	έχει πεθάνει	11	18,45	6,76	
	έχουν χωρίσει	14	20,57	7,86	
	παιδόπολη	4	16,25	4,03	
	δεν με αφορά	1147	17,70	7,27	
	Σύνολο	1177	17,73	7,27	
Λεκτική Επιθ.	δεν απάντησε	1	5,00	0,00	F=1,404 P=0,231
	έχει πεθάνει	11	13,09	3,86	
	έχουν χωρίσει	14	13,43	5,11	
	παιδόπολη	4	10,75	2,63	
	δεν με αφορά	1147	12,43	3,88	
	Σύνολο	1177	12,43	3,90	
Θυμός	δεν απάντησε	1	8,00	0,00	F=1,344 P=0,251
	έχει πεθάνει	11	18,82	6,10	
	έχουν χωρίσει	14	17,78	4,58	
	παιδόπολη	4	20,75	4,35	
	δεν με αφορά	1147	17,08	5,72	
	Σύνολο	1177	17,11	5,71	
Εχθρότητα	δεν απάντησε	1	23,00	0,00	F=2,780 P=0,026
	έχει πεθάνει	11	19,73	4,56	
	έχουν χωρίσει	14	24,36	5,11	
	παιδόπολη	4	28,50	5,26	
	δεν με αφορά	1147	20,47	6,58	
	Σύνολο	1177	20,54	6,56	
Έμμεση επιθ.	δεν απάντησε	1	7,00	0,00	F=1,562 P=0,182
	έχει πεθάνει	11	16,18	6,38	
	έχουν χωρίσει	14	17,43	5,42	
	παιδόπολη	4	15,00	2,94	
	δεν με αφορά	1147	15,48	4,55	
	Σύνολο	1177	15,50	4,58	
Σύνολο	δεν απάντησε	1	51,00	0,00	F=1,538 P=0,189
	έχει πεθάνει	11	86,27	20,72	
	έχουν χωρίσει	14	93,57	20,72	
	παιδόπολη	4	91,25	6,24	
	δεν με αφορά	1147	83,16	21,72	
	Σύνολο	1177	83,32	21,70	

Στον παραπάνω πίνακα παρουσιάζονται στατιστικά σημαντικές διαφορές στους M.O. της υποκλίμακας της επιθετικότητας (εχθρότητα F=2,780 P=0,026), για τα παιδιά που ζουν σε ίδρυμα και σε αυτά που οι γονείς τους έχουν χωρίσει και δεν μένουν με μητέρα τους.

Πίνακας 5.6.15 Οι διαφορές των μέσων όρων των υποκλιμάκων της επιθετικότητας και ο χρόνος που παρακολουθούν τα παιδιά τηλεόραση.

	Πόσες ώρες βλέπεις τηλεόραση κάθε μέρα	Συχνότητα	M.O.	T.A	
Σωματική επιθ.	0	10	19,20	8,19	F=3,667, p=0,001
	1	122	16,27	7,40	
	2-4	756	17,33	6,97	
	4-6	212	19,23	7,70	
	6-8	49	19,57	7,96	
	>8	25	19,56	7,39	
	Δεν με αφορά	3	20,33	8,96	
	Σύνολο	1177	17,73	7,27	
Λεκτική επιθ	0	10	11,20	4,80	F= 0,747 p=0,612
	1	122	12,02	3,71	
	2-4	756	12,43	3,94	
	4-6	212	12,52	3,66	
	6-8	49	13,10	4,45	
	>8	25	13,00	4,04	
	Δεν με αφορά	3	13,00	4,00	
	Σύνολο	1177	12,44	3,90	
Θυμός	0	10	16,10	5,36	F=1,720 p=0,113
	1	122	16,24	5,38	
	2-4	756	16,97	5,65	
	4-6	212	17,81	5,89	
	6-8	49	18,27	6,16	
	>8	25	18,24	6,35	
	Δεν με αφορά	3	14,67	6,11	
	Σύνολο	1177	17,11	5,71	
Εχθρότητα	0	10	19,20	3,74	F=1,244 p=0,281
	1	122	20,30	5,94	
	2-4	756	20,34	6,61	
	4-6	212	20,92	6,58	
	6-8	49	22,31	7,60	
	>8	25	21,88	6,53	
	Δεν με αφορά	3	17,00	5,29	
	Σύνολο	1177	20,54	6,57	
Έμμεση επιθ.	0	10	15,30	4,83	F=1,561 p=0,155
	1	122	14,83	4,55	
	2-4	756	15,37	4,57	
	4-6	212	16,17	4,53	
	6-8	49	16,33	4,47	
	>8	25	15,48	5,16	
	Δεν με αφορά	3	16,00	4,36	
	Σύνολο	1177	15,50	4,58	

Σύνολο	0	10	81,00	22,88	F=2,543 p=0,019
	1	122	79,66	20,39	
	2-4	756	82,45	21,54	
	4-6	212	86,65	21,67	
	6-8	49	89,57	24,22	
	>8	25	88,16	23,49	
	Δεν με αφορά	3	81,00	22,11	
	Σύνολο	1177	83,32	21,70	

Στον παραπάνω πίνακα παρουσιάζονται στατιστικά σημαντικά αποτελέσματα στην υποκλίμακα της επιθετικότητας (σωματική $F=3,667, p=0,001$) για τα παιδιά που δεν διαθέτουν στο σπίτι τους τηλεόραση, καθώς και για εκείνα που αφιερώνουν περισσότερο χρόνο παρακολουθώντας τηλεόραση. Στη συνολική βαθμολογία, τα παιδιά που περνούν πολύ χρόνο παρακολουθώντας τηλεόραση, έχουν τα υψηλότερα ποσοστά ($F=2,543, p=0,019$).

Πίνακας 5.6.16 Μέσοι όροι επιθετικότητας, στην ερώτηση «αν έχει χρειαστεί ή όχι να επαναλάβουν κάποια χρονιά στο σχολείο».

	Έχεις χάσει κάποια χρονιά;	Συχνότητα	M.O.	T.A.	t	p
Σωματική Επιθ.	Ναι	75	21,09	7,89	4,175	0,000
	Όχι	1102	17,50	7,17		
Λεκτική Επιθ.	Ναι	75	12,29	3,79	-0,327	0,744
	Όχι	1102	12,45	3,91		
Θυμός	Ναι	75	19,21	5,43	3,304	0,001
	Όχι	1102	16,97	5,70		
Εχθρότητα	Ναι	75	21,97	6,77	1,958	0,050
	Όχι	1102	20,44	6,54		
Έμμεση Επιθ	Ναι	75	16,25	4,54	1,470	0,142
	Όχι	1102	15,45	4,58		
Σύνολο	Ναι	75	90,83	21,53	3,109	0,002
	Όχι	1102	82,81	21,63		

Στον παραπάνω πίνακα παρατηρούνται στατιστικά σημαντικές διαφορές των M.O. της επιθετικότητας, στις υποκλίμακες της επιθετικότητας (σωματική $t=4,175, p=0,000$, θυμός $t=3,304, p=0,001$, εχθρότητα $t=1,958, p=0,050$) και το σύνολο ($t=3,109, p=0,002$), στα παιδιά που απάντησαν θετικά στην ερώτηση “αν έχει χρειαστεί ή όχι να επαναλάβουν κάποια χρονιά στο σχολείο”.

Πίνακας 5.6.17 Μέσοι όροι επιθετικότητας σε σχέση με τους βαθμούς επίδοσης στο σχολείο.

	Βαθμός	Συχνότητα	Μ.Ο.	Τ.Α.	
Σωματική Επιθ.	δεν απάντησε	3	15,00	6,25	F= 9,313, p=0,000
	18-20, 9-10, Α	709	16,91	6,95	
	16-17.9, 8, Β	209	17,91	7,15	
	14-15.9, 7, Γ	145	18,60	7,16	
	12-13.9, 6, Δ	86	20,90	8,51	
	10-11.9, 5	25	23,72	7,32	
	Σύνολο	1177	17,73	7,27	
Λεκτική Επιθ.	δεν απάντησε	3	10,67	3,21	F=2,159, p=0,056
	18-20, 9-10, Α	709	12,33	3,86	
	16-17.9, 8, Β	209	12,28	3,80	
	14-15.9, 7, Γ	145	12,35	3,61	
	12-13.9, 6, Δ	86	13,56	4,63	
	10-11.9, 5	25	13,56	4,25	
	Σύνολο	1177	12,44	3,90	
Θυμός	δεν απάντησε	3	16,67	10,79	F=6,641, p=0,000
	18-20, 9-10, Α	709	16,47	5,45	
	16-17.9, 8, Β	209	17,54	5,53	
	14-15.9, 7, Γ	145	17,80	5,96	
	12-13.9, 6, Δ	86	19,34	6,51	
	10-11.9, 5	25	20,20	6,30	
	Σύνολο	1177	17,11	5,71	
Εχθρότητα	δεν απάντησε	3	15,67	4,73	F=1,917, p=0,089
	18-20, 9-10, Α	709	20,50	6,55	
	16-17.9, 8, Β	209	20,42	6,14	
	14-15.9, 7, Γ	145	20,22	6,27	
	12-13.9, 6, Δ	86	22,36	7,85	
	10-11.9, 5	25	19,36	6,86	
	Σύνολο	1177	20,54	6,57	
Έμμεση Επιθ.	δεν απάντησε	3	11,33	1,53	F=2,220, p=0,050
	18-20, 9-10, Α	709	15,22	4,53	
	16-17.9, 8, Β	209	15,70	4,60	
	14-15.9, 7, Γ	145	16,15	4,45	
	12-13.9, 6, Δ	86	16,17	5,21	
	10-11.9, 5	25	16,32	3,69	
	Σύνολο	1177	15,50	4,58	
Σύνολο	δεν απάντησε	3	69,33	21,22	F=5,658, p=0,000
	18-20, 9-10, Α	709	81,42	20,96	
	16-17.9, 8, Β	209	83,84	21,10	
	14-15.9, 7, Γ	145	85,10	21,40	
	12-13.9, 6, Δ	86	92,33	25,95	
	10-11.9, 5	25	93,16	23,40	
	Σύνολο	1177	83,32	21,70	

Στον παραπάνω πίνακα υπάρχουν στατιστικά σημαντικές διαφορές των Μ.Ο. της επιθετικότητας, και της (χαμηλής) επίδοσης των παιδιών στο σχολείο στις υποκλίμακες (σωματική, λεκτική, θυμό, την έμμεση) και του συνόλου της επιθετικότητας

Πίνακας 5.6.18 Η διαφορά των μέσων όρων της υποκλίμακας της σωματικής επιθετικότητας και των επαγγελματικών προσδοκιών των μαθητών / τριών.

	Προσδοκίες	Συχνότητα	M.O.	T.A.	
Σωματική	δεν απάντησε	8	19,63	7,73	F=6,899, p=0,000
	επιστήμονες, γιατροί, δικηγόροι, πολ. μηχανικοί, αρχιτέκτονες	261	16,58	6,85	
	δημόσιοι υπάλληλοι με πτυχίο	55	18,56	6,76	
	εκπαιδευτικά επαγγέλματα	147	14,88	5,48	
	κληρικοί	2	21,00	4,24	
	προσωπικές υπηρεσίες, ιδιωτικοί υπάλληλοι	114	16,66	6,71	
	επιχειρηματίες	17	17,18	5,48	
	αγρότες, ψαράδες	18	27,28	9,00	
	τεχνικοί, ηλεκτρολόγοι, μηχανικοί	135	21,01	7,64	
	τουριστικές υπηρεσίες, εστιατόρια	41	18,80	8,56	
	οδηγοί, ναυτικοί	27	18,26	6,86	
	στρατιωτικοί	75	18,33	7,46	
	γυμναστές, αθλητές	103	18,71	7,17	
	ηθοποιοί, τραγουδιστές, καλλιτέχνες	54	17,10	7,93	
	πληροφορικοί	19	18,68	7,92	
	δεν ξέρω	101	17,51	6,93	
σύνολο	1177	17,73	7,27		

Στον παραπάνω πίνακα παρατηρούνται στατιστικά σημαντικές διαφορές στους M.O. της υποκλίμακας της επιθετικότητας (σωματική F=6,899, p=0,000), και των επαγγελματικών προσδοκιών του παιδιού.

Πίνακας 5.6.19 Η διαφορά των μέσων όρων της συνολικής βαθμολογίας επιθετικότητας και των επαγγελματιών προσδοκιών των μαθητών / τριών.

	Προσδοκίες	Συχνότητα	M.O.	T.A.	
Σύνολο	δεν απάντησε	8	87,63	23,07	F=2,009, p=0,012
	επιστήμονες, γιατροί δικηγόροι, πολ. μηχανικοί, αρχιτέκτονες	261	81,56	20,70	
	δημόσιοι υπάλληλοι με πτυχίο	55	85,76	21,61	
	εκπαιδευτικά επαγγέλματα	147	78,97	18,63	
	κληρικοί	2	76,50	17,68	
	προσωπικές υπηρεσίες, ιδιωτικοί υπάλληλοι	114	83,13	22,31	
	επιχειρηματίες	17	80,53	17,23	
	αγρότες, ψαράδες	18	99,67	25,93	
	τεχνικοί, ηλεκτρολόγοι, μηχανικοί	135	87,27	24,50	
	τουριστικές υπηρεσίες, εστιατόρια	41	89,10	27,00	
	οδηγοί, ναυτικοί	27	82,37	18,16	
	στρατιωτικοί	75	86,72	20,98	
	γυμναστές, αθλητές	103	83,03	21,32	
	ηθοποιοί, τραγουδιστές, καλλιτέχνες	54	82,04	22,61	
	πληροφορικοί	19	84,32	21,92	
	δεν ξέρω	101	81,30	20,77	
σύνολο	1177	83,32	21,70		

Στον παραπάνω πίνακα παρατηρούνται στατιστικά σημαντικές διαφορές στους M.O. του συνόλου της επιθετικότητας και των επαγγελματιών προσδοκιών του παιδιού (F=2,009, p=0,012).

Πίνακας 5.6.20 Μέσοι όροι της επιθετικότητας (ανά υποκλίμακα) σε σχέση με το εάν έχουν δεχτεί τιμωρία στο σχολείο ή όχι.

	Έχεις τιμωρηθεί στο σχολείο αυτή τη χρονιά;	Συχνότητα	M.O.	T.A.	t	p
Σωματική Επιθ.	Ναι	249	22,10	7,41	11,228	0,000
	Όχι	928	16,56	6,77		
Λεκτική Επιθ.	Ναι	249	13,97	3,62	7,130	0,000
	Όχι	928	12,02	3,87		
Θυμός	Ναι	249	20,06	5,44	9,524	0,000
	Όχι	928	16,32	5,52		
Εχθρότητα	Ναι	249	22,28	6,00	4,760	0,000
	Όχι	928	20,07	6,63		
Έμμεση Επιθ.	Ναι	249	17,44	4,05	7,713	0,000
	Όχι	928	14,98	4,58		
Σύνολο	Ναι	249	95,85	19,38	10,750	0,000
	Όχι	928	79,95	21,06		

Στον παραπάνω πίνακα παρατηρούνται στατιστικά σημαντικές διαφορές στους M.O. όλων των υποκλιμάκων της επιθετικότητας και του συνόλου, στην ερώτηση αν έχουν δεχθεί οποιοδήποτε είδους τιμωρία στο χώρο του σχολείου.

Πίνακας 5.6.21 Μέσοι όροι της επιθετικότητας (ανά υποκλίμακα) σε σχέση με το εάν οι μαθητές έχουν δεχτεί ή όχι σωματική τιμωρία από τους γονείς τους (σε βαθμό που να πονέσουν πραγματικά)

	Σ' έχουν δείρει ποτέ οι γονείς σου, ώστε να πονέσεις;	Συχνότητα	M.O.	T.A.	t	p
Σωματική Επιθ.	Ναι	335	19,37	7,30	4,950	0,000
	Όχι	842	17,07	7,16		
Λεκτική Επιθ.	Ναι	335	12,98	3,93	3,043	0,002
	Όχι	842	12,21	3,87		
Θυμός	Ναι	335	18,36	5,79	4,781	0,000
	Όχι	842	16,62	5,61		
Εχθρότητα	Ναι	335	23,26	6,56	9,299	0,000
	Όχι	842	19,45	6,25		
Έμμεση Επιθ.	Ναι	335	16,69	4,36	5,688	0,000
	Όχι	842	15,03	4,58		
Σύνολο	Ναι	335	90,67	20,76	7,505	0,000
	Όχι	842	80,39	21,38		

Στον παραπάνω πίνακα παρατηρούνται στατιστικά σημαντικές διαφορές στους M.O. όλων των υποκλιμάκων της επιθετικότητας και του συνόλου, στην ερώτηση αν έχουν δεχθεί σωματική τιμωρία από τους γονείς τους σε βαθμό που να πονέσουν πραγματικά.

Πίνακας 5.6.22 Μέσοι όροι της επιθετικότητας (ανά υποκλίμακα) σε σχέση με τη συχνότητα που οι μαθητές έχουν δεχτεί τιμωρία από τους γονείς τους.

	Πόσες φορές σε έχουν δειρει αυτόν το μήνα;	Συχνότητα	Μ.Ο.	Τ.Α.	
Σωματική Επιθ.	δεν απάντησε	3	20,33	2,08	F=5,615, p=0,001
	Καθόλου	165	19,48	7,36	
	Μία φορά	97	18,57	6,69	
	2-3 φορές	55	19,85	7,72	
	πολλές φορές	17	21,47	8,80	
	δεν με αφορά	840	17,06	7,16	
	Σύνολο	1177	17,73	7,27	
Λεκτική Επιθ.	δεν απάντησε	3	10,33	1,53	F=2,302, p=0,043
	Καθόλου	165	13,20	3,80	
	Μία φορά	97	12,97	4,39	
	2-3 φορές	55	12,49	3,56	
	πολλές φορές	17	12,65	3,89	
	δεν με αφορά	840	12,22	3,87	
	Σύνολο	1177	12,44	3,90	
Θυμός	δεν απάντησε	3	19,33	2,08	F=5,276, p=0,000
	Καθόλου	165	18,18	6,24	
	Μία φορά	97	17,91	5,03	
	2-3 φορές	55	19,43	5,38	
	πολλές φορές	17	19,18	6,67	
	δεν με αφορά	840	16,61	5,61	
	Σύνολο	1177	17,11	5,71	
Εχθρότητα	δεν απάντησε	3	21,33	5,50	F=17,442, p=0,000
	Καθόλου	165	23,32	6,75	
	Μία φορά	97	22,98	6,43	
	2-3 φορές	55	23,89	5,82	
	πολλές φορές	17	22,24	8,15	
	δεν με αφορά	840	19,45	6,25	
	Σύνολο	1177	20,54	6,56	
Έμμεση Επιθ.	δεν απάντησε	3	17,67	4,51	F=7,768, p=0,000
	Καθόλου	165	17,21	4,24	
	Μία φορά	97	16,02	4,44	
	2-3 φορές	55	16,07	4,07	
	πολλές φορές	17	17,41	5,52	
	δεν με αφορά	840	15,02	4,58	
	Σύνολο	1177	15,05	4,58	

Σύνολο	δεν απάντησε	3	89,00	10,82	F=11,598, p=0,000
	Καθόλου	165	91,38	21,37	
	Μία φορά	97	88,45	19,54	
	2-3 φορές	55	91,75	18,38	
	πολλές φορές	17	92,94	28,90	
	δεν με αφορά	840	80,37	21,40	
	Σύνολο	1177	83,32	21,70	

Στον παραπάνω πίνακα παρατηρούνται στατιστικά σημαντικές διαφορές στους Μ.Ο. όλων των υποκλιμάκων της επιθετικότητας, και του συνόλου, με την συχνότητα που δέχονται σωματική τιμωρία από τους γονείς τους.

Πίνακας 5.6.23 Μέσοι όροι της σωματικής επιθετικότητας σε σχέση με εκπαιδευτικό επίπεδο των γονιών των μαθητών

		Συχνότητα	Μ.Ο.	Τ.Α.	
Εκπαίδευση πατέρα	Αναλφάβητος	49	20,3265	7,95662	F=2,550 p=0,038
	Δημοτικό	326	18,0276	7,23299	
	Γυμνάσιο	365	17,6932	7,11669	
	Ανώτερη Σχολή	233	17,6180	7,55469	
	Πανεπιστήμιο	204	16,8088	6,96421	
	Σύνολο	1177	17,7273	7,26675□	
Εκπαίδευση μητέρας	Αναλφάβητη	16	20,8750	8,94334	F=2,550 p=0,003
	Δημοτικό	251	18,8486	7,54248	
	Γυμνάσιο	447	17,5235	7,17393	
	Ανώτερη Σχολή	236	17,9068	7,66088	
	Πανεπιστήμιο	227	16,4802	6,33806	
	Σύνολο	1177	17,7273	7,26675□	

Παρατηρούνται στατιστικά σημαντικά αποτελέσματα στους Μ.Ο. της σωματικής επιθετικότητας, και το μορφωτικό επίπεδο των γονιών, όπου μεγαλύτερα ποσοστά σωματικής επιθετικότητας, παρατηρούνται στα παιδιά των οποίων οι γονείς είναι αναλφάβητοι.

Πίνακας 5.6.24 Η διαφορά των μέσων όρων της συνολικής βαθμολογίας των υποκλιμάκων της συμπεριφοράς ανάλογα με το φύλο.

	Φύλο	Συχνότητα	M.O.	T.A.	t	p
Νεύρωση	Αγόρι	604	1,14	1,29	-1,276	0,202
	Κορίτσι	573	1,24	1,35		
Διαταραχή Συμπεριφοράς	Αγόρι	604	1,78	2,46	10,207	0,000
	Κορίτσι	573	0,59	1,37		
Υπερκινητικότητα	Αγόρι	604	2,19	1,90	12,834	0,000
	Κορίτσι	573	0,95	1,34		
Εξελικτική Διαταραχή	Αγόρι	604	0,01	0,07	1,690	0,091
	Κορίτσι	573	0,00	0,00		
Σύνολο	Αγόρι	604	5,12	4,61	10,024	0,000
	Κορίτσι	573	2,78	3,24		

Στον παραπάνω πίνακα παρατηρούμε ότι υπάρχουν στατιστικά σημαντικές διαφορές ανάμεσα στους M.O. της εκτίμησης του εκπαιδευτικού και του φύλου του παιδιού, στις υποκλίμακες της Δ. Συμπεριφοράς ($t=10.207$, 0.000), της Υπερκινητικότητας (12.834 , 0.000) και στο σύνολο ($t=10.024$, $p=0.000$).

Πίνακας 5.6.25 Η διαφορά των μέσων όρων της συνολικής βαθμολογίας των υποκλιμάκων της συμπεριφοράς στην ερώτηση αν έχει χρειαστεί ή όχι να επαναλάβουν κάποια χρονιά στο σχολείο.

	Έχει χάσει κάποια χρονιά;	Συχνότητα	M.O.	T.A.	t	p
Νεύρωση	Ναι	75	1,43	1,53	1,626	0,104
	Όχι	1102	1,17	1,39		
Διαταραχή Συμπεριφοράς	Ναι	75	2,50	2,80	5,600	0,000
	Όχι	1102	1,11	2,01		
Υπερκινητικότητα	Ναι	75	2,75	2,06	5,941	0,000
	Όχι	1102	1,51	1,72		
Εξελικτική Διαταραχή	Ναι	75	0,00	0,00	0,452	0,651
	Όχι	1102	0,00	0,05		
Σύνολο	Ναι	75	6,67	4,88	5,845	0,000
	Όχι	1102	3,80	4,06		

Στον παραπάνω πίνακα παρατηρούμε ότι υπάρχουν στατιστικά σημαντικές διαφορές ανάμεσα στους M.O. της εκτίμησης του εκπαιδευτικού για τις υποκλίμακες της Δ. Συμπεριφοράς ($t=5.600$, $p=0.000$), της Υπερκινητικότητας ($t=5.941$, $p=0.000$), και το σύνολο ($t=5.845$, $p=0.000$), στην ερώτηση αν έχει χρειαστεί ή όχι να επαναλάβουν κάποια χρονιά στο σχολείο.

Πίνακας 5.6.26 Η διαφορά των μέσων όρων της βαθμολογίας των υποκλιμάκων της συμπεριφοράς ανάλογα με τις προσδοκίες των παιδιών.

	Προσδοκίες	Συχνότητα	Μ.Ο.	Τ.Α.	
Διαταραχή Συμπεριφοράς	δεν απάντησε	8	3,63	3,07	F=4,293, p=0,000
	επιστήμονες, γιατροί, δικηγόροι, πολ. μηχανικοί, αρχιτέκτονες	261	0,93	1,86	
	δημόσιοι υπάλληλοι με πτυχίο	55	1,04	1,85	
	εκπαιδευτικά επαγγέλματα	147	0,46	1,19	
	κληρικοί	2	0,00	0,00	
	προσωπικές υπηρεσίες, ιδιωτικοί υπάλληλοι	114	0,97	1,69	
	επιχειρηματίες	17	1,29	2,23	
	αγρότες, ψαράδες	18	1,67	3,14	
	τεχνικοί, ηλεκτρολόγοι, μηχανικοί	135	1,94	2,59	
	τουριστικές υπηρεσίες, εστιατόρια	41	1,46	2,39	
	οδηγοί, ναυτικοί	27	1,30	2,11	
	στρατιωτικοί	75	1,19	2,17	
	γυμναστές, αθλητές	103	1,25	2,05	
	ηθοποιοί, τραγουδιστές, καλλιτέχνες	54	1,69	2,37	
	πληροφορικοί	19	1,56	2,19	
	δεν ξέρω	101	1,26	2,47	
	Σύνολο	1177	1,20	2,09	

	Προσδοκίες	Συχνότητα	M.O.	T.A.	
Υπερκινητικότητα	δεν απάντησε	8	3,50	1,31	F=8,042, p=0,000
	επιστήμονες, γιατροί δικηγόροι, πολ. μηχανικοί, αρχιτέκτονες	261	1,23	1,71	
	δημόσιοι υπάλληλοι με πτυχίο	55	1,49	1,63	
	εκπαιδευτικά επαγγέλματα	147	0,87	1,23	
	κληρικοί	2	1,00	0,00	
	προσωπικές υπηρεσίες, ιδιωτικοί υπάλληλοι	114	1,30	1,49	
	επιχειρηματίες	17	2,18	1,81	
	αγρότες, ψαράδες	18	1,72	1,87	
	τεχνικοί, ηλεκτρολόγοι, μηχανικοί	135	2,61	1,92	
	τουριστικές υπηρεσίες, εστιατόρια	41	1,76	2,19	
	οδηγοί, ναυτικοί	27	1,52	1,72	
	στρατιωτικοί	75	1,63	1,71	
	γυμναστές, αθλητές	103	1,64	1,75	
	ηθοποιοί, τραγουδιστές, καλλιτέχνες	54	2,24	1,90	
	πληροφορικοί	19	1,59	1,58	
	δεν ξέρω	101	1,32	1,49	
Σύνολο	1177	1,59	1,77		

	Προσδοκίες	Συχνότητα	M.O.	T.A.	
Σύνολο	δεν απάντησε	8	8,75	5,18	F=5,580, p=0,000
	επιστήμονες, γιατροί δικηγόροι, πολ. μηχανικοί, αρχιτέκτονες	261	3,29	3,87	
	δημόσιοι υπάλληλοι με πτυχίο	55	3,42	3,77	
	εκπαιδευτικά επαγγέλματα	147	2,35	2,69	
	κληρικοί	2	3,50	0,71	
	προσωπικές υπηρεσίες, ιδιωτικοί υπάλληλοι	114	3,61	3,76	
	επιχειρηματίες	17	4,71	4,51	
	αγρότες, ψαράδες	18	4,50	4,82	
	τεχνικοί, ηλεκτρολόγοι, μηχανικοί	135	5,88	4,80	
	τουριστικές υπηρεσίες, εστιατόρια	41	4,15	4,85	
	οδηγοί, ναυτικοί	27	3,93	4,11	
	στρατιωτικοί	75	4,03	4,18	
	γυμναστές, αθλητές	103	4,28	4,31	
	ηθοποιοί, τραγουδιστές, καλλιτέχνες	54	5,06	4,34	
	πληροφορικοί	19	5,52	4,10	
	δεν ξέρω	101	3,79	4,84	
Σύνολο	1177	3,98	4,17		

Στον παραπάνω πίνακα παρατηρούμε ότι υπάρχουν στατιστικά σημαντικές διαφορές ανάμεσα στους M.O. της εκτίμησης του εκπαιδευτικού για τις υποκλίμακες της Δ. Συμπεριφοράς ($F=4,293$, $p=0,000$), της Υπερκινητικότητας ($F=8,042$, $p=0,000$), και το σύνολο ($F=5,580$, $p=0,000$), ανάλογα με τις επαγγελματικές προσδοκίες των παιδιών, φαίνεται ότι τα παιδιά που δεν έχουν κάποια επαγγελματική προσδοκία, παρουσιάζουν υψηλότερα ποσοστά.

Πίνακας 5.6.27 Εκτίμηση δασκάλου ανάλογα με την περιοχή.

	Περιοχή	Συχνότητα	M.O.	T.A.	t	p
Νεύρωση	Πόλη	526	1,36	1,30	4,098	0,000
	Χωριό	651	1,05	1,32		
Διατ. συμπεριφοράς	Πόλη	525	1,36	2,21	2,293	0,022
	Χωριό	651	1,07	1,98		
Υπερκινητικότητα	Πόλη	525	1,75	1,77	2,822	0,005
	Χωριό	651	1,46	1,75		
Σύνολο	Πόλη	524	6,82	6,39	3,876	0,000
	Χωριό	649	5,42	5,89		

Στον παραπάνω πίνακα παρατηρούμε ότι υπάρχουν στατιστικά σημαντικές διαφορές ανάμεσα στους M.O. της εκτίμησης του εκπαιδευτικού για τις υποκλίμακες της Νεύρωσης ($t=4.098$, $p=0.000$), της Διαταραχής Συμπεριφοράς ($t=2.293$, $p=0.022$), της Υπερκινητικότητας ($t=2.822$, $p=0.005$) και το σύνολο ($t=3.876$, $p=0.000$), σε αγροτικές και αστικές περιοχές.

Πίνακας 5.6.28 Εκτίμηση δασκάλου με το αν έχει δεχθεί το παιδί σωματική τιμωρία από τους γονείς.

	Σε έχουν δειρει οι γονείς σου ώστε να πονέσεις πραγματικά;	Συχνότητα	M.O.	T.A.	t	p
Νεύρωση	Ναι	335	1,31	1,41	2,076	0,038
	Όχι	842	1,14	1,28		
Διατ. συμπεριφοράς	Ναι	335	1,58	2,36	3,970	0,000
	Όχι	841	1,05	1,95		
Υπερκινητικότητα	Ναι	334	1,93	1,88	4,226	0,000
	Όχι	842	1,45	1,7		
Σύνολο	Ναι	332	7,24	6,89	4,207	0,000
	Όχι	841	5,57	5,78		

Στον παραπάνω πίνακα παρατηρούμε ότι υπάρχουν στατιστικά σημαντικές διαφορές ανάμεσα στους M.O. της εκτίμησης του εκπαιδευτικού για τις υποκλίμακες της Νεύρωσης ($t=2.076$, $p=0.038$), της Διαταραχής Συμπεριφοράς ($t=3.970$, $p=0.000$), της Υπερκινητικότητας ($t=4.2269$, $p=0.000$), και το σύνολο ($t=4.207$, $p=0.000$), στην ερώτηση αν έχουν δεχθεί σωματική τιμωρία από τους γονείς σε βαθμό που να πονέσουν πραγματικά.

Πίνακας 5.6.29 Μέσοι όροι Διαταραχής Συμπεριφοράς (Rutter), ανά υποκλίμακα σε σχέση με τη συχνότητα που οι μαθητές έχουν δεχτεί σωματική τιμωρία από τους γονείς τους

	Πόσες φορές σε έχουν δειρει αυτόν το μήνα;	Συχνότητα	M.O.	T.A.	
Διαταραχή Συμπεριφοράς	δεν απάντησε	3	1,00	1,73	F=4,708, p=0,000
	Καθόλου	165	1,42	2,27	
	Μία φορά	97	1,51	1,89	
	2-3 φορές	55	2,29	3,17	
	πολλές φορές	17	1,18	2,56	
	δεν με αφορά	840	1,05	1,96	
	Σύνολο	1177	1,20	2,09	
Υπερκινητικότητα	δεν απάντησε	3	2,33	2,52	F=3,847, p=0,002
	Καθόλου	165	1,88	1,91	
	Μία φορά	97	1,88	1,70	
	2-3 φορές	55	2,20	2,10	
	πολλές φορές	17	1,76	1,89	
	δεν με αφορά	840	1,46	1,70	
	Σύνολο	1177	1,59	1,77	
Σύνολο Rutter	δεν απάντησε	3	4,36	4,36	F=4,498, p=0,000
	Καθόλου	165	4,57	4,57	
	Μία φορά	97	3,99	3,99	
	2-3 φορές	55	5,63	5,63	
	πολλές φορές	17	5,41	5,41	
	δεν με αφορά	840	3,92	3,92	
	Σύνολο	1177	4,17	4,17	

Ο παραπάνω πίνακας παρουσιάζει στατιστικά σημαντική διαφορά στους M.O. των υποκλιμάκων της εκτίμησης του δασκάλου, Δ. Συμπεριφοράς (F=4.708, p=0.000), Υπερκινητικότητα (F=3.847, 0.002) και στο σύνολο (F=4.498, p=0.000) και τη συχνότητα που δέχονται σωματική τιμωρία από τους γονείς τους, σε βαθμό που να πονέσουν πραγματικά.

Πίνακας 5.6.30: Εκτίμηση δασκάλου με το αν έχουν δεχθεί τιμωρία από τους καθηγητές (άποψη μαθητή).

	Αυτή τη χρονιά έχεις τιμωρηθεί από τους καθηγητές σου;	Συχνότητα	M.O.	T.A.	t	p
Διατ. συμπεριφοράς	Ναι	249	2,16	2,75	8,391	0,000
	Όχι	927	0,94	1,79		
Υπερκινητικότητα	Ναι	248	2,50	2,02	9,505	0,000
	Όχι	928	1,35	1,61		
Σύνολο	Ναι	248	8,51	7,64	7,247	0,000
	Όχι	925	5,39	5,51		

Στον παραπάνω πίνακα παρατηρούμε ότι υπάρχουν στατιστικά σημαντικές διαφορές ανάμεσα στους M.O. της εκτίμησης του εκπαιδευτικού για τις υποκλίμακες της Δ. Συμπεριφοράς ($t=8.391$, $p=0.000$), της Υπερκινητικότητας (9.505 , $p=0.000$), και το σύνολο (7.247 , $p=0.000$), στην ερώτηση αν έχουν δεχθεί τιμωρία στο χώρο του σχολείου (άποψη μαθητή)

Πίνακας 5.6.31: Εκτίμηση δασκάλου με το αν έχουν δεχθεί τιμωρία από τους καθηγητές (άποψη καθηγητή).

	Αυτή τη χρονιά έχει τιμωρηθεί για κάτι που έκανε στο σχολείο;	Συχνότητα	M.O.	T.A.	t	p
Διατ. συμπεριφοράς	Ναι	175	3,43	3,07	17,098	0,000
	Όχι	1001	0,81	1,57		
Υπερκινητικότητα	Ναι	175	3,23	1,92	14,474	0,000
	Όχι	1001	1,30	1,57		
Σύνολο	Ναι	175	11,54	8,38	13,803	0,000
	Όχι	998	5,08	5,11		

Στον παραπάνω πίνακα παρατηρούμε ότι υπάρχουν στατιστικά σημαντικές διαφορές ανάμεσα στους M.O. της εκτίμησης του εκπαιδευτικού για τις υποκλίμακες της Δ. Συμπεριφοράς ($t=17.098$, $p=0.000$), της Υπερκινητικότητας ($t=14.474$, $p=0.000$), και το σύνολο ($t=13.80$, $p=0.000$), στην ερώτηση αν έχουν δεχθεί τιμωρία στο χώρο του σχολείου (άποψη εκπαιδευτικού)

Πίνακας 5.6.32 Εκτίμηση δασκάλου με την σχολική επίδοση του παιδιού

	Έχεις χάσει κάποια χρονιά;	Συχνότητα	M.O.	T.A.	t	p
Διατ. συμπεριφοράς	Ναι	75	2,49	2,79	5,600	0,000
	Όχι	1101	1,11	2,01		
Υπερκινητικότητα	Ναι	75	2,75	2,06	5,941	0,000
	Όχι	1101	1,51	1,72		
Σύνολο	Ναι	75	10,2	7,37	6,134	0,000
	Όχι	1098	5,76	5,96		

Στον παραπάνω πίνακα παρατηρούμε ότι υπάρχουν στατιστικά σημαντικές διαφορές ανάμεσα στους M.O. της εκτίμησης του εκπαιδευτικού για τις υποκλίμακες της Δ. Συμπεριφοράς ($t=5.600$, $p=0.000$), της Υπερκινητικότητας ($t=5.941$, $p=0.000$), και το σύνολο ($t=6.134$, $p=0.000$), και της σχολικής επίδοσης του παιδιού

5.7 Συμπεράσματα- Προτάσεις

5.7.1 Περιορισμοί

Κατά την εκπόνηση της πτυχιακής εργασίας και ιδιαίτερα κατά τη διάρκεια της διεξαγωγής της έρευνας αντιμετωπίσαμε κάποιες δυσκολίες.

Αρχικά, χρειάστηκε να περιμένουμε ένα αρκετά μεγάλο χρονικό διάστημα (5μήνες) μέχρι να μας αποσταλεί η έγκριση του Υπουργείου αφού οι γραφειοκρατικές διαδικασίες είναι χρονοβόρες. Παράλληλα το γεγονός ότι η έγκριση έφτασε σε εμάς την περίοδο των διακοπών του Πάσχα καθυστέρησε ακόμα περισσότερο την έναρξη της έρευνας.

Προκειμένου να ελεγχθεί η αξιοπιστία και η εγκυρότητα του ενός από τα ερωτηματολόγια που χρησιμοποιήσαμε ήταν απαραίτητο να γίνει ένας έλεγχος εγκυρότητας (test-re test). Επειδή δεν είχαμε λάβει την έγκριση ήταν δύσκολο να βρούμε κάποια σχολεία προκειμένου να μας δεχτούν για την διαδικασία αυτή. Έτσι, η προέρευνα αυτή πραγματοποιήθηκε σε ένα συνεργαζόμενο με το Τ.Ε.Ι. σχολείο, με τη συμβολή του υπεύθυνου καθηγητή.

Λόγω του μεγέθους του δείγματος το κόστος της έρευνας ήταν πολύ υψηλό. Χρειάστηκε μεγάλος αριθμός ερωτηματολογίων γεγονός που μας επιβάρυνε οικονομικά καθώς το κόστος των φωτοτυπιών ήταν αρκετά μεγάλο.

Πριν την επίσκεψή μας στα σχολεία προηγήθηκε τηλεφωνική επικοινωνία με τους διευθυντές. Κάποιοι από αυτούς δεν ήταν θετικοί στην επίσκεψή μας και την συμμετοχή των σχολείων τους στην έρευνα, ενώ το γεγονός ότι εκείνο το διάστημα προετοιμάζονταν για την εξεταστική περίοδο δυσκόλευε ακόμα περισσότερο την συναίνεση των καθηγητών. Σε κάποιες περιπτώσεις χρειάστηκε να επισκεφτούμε τα σχολεία προκειμένου να ενημερωθούν οι διευθυντές και οι εκπαιδευτικοί, στις περιπτώσεις που δεν είχε αποσταλεί η έγκριση από το Παιδαγωγικό Ινστιτούτο και να μελετήσουν τα ερωτηματολόγια (μορφή-ερωτήσεις). Παράλληλα κάποια σχολεία απαιτούσαν την γραπτή συναίνεση των γονέων και για το σκοπό αυτό δημιουργήθηκαν Υπεύθυνες Δηλώσεις (παράρτημα) οι οποίες μοιράστηκαν στα παιδιά.

Η γεωγραφική κατανομή του δείγματος και οι μακρινές αποστάσεις αποτελούσαν μια σημαντική δυσκολία στην προσπάθειά μας αυτή. Καθώς δεν διαθέταμε προσωπικό μεταφορικό μέσο η μετακίνησή μας γινόταν με τα Μέσα Μαζικής Μεταφοράς. Τα δρομολόγια δεν μας εξυπηρετούσαν πάντοτε, ούτε ως προς τους προορισμούς ούτε ως προς τα ωράρια και τη συχνότητα που πραγματοποιούνταν. Το υψηλό κόστος των εισιτηρίων για τα λεωφορεία αλλά και τα κόμιστρα για τα ταξί μας επιβάρυναν εξ ολοκλήρου.

Κατά τη συμπλήρωση των ερωτηματολογίων παρουσιάστηκαν κάποιες δυσκολίες τόσο στους εκπαιδευτικούς όσο και στα παιδιά. Όσον αφορά τους δασκάλους στην πλειοψηφία τους δεν ήταν πρόθυμοι να συμπληρώσουν το ερωτηματολόγιο που απευθυνόταν σε αυτούς νομίζοντας ότι είναι μια διαδικασία πολύ χρονοβόρα και κουραστική προβάλλοντας διάφορες δικαιολογίες. Σε κάποιες περιπτώσεις χρειάστηκε να ασκήσουμε πίεση και να επιμείνουμε ενώ σε κάποιες άλλες χρειάστηκε να επισκεφτούμε επιπλέον φορές τα σχολεία προκειμένου να συλλέξουμε τα ερωτηματολόγια των εκπαιδευτικών. Όσον αφορά τα παιδιά κάποια παρουσίαζαν δυσκολία στην κατανόηση και απάντηση των ερωτήσεων. Σε κάποιες άλλες περιπτώσεις τα παιδιά διακωμωδούσαν την διαδικασία δίνοντας απαντήσεις που δεν ήταν αποδεκτές γεγονός που μας έδωσε κάποια άκυρα ερωτηματολόγια. Σε

κάποιες από τις αγροτικές περιοχές η τοπική διάλεκτος μας δυσκόλεψε κατά την επικοινωνία μας με τα παιδιά.

Η έρευνα που κάναμε παρουσιάζει κάποιους περιορισμούς που θα πρέπει να ληφθούν υπ' όψη και να αντιμετωπισθούν στο μέλλον. Ένας σημαντικός περιορισμός αναφέρεται στη σύσταση του δείγματος. Τα αποτελέσματα αναφέρονται σε όλο το μαθητικό πληθυσμό ηλικίας 10-15 ετών, ανεξαρτήτως εθνικότητας. Στα σχολεία που επιλέξαμε δεν ήταν αναμενόμενος ο πληθυσμός άλλων εθνοτήτων. Θα πρέπει σε επόμενη έρευνα λόγω της μετακίνησης πληθυσμών αυτό να ληφθεί υπ' όψιν στο δείγμα. Γι' αυτό το λόγο ίσως τα αποτελέσματα δεν μπορούν να γενικευτούν σε όλο το ντόπιο πληθυσμό της Κρήτης. Η πλειοψηφία βέβαια ήταν Έλληνες μαθητές και μαθήτριες αλλά δεν μπορούμε να παραβλέψουμε το γεγονός του σημαντικού αριθμού των μαθητών άλλων εθνοτήτων που υπήρχαν σε μερικά σχολεία.

Παράλληλα συναντήσαμε κάποια ηθικά διλήμματα. Τα ζητήματα που σχετίζονται με τον τομέα αυτόν, αφορούν τη δεοντολογία που πρέπει να τηρείτε από κάθε κοινωνικό λειτουργό κατά τη διεξαγωγή μιας ερευνητικής μελέτης. Για τον λόγο αυτό δεν έχουμε σκοπό να ονομάσουμε τις περιοχές από τις οποίες θα ληφθεί το δείγμα μας, όπως επίσης, και τα ερωτηματολόγια μας θα είναι ανώνυμα, με απώτερο στόχο την αποφυγή στιγματισμού περιοχών, σχολείων και ατόμων. Κατά την διεξαγωγή των αποτελεσμάτων δεν χρησιμοποιήθηκαν τα ονόματα των νομών για να αποφευχθεί τυχόν στιγματισμός τους.

Παρά τους περιορισμούς τα αποτελέσματα της έρευνας που πραγματοποιήσαμε, δηλαδή τα υψηλά ποσοστά της επιθετικότητας σε παιδιά ηλικίας 10-15 ετών, δείχνουν άμεσα την ανάγκη για προγράμματα πρόληψης σε πρωτογενές επίπεδο και την επιτακτική ανάγκη σχεδιασμών υλοποίηση και εφαρμογής προγραμμάτων πρόληψης. Επίσης χρειάζεται περισσότερη μελέτη για κάθε είδος επιθετικότητας, ώστε να γίνει περισσότερη εμβάθυνση βιβλιογραφική και ερευνητική.

5.7.2 Συμπεράσματα

Από την ανάλυση των δεδομένων της έρευνας προέκυψαν τα παρακάτω συμπεράσματα:

1. Ο Βαθμός της Επιθετικότητας είναι πάνω από το Μέσο Όρο σε όλες τις περιοχές της Κρήτης (Πίνακας 5.6.1., χωρίς στατιστικά σημαντική διαφορά ανάμεσα σε αγροτικές και αστικές περιοχές. (Πίνακας 5.6.5.)
2. Υπάρχει συσχέτιση μεταξύ των υποκλιμάκων της επιθετικότητας, αλλά και του μεγέθους της κατοικίας και των ατόμων που ζουν σε αυτή (Πίνακας 5.6.3.).
3. Υπάρχει στατιστικά σημαντική διαφορά στους Μ.Ο. ανάμεσα στους νομούς (Πίνακας 5.6.4)
4. Σημαντικούς Μ.Ο. μας δίνουν οι αγροτικές περιοχές, ως προς το είδος της επιθετικότητας μεταξύ των Νομών (Πίνακας 5.6.6) αλλά και το είδος της επιθετικότητας των αστικών των περιοχών μεταξύ των νομών (Πίνακας. 5.6.7.)
5. Όσον αφορά το φύλο βρέθηκε να υπάρχει στατιστικά σημαντική διαφορά στους Μ.Ο. των αποτελεσμάτων με αυξημένη επιθετικότητα στα αγόρια (Πίνακας 5.6.8).
6. Διαφοροποίηση εντοπίζεται ως προς:
 - τα αγόρια των αστικών μεταξύ των Νομών (Πίνακας 5.6.9)
 - τα κορίτσια των αστικών περιοχών μεταξύ των Νομών (Πίνακας 5.6.10)

- τα αγόρια των αγροτικών μεταξύ των Νομών (Πίνακας 5.6.11)
 - τα κορίτσια των αγροτικών περιοχών μεταξύ των Νομών (Πίνακας 5.6.11)
7. Στατιστικά σημαντική διαφορά παρατηρείται και στους μέσους όρους της επιθετικότητας με την σχολική επίδοση του παιδιού (Πίνακες 5.6.16., 5.6.17.)
 8. Στατιστικά σημαντικά αποτελέσματα μας δίνει και ο πίνακας με τις προσδοκίες του παιδιού γύρω από την επαγγελματική του αποκατάσταση (Πίνακες 5.6.18., 5.6.19.), όπου παρατηρούνται αυξημένοι Μ.Ο. επιθετικότητας για τη σωματική και το σύνολο στα παιδιά που θέλουν να ασχοληθούν με αγροτοκτηνοτροφικά και τεχνικά επαγγέλματα.
 9. Παρουσιάζονται στατιστικά σημαντικά αποτελέσματα στην υποκλίμακα της επιθετικότητας (σωματική και σύνολο) για τα παιδιά που αφιερώνουν περισσότερο χρόνο παρακολουθώντας τηλεόραση καθώς και αυτά που δεν έχουν τηλεόραση στο σπίτι τους. (Πίνακας 5.6.15.)
 10. Ένας πολύ σημαντικός παράγοντας που φαίνεται να σχετίζεται άμεσα με την εμφάνιση επιθετικής συμπεριφοράς, είναι η τιμωρία του παιδιού από τους εκπαιδευτικούς (Πίνακας 5.6.20.), η σωματική τιμωρία από τους γονείς (Πίνακας 5.6.21.) και η συχνότητα αυτής (Πίνακας 5.6.22).
 11. Στατιστικά σημαντικό εύρημα αποτελεί επίσης η σχέση μεταξύ του μορφωτικού επιπέδου των γονιών με την έκφραση σωματικής επιθετικότητας (Πίνακας 5.6.23.).
 12. Το μορφωτικό επίπεδο των γονιών μας έδωσε στατιστικά σημαντικά αποτελέσματα, ως προς την εμφάνιση σωματικής επιθετικότητας από τους μαθητές. Πιο συγκεκριμένα, οι αναλύσεις με το κριτήριο LSD έδειξαν ότι οι διαφορές εντοπίζονται μεταξύ των αναλφάβητων πατέρων και εκείνων που έχουν σχέση με κάποια μορφή εκπαίδευσης, έστω και δημοτικού. Όσον αφορά τις μητέρες οι διαφορές εντοπίζονται μεταξύ αυτών που έχουν πανεπιστημιακή εκπαίδευση, με τις αναλφάβητες, τις απόφοιτες δημοτικού και ανώτερης σχολής, ενώ οι απόφοιτες γυμνασίου με τις απόφοιτες δημοτικού.
 13. Τα παιδιά που δεν μένουν με κάποιο από τους δύο γονείς τους είτε λόγω διαζυγίου, είτε βρίσκονται σε ίδρυμα παρουσιάζουν ιδιαίτερα αυξημένα ποσοστά μόνο στην υποκλίμακα της εχθρότητας. (Πίνακες 5.6.13., 5.6.14.)
 14. Υπάρχει στατιστικά σημαντική διαφορά στους Μ.Ο. μεταξύ του επαγγέλματος του πατέρα και την έκφραση σωματικής επιθετικότητας από το παιδί. Ιδιαίτερα υψηλοί Μ.Ο. παρατηρήθηκαν σε συγκεκριμένα επαγγέλματα (κληρικοί, στρατιωτικοί, υπηρεσίες, αγρότες, ναυτικοί-οδηγοί, κατά αύξουσα σειρά των Μ.Ο. των πινάκων)
 15. Η εκτίμηση του εκπαιδευτικού σχετικά με την διαταραχή της συμπεριφοράς και την υπερκινητικότητα του παιδιού στο σχολείο σχετίζεται με το φύλο (Πίνακας 5.6.24.), και την σχολική του επίδοση (Πίνακας 5.6.25.).
 16. Η συμπεριφορά του παιδιού όπως εκτιμάται από τους δασκάλους μας έδωσε στατιστικά σημαντικά αποτελέσματα με το αν έχει δεχθεί σωματική τιμωρία από τους γονείς του (Πίνακας 5.6.28.).
 17. Στατιστικά σημαντική διαφορά παρατηρείται και στους μέσους όρους της συμπεριφοράς του παιδιού (Διαταραχή Συμπεριφοράς, Υπερκινητικότητα, Σύνολο) με τις προσδοκίες του γύρω από την επαγγελματική του αποκατάσταση (Πίνακας 5.6.26.).
 18. Σύμφωνα με την εκτίμηση των εκπαιδευτικών (ερωτηματολόγιο Rutter) όλες οι υποκλίμακες και το σύνολο παρουσιάζουν στατιστικά σημαντικές διαφορές ανάμεσα σε αγροτικές και αστικές περιοχές με αυξημένα ποσοστά στις

αστικές περιοχές (Πίνακας 5.6.27.), σε αντίθεση με το αυτοσυμπληρούμενο ερωτηματολόγιο των παιδιών για την επιθετικότητα (Buss & Warren 2000), που δεν έδωσε τα αντίστοιχα στατιστικά σημαντικά αποτελέσματα. (Πίνακας 5.6.5.)

* Τα παραπάνω αποτελέσματα – συμπεράσματα παρουσιάστηκαν στο 5^ο Πανελλήνιο Συνέδριο Παιδοψυχιατρικής στις 8-10 Ιουνίου 2007 στην Αθήνα.

5.7.3 Συζήτηση

Σύμφωνα με το ερωτηματολόγιο των Buss & Warren (2000 σελ. 12) όταν η βαθμολογία είναι πάνω από 82-84, θεωρείται ότι υπάρχει επιθετικότητα άνω του μέσου όρου¹⁸². Στο δείγμα της δικής μας έρευνα ο μέσος όρος ήταν 83,32. Βρήκαμε ότι ένα ποσοστό 67,3% συγκέντρωσε βαθμολογία άνω του μέσου όρου. Μπορούμε να συμπεράνουμε ότι τα ποσοστά επιθετικότητας, στο σύνολο του δείγματος, (τόσο σε αγροτικές, όσο και αστικές περιοχές) είναι ιδιαίτερα αυξημένα.

Τα αποτελέσματα που προέκυψαν από την έρευνά μας, σε αρκετές περιπτώσεις, συμφωνούν με τα αποτελέσματα άλλων ερευνών που ασχολήθηκαν με παρόμοια θέματα επιθετικότητας στον πληθυσμό, αλλά και με αρκετά σημεία της βιβλιογραφίας.

Παρατηρώντας τους πίνακες βλέπουμε ότι όλες οι υποκλίμακες της επιθετικότητας (σωματική, λεκτική, θυμός, έμμεση, εχθρότητα), συσχετίζονται σε σημαντικό βαθμό τόσο μεταξύ τους, όσο και με τις υποκλίμακες της Διαταραχής Συμπεριφοράς, της Υπερκινητικότητας και της συνολικής βαθμολογίας, του ερωτηματολογίου του Rutter. Από τη βιβλιογραφία προκύπτει ότι τα επιθετικά άτομα μπορεί να εκφράσουν πλήθος επιθετικών συμπεριφορών, ενώ οι μορφές, τα μέσα και οι τακτικές που ακολουθούνται, για την έκφραση της επιθετικής συμπεριφοράς, διαφέρουν ανάλογα με το άτομο, την προσωπικότητά του, τα αίτια και τους στόχους¹⁸³. Εξίσου σημαντικά είναι και τα αποτελέσματα που συσχετίζουν την επιθετική συμπεριφορά με τον θυμό και την εχθρότητα, ένα ακόμη γεγονός που συμφωνεί με τα αποτελέσματα της βιβλιογραφικής μας αναζήτησης, αφού άτομα με ιδιαίτερα αυξημένο το αίσθημα θυμού (Θεωρητικό μέρος σελ.38,39) και εχθρότητας (Θεωρητικό μέρος σελ.40,41), παρουσιάζουν μεγαλύτερα ποσοστά επιθετικής συμπεριφοράς.

Η λανθασμένη έκφραση του συναισθήματος του θυμού, ο αρνητικός τρόπος χειρισμού και εκτόνωσης του, αλλά και οι στόχοι που επιθυμούμε να επιτύχουμε μπορεί να προκαλέσουν πολλά και σημαντικά προβλήματα. Σε περιπτώσεις όπου το συναίσθημα αυτό κυριεύει το άτομο και το ίδιο αδυνατεί να το ελέγξει επηρεάζονται αρνητικά οι διαπροσωπικές του σχέσεις, προσωπικές, επαγγελματικές και κάθε είδους επαφή και συναλλαγή του με άλλα άτομα, αλλά και η ποιότητα της ζωής του γενικότερα. Ο τρόπος με τον οποίο χειριζόμαστε το συναίσθημα αυτό είναι πολύ σημαντικός, αφού μπορεί να προκληθούν πολλά και σημαντικά προβλήματα¹⁸⁴. Η εχθρότητα είναι η κατάσταση κατά την οποία το άτομο αισθάνεται έτοιμο για καυγά όλη την ώρα¹⁸⁵. Τα χαρακτηριστικά της είναι η επίδειξη της πίκρας και της κακίας, το

¹⁸² Arnold H. Buss, W. L. Warren, 2000, Aggression Questionnaire Manual, W.P.S., USA

¹⁸³ Βουϊδάσκης Β., «Η επιθετικότητα σαν κοινωνικό πρόβλημα στην οικογένεια και στο σχολείο», Γρηγόρη, Αθήνα, 1987

¹⁸⁴ Controlling Anger-Before It Controls You www.apa.org/topics/controlanger.html

¹⁸⁵ Anger and Hostility, www.peacehealth.org

μίσος και οι απειλές ή η πρόκληση βλάβης στους άλλους. Οι άνθρωποι αυτοί είναι συνήθως ξεροκέφαλοι, ανυπόμονοι και έχουν χαρακτηριστική συμπεριφορά. Αναμειγνύονται συχνά σε καυγάδες ή μπορεί να λένε ότι νιώθουν σαν να κρύβονται από κάτι ή κάποιον. Η εχθρότητα καταφέρνει να απομονώνει από τους άλλους ανθρώπους¹⁸⁶.

Επίσης εντοπίζουμε την συσχέτιση μεταξύ της έκφρασης επιθετικότητας και του μεγέθους της κατοικίας και του αριθμού των ατόμων που ζουν σε αυτή. Ο αριθμός των δωματίων της κατοικίας σχετίζεται με την έκφραση σωματικής επιθετικότητας, ενώ ο αριθμός των ατόμων που διαμένουν σε αυτή με την έκφραση λεκτικής επιθετικότητας (Θεωρητικό μέρος, 28). Τα δημογραφικά χαρακτηριστικά της οικογένειας, όπως το μέγεθος της κατοικίας και οι σχέσεις μεταξύ των μελών της οικογένειας είναι σοβαρά αίτια για τη γέννηση επιθετικότητας¹⁸⁷.

Η μικρή έκταση της κατοικίας σε συνάρτηση με τον αυξημένο αριθμό των μελών της οικογένειας που παρατηρούνται στις κατώτερα κοινωνικό-οικονομικές τάξεις δίνουν αφορμές για συγκρούσεις και επιθετικές εκδηλώσεις προς όλες τις κατευθύνσεις μέσα στον κλειστό εσωτερικό χώρο της οικογένειας¹⁸⁸.

Στατιστικά σημαντικά αποτελέσματα μας δίνουν και οι διαφορές των μέσων όρων του μορφωτικού επιπέδου των γονιών (μητέρα 20,88 & πατέρα 20,33) αλλά και του επαγγέλματος του πατέρα με την σωματική επιθετικότητα. Στις κατώτερα κοινωνικές τάξεις, σε αρκετές περιπτώσεις, παρατηρείται πως οι γονείς δεν έχουν το χρόνο και τη διάθεση να συμμετέχουν στα προβλήματα των παιδιών τους και μπορεί να τους συμπεριφέρονται συχνά απότομα και επιθετικά¹⁸⁹. Στις περισσότερες οικογένειες εργάζονται και οι δυο γονείς εξοντωτικά. Όταν γυρίζουν στο σπίτι επιζητούν την ηρεμία και την ξεκούρασή τους, μη μπορώντας να αφιερώσουν στα παιδιά τους το χρόνο που έχουν ανάγκη¹⁹⁰. Από την άλλη τα παιδιά είναι γεμάτα ενέργεια και έχουν την ανάγκη για παιχνίδι και περιπέτεια γεγονός που πολλές φορές προκαλεί επιθετικές αντιδράσεις από την μεριά των γονιών τους. Το χαμηλό οικονομικό επίπεδο της οικογένειας και οι αυξημένες υποχρεώσεις και ευθύνες επιφορτίζουν τους γονείς με επιπλέον άγχος κάνοντάς τους να ξεσπούν στα παιδιά (Θεωρητικό μέρος σελ. 28).

Οι γονείς με χαμηλότερο μορφωτικό επίπεδο έχει παρατηρηθεί ότι είναι περισσότερο αυστηροί, αδιάλλακτοι και απόλυτοι στις αποφάσεις τους. Τα όρια που θέτουν είναι άκαμπτα και οι τιμωρίες που επιδέχονται τα παιδιά είναι ιδιαίτερα αυστηρές. Αντίθετα οι γονείς ανώτερου μορφωτικού επιπέδου είναι περισσότερο δημοκρατικοί, διαλλακτικοί στις αποφάσεις τους και ελαστικοί απέναντι στα παιδιά τους. Παράλληλα θεωρείται ότι έχουν καλύτερη επικοινωνία μεταξύ τους καθώς θεωρούνται πιο ανοιχτόμυαλοι και σε αρκετές περιπτώσεις επικαλείται ο διάλογος ως μέσο επίλυσης των διαφορών και των προβλημάτων τους, με αποτέλεσμα να αποφεύγονται οι συγκρούσεις¹⁹¹. Οι τιμωρίες συνήθως δεν είναι σωματικές και συνοδεύονται από λογικές εξηγήσεις (Θεωρητικό μέρος σελ.28).

Από την ανάλυση των αποτελεσμάτων προκύπτει ότι η επιθετική συμπεριφορά συσχετίζεται άμεσα και σε πολύ σημαντικό βαθμό με την τιμωρία του παιδιού στο σχολείο από τους εκπαιδευτικούς (σύνολο Μ.Ο. 95,85), αλλά και την

¹⁸⁶ Anger and Hostility, www.peacehealth.org

¹⁸⁷ Βουϊδάσκης Β, «Η επιθετικότητα σαν κοινωνικό πρόβλημα στην οικογένεια και στο σχολείο», Γρηγόρη, Αθήνα, 1987

¹⁸⁸ Βουϊδάσκης Β, «Η επιθετικότητα σαν κοινωνικό πρόβλημα στην οικογένεια και στο σχολείο», Γρηγόρη, Αθήνα, 1987

¹⁸⁹ Χατζηφωτίου Σ, «Ενδοοικογενειακή βία κατά των γυναικών και παιδιών», Τζιόλα, Θεσ/νίκη, 2005

¹⁹⁰ Dr Μοσχίδης Χ, « Οι ανήλικοι στο έγκλημα» www.cbs.gr/articles/AnhlikoiStoEgkhlma.htm

¹⁹¹ Η έκταση και οι μορφές βίας ενάντια στα παιδιά στην Κυπριακή οικογένεια, www.familyviolence.gov.cy

σωματική τιμωρία (σύνολο Μ.Ο. 90,67) και την συχνότητα αυτής (σύνολο Μ.Ο. 92,94), από τους γονείς του. Όπως είδαμε στο θεωρητικό μέρος (σελ 19) το παιδί χρησιμοποιεί την επιθετικότητα ως μέσο για την επίτευξη κάποιας επιθυμίας του ή μιμούμενο επιθετικά πρότυπα.. Τα παιδιά μαθαίνουν πολύ νωρίς ότι συμπεριφερόμενα επιθετικά εξασφαλίζουν κάποιο επιθυμητό αποτέλεσμα. Πολύ εύκολα, επίσης, μιμούνται επιθετικές συμπεριφορές τόσο των ενηλίκων όσο και των συνομηλίκων τους. Η επίδραση των συνομηλίκων είναι βραχυχρόνια και σύντομα ατονεί. Αντίθετα, η επιθετική συμπεριφορά ενός σημαντικού ενήλικου (γονέα) στη ζωή του παιδιού έχει συνεχή επίδραση και αποτελεί μοντέλο μίμησης και ταύτισης¹⁹². Θα μπορούσε βέβαια κάποιος, να υποστηρίξει εδώ ότι η επιθετική συμπεριφορά του παιδιού είναι εκείνη που προκαλεί την αντίδραση του τιμωρού (γονέα-εκπαιδευτικού) και όχι ότι η τιμωρία είναι η δράση και η επιθετικότητα του παιδιού η αντίδραση. Εμείς όμως θα τα αντιμετωπίσουμε ως αλληλένδετα, δράση-αντίδραση και αντίστροφα, μια κατάσταση δηλαδή που ανατροφοδοτεί η μία την άλλη, εξάλλου ας μην ξεχνάμε ότι το παιδί αναπαράγει τα πρότυπα στα οποία έχει μεγαλώσει και με τα οποία έχει καλλιεργήσει τις δεξιότητες και τον χαρακτήρα του, λαμβάνοντας πάντα υπ' όψιν μας τους βιολογικούς¹⁹³ και ατομικούς¹⁹⁴ παράγοντες.

Όπως και στην έκφραση επιθετικότητας και στην διαταραχή συμπεριφοράς, την υπερκινητικότητα και το σύνολο, φαίνεται να συσχετίζονται με την έκφραση σωματικής τιμωρίας (σύνολο Μ.Ο. 7,24), και την συχνότητα αυτής (σύνολο Μ.Ο. 5,63), αλλά και την τιμωρία από τον εκπαιδευτικό (σύνολο Μ.Ο. 8,51), όπως εκφράζεται από τον ίδιο, αλλά και από το παιδί. Όπως αναφέρεται και στην βιβλιογραφία, οι σχέσεις τους με τους ενηλίκους χαρακτηρίζονται από έλλειψη τυπικότητας και συστολής, συμπεριλαμβανομένου και των εκπαιδευτικών, γεγονός που προκαλεί την τιμωρία του παιδιού. Παράλληλα, ο καθηγητής κρίνει το παιδί με μοναδικό του κριτήριο την σχολική επίδοση, γεγονός που ματαιώνει ακόμη περισσότερο το ίδιο το παιδί (Θεωρητικό μέρος σελ.30) .

Όλες αυτές οι διαφοροποιήσεις αλλά και οι αλλαγές που έχει υποστεί η οικογένεια ως θεσμός επηρεάζουν την ανάπτυξη του παιδιού. Όσον αφορά τους παράγοντες οι οποίοι μπορούν να προκαλέσουν επιθετική συμπεριφορά στα παιδιά στα πλαίσια της οικογένειας διακρίνονται ως επιθετικότητα γονέων προς παιδιά, παιδιών προς γονείς, μεταξύ συζύγων αλλά και ανάμεσα στα αδέρφια¹⁹⁵.

Η επιθετικότητα των γονέων προς τα παιδιά εκδηλώνεται με διάφορες μορφές από την περιφρονητική ματιά μέχρι τη σωματική βία και το θάνατο¹⁹⁶. Χαρακτηριστικό είναι ότι στις Η.Π.Α., με βάση τις τελευταίες στατιστικές, οι περιπτώσεις κακοποίησης ανέρχονται στις 600.000 κάθε χρόνο, εκ των οποίων το 10% θεωρούνται πολύ σοβαρές και από 2.000 έως 5.000 παιδιά πεθαίνουν το χρόνο. Στη Μεγάλη Βρετανία και στην Ιταλία οι περιπτώσεις κακοποίησης υπολογίζονται μέχρι και σε 16.000 το χρόνο, ενώ σε άλλες χώρες με μικρότερο πληθυσμό όπως η Φιλανδία, η Σουηδία και η Δανία, υπολογίζεται από 4.000 έως 5.000 περιπτώσεις. Όσον αφορά τη Ελλάδα σύμφωνα με έναν τελευταίο υπολογισμό περιπτώσεων που

¹⁹² Γεώργια .Δ. ,Κοινωνική Ψυχολογία τομ. Α', Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1990

¹⁹³ Σωτηροπούλου Μ Ψυχολόγος «Η επιθετικότητα του παιδιού και οι αιτίες της» www.patris.gr ,

Βερνάδος Μ. , «Προσεγγίσεις σε θέματα Ειδικής Αγωγής», Ρέθυμνο, 2004

¹⁹⁴ Καρανάτση Ε, «Πειράγματα, φιλία και χάδια με το...ζόρι, Καθημερινή 19/06/06, Χρηστάκης Κ, «Η επιθετική συμπεριφορά στην παιδική ηλικία», www.platon.gr/arthro13.htm ,

Βάρβογλη Α, Ph.D. Ψυχολόγος-Ψυχοθεραπεύτρια, «Τι ωθεί τα παιδιά στην εκδήλωση βίαιης συμπεριφοράς, 18/09/04 (www.health.in.gr/news/article.asp)

¹⁹⁵ Νέστορος Ι., « Η επιθετικότητα στην οικογένεια, στο σχολείο και στην κοινωνία», Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1992

¹⁹⁶ Βουϊδάσκης Β, «Η επιθετικότητα σαν κοινωνικό πρόβλημα στην οικογένεια και στο σχολείο», Γρηγόρη, Αθήνα, 1987

έγινε από το Ινστιτούτο Υγείας του Παιδιού το 1993 τις προσδιορίζει γύρω στις 4.500 το χρόνο. Το 1987 σύμφωνα με μελέτη του Ινστιτούτου τα κακοποιημένα παιδιά στην περιοχή της Αθήνας ήταν περισσότερα από 4.500 το χρόνο. Από αυτά περισσότερα από 100 πέθαναν και 100 έμειναν σοβαρά ανάπηρα. Επίσης, 1 στα 3 παιδιά θα κακοποιηθεί από τους γονείς του μία φορά την βδομάδα και 1 στα 6 μια φορά την μέρα¹⁹⁷. Η στάση των γονέων απέναντι στα παιδιά και η συμπεριφορά τους παίζει σημαντικό ρόλο στην ανάπτυξη της προσωπικότητας του παιδιού.

Οι συνέπειες της σωματικής επιθετικότητας διαφέρουν ανάλογα με την επανάληψη, την συχνότητα, την ένταση και το αν κατά πόσο αποτελεί δέκτη το ίδιο άτομο. Επέρχονται σοβαρές ψυχολογικές, συναισθηματικές, σωματικές συνέπειες στο άτομο¹⁹⁸. Επηρεάζεται η κοινωνική του ζωή και δράση, αλλά και οι επιδόσεις και η πορεία του στο σχολείο. Σε ακραίες περιπτώσεις καταρρακώνεται η αυτοεκτίμηση και η εικόνα που έχει για τον εαυτό του, η ψυχική του υγεία, μπορεί να παρουσιάσει αγχώδεις διαταραχές, όπως κρίσεις πανικού, ή ακόμη και καταθλιπτικά συμπτώματα. Όλη αυτή η κατάσταση μπορεί να έχει και πιο μακροπρόθεσμες συνέπειες, στην μετέπειτα ζωή του, όπως στην επιλογή συντρόφου, στην καριέρα, στην κοινωνική του ζωή, την σωματική και ψυχική του υγεία¹⁹⁹.

Η επιθετική συμπεριφορά μπορεί να έχει συνέπειες ακόμη και στον ίδιο το θύτη. Ιδιαίτερα στις περιπτώσεις όπου είναι έντονη και συχνή, το άτομο είναι πολύ πιθανό να αντιμετωπίσει προβλήματα και κατά την ενήλικη ζωή του. Η αντικοινωνική συμπεριφορά μπορεί να τους ακολουθεί καθ' όλη την πορεία τους, γεγονός που τους στερεί από παρέες, φίλους, και τους αποκόπτει από το κοινωνικό τους περιβάλλον. Συχνά παρουσιάζουν προβλήματα στην οικογένειά τους με τους συντρόφους- συζύγους τους και τα παιδιά τους. Ταυτόχρονα μπορεί να αντιμετωπίσουν δυσκολίες και στο εργασιακό τους περιβάλλον, αφού δεν έχουν αναπτύξει επιτυχώς τις κοινωνικές τους δεξιότητες²⁰⁰.

Μια υπεροργανωμένη οικογένεια, με υπερβολικά αυστηρούς και αυταρχικούς γονείς, οι οποίοι υποβάλλουν τα παιδιά σε παράλογους περιορισμούς, στερώνοντας τις ατομικές τους ελευθερίες και δικαιώματα, συχνά τα τιμωρούν ανάλογα με τη δική τους συναισθηματική κατάσταση χωρίς να τους αφήνουν περιθώρια συναισθηματικής αντίδρασης και έκφρασης²⁰¹. Θεωρούν ότι προκειμένου να έχουν ένα «καλό» παιδί, να μεταδοθούν οι εκπαιδευτικές και κοινωνικές αρχές, και να διατηρηθεί το γονεϊκό τους κύρος, είναι απαραίτητες οι αυστηρές τιμωρίες, ακόμη και οι σωματικές²⁰². Τα παιδιά αυτά από πολύ μικρά υφίστανται βαριές τιμωρίες με αυθαίρετες εξηγήσεις και για ασήμαντες αφορμές. Η διαδικασία αυτή μπορεί να δημιουργεί στα παιδιά απέχθεια για το νόμο²⁰³.

Οι υπέρ-προστατευτικοί γονείς δημιουργούν ένα ασφυκτικό προστατευτικό κλοιό γύρω από τα παιδιά τους εμποδίζοντάς τους να γίνουν ολοκληρωμένες προσωπικότητες. Εκφράζουν μια αγχώδη υπέρ-προστατευτική συμπεριφορά αντιμετωπίζοντας τα παιδιά σαν ιδιαίτερα εύθραυστα και ευάλωτα πλάσματα. Οι γονείς αυτοί μεγαλώνουν παιδιά που είναι συναισθηματικά εύθραυστα, που δεν

¹⁹⁷ Χατζηφωτίου Σ., «Ενδοοικογενειακή βία κατά των γυναικών και παιδιών», Τζιόλα, Θεσ/νίκη, 2005

¹⁹⁸ www.daniel-sonkin.com

¹⁹⁹ School Bulling, www.bulling.com

²⁰⁰ School Bulling, www.bulling.com

²⁰¹ Βερνάδος Μ, «Προσεγγίσεις σε θέματα Ειδικής Αγωγής», Ρέθυμνο, 2004

²⁰² Χατζηφωτίου Σ., «Ενδοοικογενειακή βία κατά των γυναικών και παιδιών», Τζιόλα, Θεσ/νίκη, 2005

²⁰³ Τραϊού Ε, «Φαινόμενο με πολλές αιτίες η παιδική βία», Καθημερινή 13/06/06

μπορούν να σταθούν μόνα τους στη ζωή, να λάβουν αποφάσεις και να αντιμετωπίσουν την αποτυχία²⁰⁴.

Οι υπερβολικά παραχωρητικοί γονείς οι οποίοι δεν θέτουν όρια²⁰⁵ στη συμπεριφορά του παιδιού τους αφήνοντάς το σε μια πλήρη ασυδοσία. Το παιδί μη έχοντας τον έλεγχο των γονιών αισθάνεται ότι μπορεί να αντιδράσει όπως αυτό επιθυμεί. Χαρακτηριστικό τους γνώρισμα είναι οι συνεχείς υποχωρήσεις στις απαιτήσεις και τα θέλω των παιδιών τους ακόμα και στις περιπτώσεις που αυτές είναι παράλογες και απαιτητικές.

Υπάρχουν βέβαια και οι αποδιοργανωμένες οικογένειες, με τους αδιάφορους γονείς οι οποίοι αγνοούν ή και απορρίπτουν το παιδί. Οι γονείς αυτοί αδυνατούν να αναπτύξουν δεσμό με το παιδί και υιοθετούν μια απορριπτική στάση απέναντι στο παιδί. Του υπενθυμίζουν ότι είναι ανεπιθύμητο, δεν ενδιαφέρονται αν το παιδί θα φύγει από το σπίτι και συχνά το θεωρούν υπαίτιο για όλα τα προβλήματα τα οποία αντιμετωπίζει η οικογένεια²⁰⁶. Αυτή η απάθεια, η αποστροφή και η έλλειψη αγάπης που νιώθει το παιδί από τους γονείς το επηρεάζει συναισθηματικά και μπορεί να οδηγήσει στην υιοθέτηση επιθετικής συμπεριφοράς εκ μέρους του παιδιού.

Η απόρριψη που δέχεται το παιδί είτε μέσα στην οικογένεια, από τους γονείς, είτε στα πλαίσια του σχολείου από τον εκπαιδευτικό, μπορεί να οδηγήσει, σε ιδιαίτερα επιθετική συμπεριφορά. (Θεωρητικό Μέρος σελ. 22,25,30,31)

Σε κάποια σημεία υπάρχουν διαφορές με κάποιες παλαιότερες έρευνες και βιβλιογραφικές αναφορές λόγω των αλλαγών που έχουν συμβεί στην δομή της ελληνικής οικογένειας, Αστική και Αγροτική. Τα τελευταία πενήντα χρόνια και με αυξανόμενους ρυθμούς η ελληνική οικογένεια βρίσκεται σε πρωτόγνωρη κινητικότητα και παραπαίει σε μια μεταβατική κοινωνία. Χάνει την ταυτότητα της και το δικό της ρυθμό, το ρυθμό που γνώριζε και «χειριζόταν» ικανοποιητικά. Η Ελλάδα είναι μικρή χώρα. Αποτελεί όμως χώρο μεγάλου μεταναστευτικού ρεύματος κυρίως από τις χώρες του πρώην ανατολικού μπλοκ, είναι όμως και μαγνήτης για τον τουρισμό εδώ και πολλές δεκαετίες. Αποτέλεσμα αυτής της συρροής «ξένων», της σημαντικής συρρίκνωσης των αποστάσεων με την κινητικότητα και των Ελλήνων έξω από τα σύνορα, αλλά και της τρομακτικής εισβολής των Μ.Μ.Ε στη ζωή μας, είναι να επηρεάζεται ο χώρος μας και εμείς από τα δυνατά ρεύματα, τον καταναλωτισμό, τις διαφορετικές για την ιδιοσυγκρασία του Έλληνα συνήθειες των τεχνολογικά ανεπτυγμένων και γεωγραφικά «μακρινών» χωρών.

Η οικογένεια ως θεσμοποιημένη βιοκοινωνική ομάδα, κοινωνικός θεσμός, ανευρίσκεται σε κάποια μορφή της, σε όλα τα πλάτη και μήκη του κόσμου και χαρακτηρίζεται από συλλογικά δράση, συγκεκριμένα πρότυπα και σαφείς κανόνες. Η ελληνική οικογένεια χάνει σταδιακά όλο και περισσότερο τον έντονο πατριαρχικό της χαρακτήρα και από εκτεταμένη, αγροτική σε μεγάλο ποσοστό κοινωνία, με την αστικοποίηση, γίνεται πυρηνική, (γονείς – παιδί), προσαρμόζεται αναγκαστικά και αλλάζει την εσωτερική της δομή, (σχέσεις και ρόλοι των μελών της οικογένειας)²⁰⁷.

Σημαντικό ρόλο στην ανάπτυξη του παιδιού και στην εμφάνιση ή μη επιθετικής συμπεριφοράς παίζει η δομή και η λειτουργία της οικογένειας αλλά και οι ρόλοι και οι θέσεις των μελών της. Μπορούμε να παρατηρήσουμε σημαντικές διαφορές μεταξύ αγροτικής και αστικής οικογένειας.

²⁰⁴ «Υπερ-προστατευτικοί γονείς»,22/03/05, www.news.pathfinder.gr/periscopio/over_parenting.htmMSNBC News

²⁰⁵ Βερνάδος Μ, «Προσεγγίσεις σε θέματα Ειδικής Αγωγής», Ρέθυμνο, 2004

²⁰⁶ Χατζηφωτίου Σ,«Ενδοοικογενειακή βία κατά των γυναικών και παιδιών»,Τζιόλα, Θεσ/νίκη,2005

²⁰⁷ Παιδιά, Γονείς και Κοινωνικοί Λειτουργοί, Παπαιωάννου Κ., εκδόσεις Έλλην 2000.

Στην αγροτική οικογένεια έχει παραμείνει η άποψη ότι οι εκπληρώσεις των επιθυμιών έχουν στόχο να ικανοποιήσουν όλα τα μέλη δηλαδή και τους γονείς και τα παιδιά²⁰⁸. Στις αγροτικές περιοχές, έχει διατηρηθεί σε μεγάλο βαθμό η εκτεταμένη οικογένεια αφού οι παππούδες αποτελούν αναπόσπαστο μέρος της ίδιας, καταφέροντας να υπάρχει ένα υποστηρικτικό και προστατευτικό περιβάλλον για το ίδιο το παιδί. Αντίθετα στην αστική οικογένεια οι επιθυμίες των μελών παραμερίζονται έτσι ώστε να εκπληρωθούν οι ανάγκες του παιδιού και μόνο. Στην αστική οικογένεια έχει εκλείψει η συγκατοίκηση με παππούδες καθώς έχει αναπτυχθεί η πυρηνική οικογένεια έτσι το παιδί, λόγω και της δουλειάς των γονιών, παραμένει μόνο του χωρίς να υπάρχει ένα συγγενικό περιβάλλον στο οποίο θα μπορούσε να ενταχθεί.

Όλες αυτές οι διαφορές αλλά και οι αλλαγές που έχει υποστεί η οικογένεια ως θεσμός επηρεάζουν την ανάπτυξη του παιδιού. Όσον αφορά τους παράγοντες οι οποίοι μπορούν να προκαλέσουν επιθετική συμπεριφορά στα παιδιά στα πλαίσια της οικογένειας διακρίνονται ως επιθετικότητα γονέων προς παιδιά, παιδιών προς γονείς, μεταξύ συζύγων αλλά και ανάμεσα στα αδέρφια²⁰⁹.

Παρ' όλα αυτά η δική μας έρευνα δεν έδειξε κάποια στατιστικά σημαντική διαφορά μεταξύ αγροτικών και αστικών περιοχών στο σύνολό τους, αλλά οι διαφοροποιήσεις εντοπίστηκαν κυρίως μεταξύ των αγροτικών περιοχών ανά νομό(σύνολο Μ.Ο. 87,62), ανά είδος και ένταση, και ομοίως μεταξύ των αστικών περιοχών(σύνολο Μ.Ο. 89,98), ξεχωριστά. Μπορούμε όμως να σχολιάσουμε εδώ ότι τα μεγάλα αστικά κέντρα παρουσίαζαν μεγαλύτερα ποσοστά επιθετικότητας, σε σχέση με τα μικρότερα, όπως επίσης και οι πιο απομονωμένες περιοχές.

Όσον αφορά την βία στα πλαίσια του σχολείου παρατηρείται σε πολλές μορφές από και προς διαφορετικές κατευθύνσεις. Μια από αυτές τις μορφές είναι και η επιθετικότητα που ασκεί ο δάσκαλος προς τους μαθητές του. Ο δάσκαλος στην προσπάθειά του να μεταβιβάσει τα πολιτισμικά αγαθά, τις στάσεις και αξίες του συστήματος που αντιπροσωπεύει σε μια ομάδα μαθητών έρχεται αντιμέτωπος με διαφορετικές αξίες και τρόπους συμπεριφοράς. Στόχος του δασκάλου είναι η μετάδοση της γνώσης προς τους μαθητές ενώ παράλληλα προσπαθεί να τους ευαισθητοποιήσει ώστε να κατανοήσουν πόσο σημαντική είναι αυτή για την μετέπειτα ζωή τους. Οι χαμηλές επιδόσεις των μαθητών, ακόμη και στις περιπτώσεις που οι ίδιοι προσπαθούν, εκλαμβάνονται από το δάσκαλο ως προσωπική αποτυχία. Παράλληλα η επιθετική συμπεριφορά κάποιων μαθητών εναντίον των δασκάλων, η απείθεια, οι συνεχείς ερωτήσεις και αντιρρήσεις στις απαντήσεις του εκλαμβάνονται σαν αμφισβήτηση του ρόλου που η κοινωνία του ανέθεσε και κατ' επέκταση ως προσωπική προσβολή²¹⁰ (Θεωρητικό Μέρος σελ. 29). Η πικρία του δασκάλου μπορεί να εκδηλωθεί με ξεσπάσματα θυμού, με σωματική αλλά κυρίως λεκτική επιθετικότητα εναντίον του μαθητή²¹¹. Παρατηρείται ένα πλήθος μορφών επιθετικότητας από την απλή ειρωνεία μέχρι την προσωπική προσβολή και το βρίσιμο²¹². Ο δάσκαλος μπορεί να μειώσει την βαθμολογία, υποβάλλει ασαφείς ερωτήσεις, βάζει δύσκολα προβλήματα, προχωρεί ίσως στον στιγματισμό και την

²⁰⁸ Κατάκη Χ, « Οι τρεις ταυτότητες της ελληνικής οικογένειας », Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1998

²⁰⁹ Νέστορος Ι., « Η επιθετικότητα στην οικογένεια, στο σχολείο και στην κοινωνία », Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1992

²¹⁰ Νέστορος Ι., « Η επιθετικότητα στην οικογένεια, στο σχολείο και στην κοινωνία », Ελλ. Γράμματα, Αθήνα 1992

²¹¹ Νέστορος Ι., « Η επιθετικότητα στην οικογένεια, στο σχολείο και στην κοινωνία », Ελλ. Γράμματα, Αθήνα 1992, Βουϊδάσκης Β., « Η επιθετικότητα σαν κοινωνικό πρόβλημα στην οικογένεια και στο σχολείο », Γρηγόρη, Αθήνα, 1987

²¹² Βουϊδάσκης Β., « Η επιθετικότητα σαν κοινωνικό πρόβλημα στην οικογένεια και στο σχολείο », Γρηγόρη, Αθήνα, 1987

περιθωριοποίηση του μαθητή²¹³. Αρκετές φορές από την απλή επίπληξη μπορεί να φτάσουμε μέχρι την άσκηση βίας όπως το τράβηγμα του αυτιού, το χαστούκι και τη βέργα²¹⁴.

Ότι αφορά τον ρόλο της τηλεόρασης και των ηλεκτρονικών παιχνιδιών, φαίνεται να μπορούμε να πούμε ότι αρκετά κομμάτια της βιβλιογραφικής μας αναζήτησης επιβεβαιώθηκαν μέσα από την έρευνα. Η συνεχής προβολή επιθετικών ηρώων και αρνητικών κοινωνικών προτύπων από την τηλεόραση και τα ηλεκτρονικά παιχνίδια, ωθεί τα παιδιά στην υιοθέτηση και την μίμηση παρόμοιων συμπεριφορών και στάσεων²¹⁵. Η συνεχόμενη έκθεση στη βία συμβάλει στην αύξηση της επιθετικότητας και των φόβων του παιδιού, διεγείροντας την έφεση του προς την βία, ενώ παράλληλα το απευαισθητοποιεί και μειώνει την συμπόνια του για τον πόνο των άλλων²¹⁶. Τα αποτελέσματα της έρευνας έδειξαν ότι τα παιδιά που παρακολουθούν πολλές ώρες τηλεόραση (άνω των 6 ωρών), παρουσιάζουν αυξημένα ποσοστά επιθετικότητας (σύνολο Μ.Ο. 89,57). Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι τα παιδιά που δεν διαθέτουν στο σπίτι τους τηλεόραση, παρουσιάζουν εξίσου σημαντικούς Μ.Ο. στην σωματική επιθετικότητα(20.33). Η ανία μπορεί να οδηγήσει στην επιθετικότητα και μάλιστα οργανωμένη, όπως αναφέρει και η βιβλιογραφία (Θεωρητικό Μέρος σελ. 33,34,45). Μπορούμε όμως να πούμε ότι τα παιδιά αυτά ίσως να νιώθουν μειονεκτικά απέναντι σε εκείνα που έχουν στο σπίτι τους τηλεόραση, οπότε και αντιδρούν με αυτό τον τρόπο.

Σ τα δύο φύλα υπάρχει στατιστικά σημαντική διαφορά ως προς την συχνότητα και τις μορφές επιθετικότητας, με υψηλότερα ποσοστά στα αγόρια. (σύνολο Μ.Ο. 86,71). Σε αντίθεση με τα βιβλιογραφικά ευρήματα, η έμμεση επιθετικότητα εκφράζεται περισσότερο στα αγόρια χωρίς όμως στατιστικά σημαντική διαφορά (Θεωρητικό Μέρος σελ. 22,23).

Η βιβλιογραφία αναφέρει ότι τα αγόρια τείνουν στην φυσική επιθετική συμπεριφορά²¹⁷ ενώ τα κορίτσια χρησιμοποιούν πιο έμμεσους μεθόδους όπως το κουτσομπολιό και ο κοινωνικός αποκλεισμός²¹⁸. Το κορίτσι δεν μπορεί να είναι ένα βίαιο αντικοινωνικό άτομο λόγω της υποδεέστερης σωματικής κατασκευής και μειωμένης φυσικής δύναμης ή λόγω πολιτισμικών διαφορών στην υιοθέτηση ρόλων κάτω από τα κοινωνικά πρότυπα που το θέλουν υπάκουο και ήσυχο ενώ τα αγόρια ζωνηρά και φασαριόζικα²¹⁹.

Χαρακτηριστικό της έμμεσης επιθετικότητας, είναι ότι η πλειοψηφία των ατόμων στα οποία εντοπίζεται, είναι κορίτσια. Οι Επιστήμονες την χαρακτηρίζουν ως επιθετικότητα των κοριτσιών. Σημαντικό ρόλο παίζουν και οι βιολογικοί παράγοντες, αφού τα κορίτσια από την φύση τους δεν είναι τόσο επιθετικά, σε ότι αφορά την σωματική βία, όσο τα αγόρια, ενώ και η σωματική τους διάπλαση τα δυσκολεύει ακόμη περισσότερο. Επιπλέον, θεωρείται ότι η τεστοστερόνη, μία ορμόνη η οποία βρίσκεται σε μεγαλύτερες ποσότητες στους άνδρες απ' ότι στις γυναίκες, επηρεάζει

²¹³ Νέστορος Ι., « Η επιθετικότητα στην οικογένεια, στο σχολείο και στην κοινωνία», Ελλ. Γράμματα, Αθήνα 1992

²¹⁴ Βουϊδάσκη Β., «Η επιθετικότητα σαν κοινωνικό πρόβλημα στην οικογένεια και στο σχολείο», Γρηγόρη, Αθήνα, 1987

²¹⁵ Βερνάδος Μ, «Προσεγγίσεις σε θέματα Ειδικής Αγωγής», Ρέθυμνο, 2004,

Καραγιάννη Μαγδαληνή, «Η περίπτωση των ΜΜΕ», 5^ο Πανελλήνιο Συνέδριο Παιδοψυχιατρικής Βία, Παιδί, Θεσμοί, Τόμος περιλήψεων ομιλιών, Αθήνα 8-10 Ιουνίου 2007

²¹⁶ Βάρβογλη Λ, Ph.D. Ψυχολόγος-Ψυχοθεραπεύτρια, «Τηλεόραση και παιδί», 08/01/01, (www.health.in.gr/news/article.asp), Μοσχίδης

²¹⁷ Aggression Questionnaire Manual, Buss H. Arnold , Ph D, and Warren W.L, Ph. D, Nestern Psychological Services , Los Angeles, July 2000

²¹⁸ Χρηστάκης Κ, «Η επιθετική συμπεριφορά στην παιδική ηλικία», www.platon.gr/arthro13.htm

²¹⁹ Γεωργούλας Σ, «Ανήλικοι Παραβάτες στην Ελλάδα», Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2000, Βερνάδος Μ, «Προσεγγίσεις σε θέματα Ειδικής Αγωγής», Ρέθυμνο, 2004

την βίαιη συμπεριφορά των αγοριών²²⁰. Παράλληλα στις σημερινές κοινωνίες δεν δίνεται στα κορίτσια η ευκαιρία να εκφράσουν το θυμό, την οργή ή τον εκνευρισμό τους ελεύθερα. Αντίθετα, οι κοινωνικές επιταγές θέλουν τα κορίτσια πιο ήρεμα και υποχωρητικά, καταπιέζοντάς τα και ωθώντας τα στην ανεύρεση και υιοθέτηση εναλλακτικών συμπεριφορών²²¹.

Παρόλα αυτά όμως σημαντικό είναι πάντα να θυμόμαστε, πως το γεγονός ότι η έμμεση επιθετικότητα δεν είναι πάντοτε εμφανής και ευδιάκριτη, δεν σημαίνει ότι δεν υπάρχει ή ότι είναι πιο ακίνδυνη από άλλες μορφές επιθετικής συμπεριφοράς. Αντιθέτως το γεγονός αυτό, την καθιστά ακόμη πιο επικίνδυνη και τις συνέπειες της πιο οδυνηρές για το άτομο το οποίο την υφίσταται²²².

Επίσης, σε σημαντικό βαθμό σχετίζονται και οι προσδοκίες του παιδιού γύρω από την επαγγελματική του αποκατάσταση, με την έκφραση σωματικής επιθετικότητας, το σύνολο της επιθετικότητας. Τα ποσοστά αυτά είναι ιδιαίτερα αυξημένα στα παιδιά που θέλουν να ασχοληθούν με κτηνοτροφικά και γεωργικά επαγγέλματα (σύνολο Μ.Ο. 99,67). Ότι αφορά την διαταραχή συμπεριφοράς, την υπερκινητικότητα και το σύνολο της συμπεριφοράς βλέπουμε ότι αυξημένα ποσοστά παρουσιάζουν οι μαθητές, όπου δεν έχουν συγκεκριμένες επαγγελματικές προσδοκίες. (σύνολο Μ.Ο. 8,75), η ανωριμότητα στην προσωπικότητα και η διάσπαση προσοχής που χαρακτηρίζει την ομάδα αυτή (Θεωρητικό μέρος σελ.47,48), θα μπορούσαμε να πούμε πως δικαιολογεί τα ευρήματα αυτά.

Αλλά και η επίδοσή του παιδιού στο σχολείο αποτελεί σημαντικό παράγοντα έκφρασης επιθετικότητας, σε σχέση με όλες τις υποκλίμακες και το σύνολο της επιθετικότητας, οι Μ.Ο. των παιδιών που έχουν επαναλάβει κάποια σχολική χρονιά, είναι ιδιαίτερα αυξημένοι σε σχέση με εκείνους που δεν έχουν αποτύχει και δεν έχουν χάσει κάποια σχολική χρονιά (σύνολο Μ.Ο. 90,83). Η βαθμολογία και η αποτυχία στο σχολείο, είναι μια ματαίωση, αυτή η ματαίωση οδηγεί σε αρνητικά συναισθήματα όπως θυμό (Θεωρητικό Μέρος σελ18,19)

Παρατηρώντας τον πίνακα με τους Μ.Ο. των υποκλιμάκων της επιθετικότητας και την σχολική επίδοση των παιδιών, βλέπουμε ότι οι μέσοι όροι τους παρουσιάζουν στατιστικά σημαντικές διαφορές (σύνολο Μ.Ο. 93,16), εκτός από την εχθρότητα. (Θεωρητικό Μέρος σελ. 23). Με το κριτήριο LSD οι αναλύσεις έδειξαν ότι υψηλότερα ποσοστά επιθετικότητας παρουσιάζουν οι μαθητές με την χαμηλότερη βαθμολογία. Τα ποσά είναι αντιστρόφως ανάλογα, αφού όσο μεγαλύτερη είναι η βαθμολογία των μαθητών, τόσο χαμηλότερα είναι τα ποσοστά επιθετικότητας.

Όπως επίσης στατιστικά σημαντικό αποτέλεσμα αποτελούν τα υψηλά ποσοστά εχθρότητας που παρατηρούνται στα παιδιά που διαμένουν σε ίδρυμα (Μ.Ο.28,50) και εκείνα που οι γονείς τους είναι διαζευγμένοι (Μ.Ο.24,36) προέρχονται από χωρισμένες οικογένειες. Κάποια ξαφνικά γεγονότα μπορούν να πυροδοτήσουν κρίσεις διαταράσσοντας την ομαλή ζωή και την ισορροπία της οικογένειας. Έτσι, τα μέλη της οικογένειας φορτίζονται με άγχος και ένταση ενώ παράλληλα διαταράσσεται η «φυσιολογική» συμπεριφορά και αντίδρασή τους σε τυχόν δυσκολίες ή προβλήματα που προκύπτουν αλλά ακόμη και σε θέματα που αφορούν την καθημερινή τους ζωή. Τέτοιο γεγονός αποτελεί το διαζύγιο

Κατά τις τρεις τελευταίες δεκαετίες υπερτριπλασιάστηκε ο αριθμός των διαζυγίων στην Ελλάδα, ενώ σύμφωνα με τα στατιστικά στοιχεία οι μονογονεϊκές οικογένειες αποτελούν το 5% των οικογενειών με παιδιά κάτω των 18 ετών. Ο φυσικός χωρισμός των γονέων αποτελεί μια ιδιαίτερα τραυματική εμπειρία για τα

²²⁰ Girls Currently Can Be Deadly, Leader post on line

²²¹ Οι ανήλικοι στο έγκλημα, Μοσχίδης Α., www.cbs.gr

²²² Alternative Aggression, www.kcsarc.org

παιδιά και συνοδεύεται από έντονες μνήμες της διαδικασίας αυτής. Οι αντιδράσεις του παιδιού στο διαζύγιο είναι διαφορετικές στα διάφορα ηλικιακά στάδια, καθώς το παιδί εκφράζει τα αρνητικά του συναισθήματα με διαφορετικό τρόπο σε κάθε ηλικία²²³. Το διαζύγιο τα θέτει όλα υπό αμφισβήτηση και δημιουργεί στα παιδιά αρνητικές αντιδράσεις. Συχνά η ένταση μεταξύ των συζύγων πριν και μετά το διαζύγιο φτάνει στο αποκορύφωμά της και τα παιδιά αισθάνονται την κατάσταση αυτή. Υπάρχουν ορισμένα σημεία στη συμπεριφορά των παιδιών που δείχνουν ότι δυσκολεύονται ιδιαίτερα και δεν μπορούν να ξεπεράσουν τη δοκιμασία αυτή. Πολύ σημαντικές είναι και οι αλλαγές που επέρχονται στην καθημερινή ζωή του παιδιού, αφού διαταράσσεται το οικογενειακό του περιβάλλον, που αποτελεί πηγή ασφάλειας και σιγουριάς, στερείται την καθημερινή επαφή με τον έναν από τους δυο γονείς αλλά και σε αρκετές περιπτώσεις παρατηρούμε μετακόμιση λόγω του διαζυγίου σε ένα νέο περιβάλλον διαδικασία που αποτελεί πηγή μεγάλης ψυχικής αναστάτωσης²²⁴. Μερικές από τις τυπικές αντιδράσεις των παιδιών στη φάση του διαζυγίου είναι ο φόβος εγκατάλειψης αφού τα παιδιά αισθάνονται ότι δεν θα υπάρχει κανείς να τα φροντίζει και να τα νοιάζεται, η ενοχή αφού αισθάνονται ότι φταίνε αυτά ή κάποια λάθη τους για τις συγκρούσεις των γονιών τους αλλά και ο θυμός και η επιθετικότητα καθώς τα παιδιά μπορούν να εκφράσουν επιθετικότητα και θυμό απέναντι στα αδέρφια, στους συνομηλίκους, στους συγγενείς ή ακόμα και τους γονείς²²⁵ (Θεωρητικό Μέρος σελ. 25,26).

Παράλληλα μπορούμε να παρατηρήσουμε ότι και στο ερωτηματολόγιο του Rutter η συσχέτιση των υποκλιμάκων μας δίνει στατιστικά σημαντικά αποτελέσματα. Όπως αναφέρεται στη βιβλιογραφία, τα υπερκινητικά παιδιά, λόγω της ιδιοσυγκρασίας τους, δεν είναι σε αρκετές περιπτώσεις αγαπητά από τα υπόλοιπα παιδιά, οπότε και είναι αναμενόμενη η επιθετική συμπεριφορά. Θυμώνουν και φωνάζουν, πετούν διάφορα πράγματα ή χτυπούν²²⁶. Ενώ ένας άλλος παράγοντας που φαίνεται να σχετίζεται με την υπερκινητικότητα και την διαταραχή συμπεριφοράς, είναι το φύλο (σύνολο M.O. 5,12), όπου και στις δύο περιπτώσεις τα ποσοστά είναι αυξημένα για τα αγόρια (Θεωρητικό Μέρος σελ.23).

Και στο ερωτηματολόγιο του Rutter φαίνεται η υπερκινητικότητα, η διαταραχή συμπεριφοράς, και το σύνολο της βαθμολογίας να συσχετίζονται με το γεγονός αν έχει χρειαστεί να επαναλάβει το παιδί κάποια τάξη, αφού τα ποσοστά είναι αυξημένα σε εκείνα όπου έχουν όντως επαναλάβει την τάξη (σύνολο M.O. 6,67). Η προσωπικότητα των παιδιών αυτών τα δυσκολεύει στην συγκέντρωση και την παρακολούθηση του μαθήματος και κατά συνέπεια στην καλή σχολική επίδοση, η ζωνρή συμπεριφορά τους, τα φέρνει συχνά σε ρήξη με τον εκπαιδευτικό, γεγονός που κάνει την προσπάθειά τους ακόμη πιο δύσκολη (Θεωρητικό Μέρος σελ. 48)

Μερικά από αυτά έχουν πρόβλημα με την επεξεργασία οπτικών πληροφοριών, μπορεί να αποσπώνται πολύ εύκολα, ενώ η διάσπαση της προσοχής τα καθιστά ανίκανα να συγκεντρωθούν και να εκτελέσουν καθήκοντα που απαιτούν προσήλωση προσοχής. Κατά συνέπεια παρουσιάζουν μαθησιακές δυσκολίες και η εν γένει συμπεριφορά τους τα καθιστά ανεπιθύμητα στην τάξη²²⁷.

²²³ Βλαστού Π. Ψυχολόγος, Διαζύγιο, (www.psixi.gr)

²²⁴ Dr. Ιωσηφίδης, «Το διαζύγιο» (www.womanshealth.gr)

²²⁵ Διαζύγιο: Σύζυγοι και Παιδιά, Σημειώσεις σεμιναρίου στο Κέντρο Προσωπικής Ανάπτυξης στα Χανιά, Ιούνιος 1994 (www.psychology.gr/psydivorce.htm)

²²⁶ Βερνάδος Μ, «Προσεγγίσεις σε θέματα Ειδικής Αγωγής», Ρέθυμνο, 2004

²²⁷ «Οδηγός γονικής συμπεριφοράς», www.health.in.gr

5.7.4 Επιθετικότητα και Κοινωνική Εργασία

Μέσα από την βιβλιογραφική αναζήτηση, αλλά κυρίως μέσα από τα αποτελέσματα που προέκυψαν από την έρευνα, είναι εμφανής η αναγκαιότητα και η χρησιμότητα του επαγγελματία κοινωνικού λειτουργού στον τομέα της επιθετικότητας, σε διάφορες υπηρεσίες και ποικίλα προγράμματα.

Οι επαγγελματίες κοινωνικοί λειτουργοί στον τομέα της επιθετικότητας, εφαρμόζουν είτε ξεχωριστά, είτε συνδυασμένα και τις τρεις βασικές μεθόδους της κοινωνικής εργασίας. Αποδέκτες των παρεμβάσεών τους είναι οι μαθητές, οι εκπαιδευτικοί, οι γονείς, οι οικογένειες αλλά και η σχολική και ευρύτερη κοινότητα.

Κοινωνική Εργασία στο σχολείο:

Οι κοινωνικοί λειτουργοί εργάζονται σε στενή συνεργασία με το διδακτικό προσωπικό και τους διευθυντές του σχολείου. Στόχος τους είναι τόσο η πρόληψη του φαινομένου μέσω της ενημέρωσης και του έγκαιρου εντοπισμού των ομάδων υψηλού κινδύνου, αλλά κι η αντιμετώπιση περιστατικών και επιθετικών συμπεριφορών. Αυτό γίνεται μέσα από διοργάνωση ομιλιών από καταρτισμένους επιστήμονες, παιδοψυχολόγους, ημερίδων αλλά και εκδηλώσεων (π.χ σκετσάκια, θεατρικά έργα), μέσα από συμβουλευτική σε παιδιά, γονείς και εκπαιδευτικούς και παρέμβαση στις περιπτώσεις που αυτό είναι αναγκαίο, ή παραπομπή τους στις αρμόδιες υπηρεσίες. Ακόμα, ο κοινωνικός λειτουργός χρησιμοποιεί την κοινωνική εργασία με ομάδες ή παρέχει συμβουλευτική και στήριξη σε παιδιά, γονείς και εκπαιδευτικούς.

Στις ομάδες που αποτελούνται από μαθητές ο κοινωνικός λειτουργός βοηθά και ενθαρρύνει το παιδί να εκφράζει και να χειρίζεται τα συναισθήματα, το θυμό του, την επιθετικότητα του, έτσι ώστε να αποκτήσει θετική εικόνα για τον εαυτό του και να αναγνωρίσει τις ανάγκες του. Τελικός στόχος των ομάδων αυτών είναι η καλύτερη ένταξη του μαθητή στο σχολικό και οικογενειακό του περιβάλλον και η ανάπτυξη κοινωνικών δεξιοτήτων που διευκολύνουν τις σχέσεις του παιδιού με το οικογενειακό σχολικό φιλικό και κοινωνικό του περιβάλλον γενικότερα.

Στις ομάδες που αποτελούνται από τους εκπαιδευτικούς σκοπός τους είναι η ενημέρωση και ευαισθητοποίηση των εκπαιδευτικών καθώς και η εκπαίδευση δασκάλων και καθηγητών, και η ανάπτυξη δεξιοτήτων για τον χειρισμό καταστάσεων. Συμβουλευτική με στόχο την ενημέρωση και την ευαισθητοποίηση του εκπαιδευτικού, με απώτερο σκοπό την αλλαγή στάσεων, αντιλήψεων, απόψεων και συμπεριφορών.

Συνεργασία του διευθυντή, των εκπαιδευτικών και γενικότερα του προσωπικού του σχολείου μέσω του κοινωνικού λειτουργού με τις κοινωνικές υπηρεσίες και ένταξη του σχολείου σε προγράμματα.

Παράλληλα μπορεί να δημιουργηθούν ομάδες με τους γονείς, με στόχο την ενημέρωση αλλά και την έκφραση ανησυχιών, προβληματισμών και συναισθημάτων. Στις ομάδες αυτές, δίνεται στους γονείς η δυνατότητα να μοιραστούν, μέσα σε ένα υποστηρικτικό περιβάλλον, τις δυσκολίες τους, τις απογοητεύσεις, τους φόβους και τα αισθήματα ανασφάλειας που έχουν για τη διαπαιδαγώγηση των παιδιών τους.

Κοινωνική εργασία στην οικογένεια:

Στόχος κι εδώ είναι η πρόληψη και στην συνέχεια η αντιμετώπιση. Μέσα από το σχολείο για γονείς και τον οικογενειακό προγραμματισμό επιτυγχάνεται η καλλιέργεια γονεϊκών δεξιοτήτων και ικανοτήτων, καλύτερης επικοινωνίας μεταξύ γονέων και παιδιών και πιο σωστής αντιμετώπισης των προβλημάτων και των δυσκολιών. Στις περιπτώσεις όπου χρειάζεται παρέμβαση ή απλά ενημέρωση, ακολουθείται συμβουλευτική οικογένειας και όπου είναι απαραίτητο διάφορες στρατηγικές παρέμβασης.

Εντοπισμός και παρέμβαση στις ομάδες υψηλού κινδύνου, με σκοπό την πρόληψη επιθετικών συμπεριφορών και την στήριξη των οικογενειών αυτών.

Κοινωνική Εργασία στην Κοινότητα:

Ο κοινωνικός λειτουργός, με την εφαρμογή της μεθόδου της κοινωνικής εργασίας με κοινότητα έχει την δυνατότητα να ευαισθητοποιήσει, να συντονίσει και να κινητοποιήσει όλους τους τοπικούς φορείς για την αντιμετώπιση προβλημάτων επιθετικότητας. Επίσης, γίνεται ενημέρωση γύρω από το θέμα της επιθετικότητας και ιδιαίτερα της παιδικής με απώτερο σκοπό την αναθεώρηση στάσεων και αντιλήψεων. Ακόμα, ενημερώνει το σύνολο για τις δομές και τις υπηρεσίες οι οποίες υπάρχουν και μπορούν να απευθυνθούν οι πολίτες.

Στις αρμοδιότητές του Κοινωνικού Λειτουργού, περιλαμβάνεται επίσης, η διασύνδεση υπηρεσιών στην κοινότητα για αντιμετώπιση προβλημάτων επιθετικότητας, αλλά και για την δημιουργία προγραμμάτων που θα προλάβουν τέτοιου είδους προβλήματα (πχ ανάπτυξη βιβλιοθηκών, ή αθλοπαιδιών, συμβουλευτικών σταθμών, σταθμούς κακοποιημένων παιδιών κλπ.). Σχολείο, δικαστήριο ανηλίκων, πρόνοια, Κ.Δ.Α.Υ., μπορούν να βρίσκονται σε στενή συνεργασία για το ίδιο περιστατικό, αντί να κάνει κάθε υπηρεσία το δικό της κομμάτι και οι άμεσα ενδιαφερόμενοι να πρέπει να περιοδεύουν σε όλες τις υπηρεσίες. Αυτού του είδους η διεπιστημονική συνεργασία, θα μπορεί να κρατήσει τα περιστατικά σε προγράμματα παρέμβασης και θεραπείας, όταν αυτό χρειάζεται, χωρίς να χάνονται (Drop-Outs).

Η διασύνδεση των υπηρεσιών και η διεπιστημονική συνεργασία των ειδικών μέσα στην ίδια υπηρεσία, αν δεν επιτευχθεί δεν μπορεί να αντιμετωπιστεί ένα τέτοιο περίπλοκο κοινωνικό πρόβλημα.. Ένα θέμα όπως αυτό της επιθετικότητας, που παίρνει συνεχώς διαστάσεις, είναι πολυπαραγοντικό και σύνθετο, αφού οι παράγοντες που το συνθέτουν, βρίσκονται σε διαρκή αλληλεπίδραση μεταξύ τους.

5.7.5 Προτάσεις

Μετά την αναλυτική αναφορά στο φαινόμενο της επιθετικότητας που πραγματοποιήθηκε παραπάνω και με την προϋπόθεση ότι έγινε κατανοητή η σημαντική διάσταση που παίρνει στην εποχή μας αυτό, είναι φυσικό ότι δεν μπορούμε να μείνουμε παθητικοί δέκτες απέναντι στις δυσμενείς καταστάσεις που προκαλεί η εμφάνιση του. Έτσι, είναι αναγκαίο να προτείνουμε ορισμένες λύσεις για να βοηθήσουμε στην όσο το δυνατόν μείωση και εξάλειψη του φαινομένου.

Η συνεχής αύξηση του φαινομένου της επιθετικότητας, που οδηγεί τους νέους σε παραβατική συμπεριφορά, πρέπει να κινητοποιήσει όλους τους εμπλεκόμενους φορείς σε όλα τα επίπεδα πρόληψης και παρέμβασης. Ουσιαστικός στόχος θα πρέπει να είναι η πρόληψη, η μείωση και τελικώς η εξάλειψη του φαινομένου της παιδικής επιθετικότητας και κατ' επέκταση παραβατικότητας.

1. Η γονεϊκή και εκπαιδευτική αγάπη και η κατανόηση απέναντι στα παιδιά και η καλλιέργεια μέσα στην οικογενειακή ζωή, του σεβασμού και της αγάπης για τους συνανθρώπους είναι ο καλύτερος τρόπος για τη μείωση της επιθετικής συμπεριφοράς των παιδιών.
2. Θα ήταν προτιμότερο οι γονείς να παρακολουθούν τηλεόραση μαζί με τα παιδιά τους, όταν αυτό είναι δυνατό, ώστε να μπορούν να απαντήσουν σε ερωτήσεις και απορίες και να κάνουν επεξηγηματικά σχόλια, όταν το κρίνουν απαραίτητο.
3. Το παιδί σε μικρή ηλικία θα πρέπει να μάθει να παρακολουθεί σε περιορισμένο χρόνο τηλεόραση.

4. Θα πρέπει να υπάρχει έλεγχος της παρακολούθησης σκηνών βίας στην τηλεόραση, στο βίντεο και στον κινηματογράφο.
5. Οι γονείς θα πρέπει να αποφεύγουν να χρησιμοποιούν την τηλεόραση ως μπέϊμπ σίτερ και εύκολη λύση, προκειμένου να έχουν οι ίδιοι ελεύθερο χρόνο για να κάνουν τις δουλειές τους.
6. Θα πρέπει να ενθαρρύνουν τα παιδιά τους να λαμβάνουν μέρος σε δημιουργικές δραστηριότητες, να συναναστρέφονται και να παίζουν με συνομήλικους.
7. Ενίσχυση του θεσμού των σχολικών συμβούλων και των προγραμμάτων της υπηρεσίας εκπαιδευτικής ψυχολογίας.
8. Αναβάθμιση της λειτουργίας της Σχολής Γονέων ώστε να καλύπτει πολλά θέματα και να είναι ελκυστική σε μαζικότερο ακροατήριο.
9. Δημιουργία πλήρως οργανωμένων διεπιστημονικών συμβουλευτικών σταθμών σε κάθε μεγάλη σχολική μονάδα σε όλα τα επίπεδα της εκπαίδευσης.
10. Ανάπτυξη προγραμμάτων Κοινωνικής Πολιτικής που θα ενισχύει τις οικογένειες με χαμηλά εισοδήματα είτε με γενικά προγράμματα (μείωση ανεργίας, οικονομική ενίσχυση οικογένειας), είτε με την παροχή εξειδικευμένων υπηρεσιών και προγραμμάτων με διεπιστημονική προσέγγιση (δημόσιοι βρεφονηπιακοί σταθμοί, κοινοτικά κέντρα υποστήριξης οικογένειας).
11. Ανάπτυξη προγραμμάτων κοινωνικής ευαισθητοποίησης για την τροποποίηση στάσεων και αντιλήψεων.
12. Προγράμματα οικογενειακού προγραμματισμού από εξειδικευμένη διεπιστημονική ομάδα
13. Εκπαιδευτικά προγράμματα ανάπτυξης γονεϊκών ικανοτήτων για μελλοντικούς ή νέους γονείς ή και για νέους φοιτητές ή μαθητές λυκείου.
14. Εντοπισμός γονέων – οικογενειών υψηλού κινδύνου και παραπομπή σε προγράμματα ψυχολογικής στήριξης και ανάπτυξης γονεϊκών ικανοτήτων.
15. Συνεχής διαδίαλλαγή και συνεργασία παιδιού, γονέα, σχολείου, γειτονιάς, κοινότητας για την επίτευξη ουσιαστικής παιδείας και κοινωνικής δικαιοσύνης.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. Αγάθωνος – Γεωργοπούλου Ελένη,(1991), «Κακοποίηση Παραμέληση παιδιών, Ινστιτούτο Υγείας Παιδιού», Αθήνα: Γρηγόρη
2. Αρτινοπούλου Βάσω, (2001), «Βία στο σχολείο, Έρευνες και Πολιτικές στην Ευρώπη», Αθήνα: Μεταίχμιο
3. Αστρινάκης Α., (1991), «Νεανικές υποκοουλτούρες», Αθήνα: Παπαζήση
4. Αυδικος Γρ. Ευάγγελος, (1996), «Το παιδί στην Παραδοσιακή και την Σύγχρονη Κοινωνία», Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα
5. Atkin Lesser Edith, 1979, «Παιδική επιθετικότητα. Πειθαρχία γιατί και πώς», Αθήνα: Τάμασος,
6. Βαγενάς Ε., (2002), «Για μια άλλη προσεγγιση της παιδικής επιθετικότητας», Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή
7. Bandura A. und Walters R., Der Erwerb aggressiver Verhaltensweisen durch soziales Lernen (1972) Schimidt- Mummendy A. und Schmidt H.D., (Hrsg.), «Aggressives Verhalten. Neue Ergebnisse der psychologischen Forschung», Munchen
8. Βερνάδος Μιχαήλ, (2004), «Προσεγγίσεις σε θέματα Ειδικής Εκπαίδευσης», Ρέθυμνο
9. Βουϊδάσκης Βασίλης, (1987), «Η επιθετικότητα σαν κοινωνικό πρόβλημα στην οικογένεια και στο σχολείο», Αθήνα: Γρηγόρη
10. Βουϊδάσκης Βασίλης, (1992), «Η τηλεοπτική βία και επιθετικότητα και οι επιδράσεις τους στα παιδιά και στους νέους», Αθήνα: Γρηγόρη
11. Buss H. Arnold , Ph D, and Warren W.L, Ph. D, (July 2000), «Aggression Questionnaire Manual», Los Angeles: Nestern Phychological Servises
12. Γεώργας Δημήτριος, (1990), «Κοινωνική Ψυχολογία», Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα
13. Γεωργούλας Στράτος, (2000), «Ανήλικοι παραβάτες στην Ελλάδα», Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα
14. Δάνασης Αν.-Αφεχτάκης, (1978), «Ψυχολογία του αναπτυσσόμενου Ανθρώπου, ενδομήτρια ζωή», Τεύχος Α' Αθήνα: Γρηγόρη
15. Δραγώνα Θάλεια-Μπετίνα Ντάβου, (1992), «Εφηβεία, Προσδοκίες και αναζητήσεις», Αθήνα: Παπαζήση
16. Greenfield Marks, Patricia, (1988), «Μέσα Ενημέρωσης και παιδί. Οι επιπτώσεις της τηλεόρασης, των βιντεοπαιχνιδιών και των κομπιούτερ», Αθήνα: Κουτσομπός
17. Herbert Martin, 1993, «Ψυχολογικά προβλήματα παιδικής ηλικίας», Εφαρμοσμένη Ψυχολογία τόμος 1^α, Εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα
18. Herbert Martin, (1993), «Ψυχολογικά προβλήματα παιδικής ηλικίας», Εφαρμοσμένη Ψυχολογία τόμος 1^β, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα
19. Herbert Martin, (1997), «Ψυχολογική φροντίδα του παιδιού και της οικογένειας», Εφαρμοσμένη Ψυχολογία 5, επιμέλεια Παρασκευόπουλος Ιωάννης, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα
20. Herbert Martin, (1998), «Η κακή συμπεριφορά, Αντιμετώπιση προβλημάτων παιδιού και εφήβου», επιμέλεια Παπαδιώτη – Αθανασίου Β, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα
21. Ιμβριώτη Ρόζα, (1978), «Παιδεία και Κοινωνία, (Ελληνικά Εκπαιδευτικά προβλήματα)», Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή

22. Κάκουρος Ευθύμιος – Μανιαδάκη Κατερίνα, (2004), «*Ψυχοπαθολογία παιδιών και εφήβων – Αναπτυξιακή προσέγγιση*», Αθήνα: Τυπωθήτω Γεώργιος Δάρδανος
23. Καλαντζή – Αζίζι Α., Παρίτσης Ν., (1990), «*Οικογένεια Ψυχοκοινωνικές – Ψυχοθεραπευτικές προσεγγίσεις*», Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα
24. Καλτσούνη Χρ.-Νόβα, (1998), «*Η κοινωνικοποίηση, η γένεση του κοινωνικού υποκειμένου*», Αθήνα: Gutenberg
25. Κατάκη Χάρις, (1998), «*Οι τρεις ταυτότητες της ελληνικής οικογένειας*», Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα
26. Κλάιν Μέλανι, (1979), «*Η ψυχανάλυση των παιδιών*», β' έκδοση, μετάφραση Μαρίνα Λώμη, Αθήνα: Πύλη
27. Κομίλη Αίγλη, (1981), «*Σύγχρονη Ψυχολογία – Η έρευνα της συμπεριφοράς*», Αθήνα: Νέα Σύνορα
28. Κουγιουμουτζάκης Ιωάννης, (1995), «*Αναπτυξιακή Ψυχολογία Παρελθόν – Παρόν – Μέλλον*», μετάφραση Μαρία Σόλμαν, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης
29. Κουγιουμουτζάκης Ιωάννης, (1992), «*Πρόοδος στην αναπτυξιακή ψυχολογία, των πρώτων χρόνων*», Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης
30. Κόχεν Χ. Ντόροθ-Στέρν Βιρτζίνια, (1998), «*Παρατηρώντας και Καταγράφοντας την συμπεριφορά των παιδιών*», Αθήνα: Gutenberg
31. Κωνσταντινίδης Ε. Θεόδωρος, «*Κοινωνιολογία του Σχολείου και της Σχολικής Τάξης*», Θεσσαλονίκη: Αφοί Κυριακίδη
32. Λανσκι Βίκυ, (1994), «*Αντιμετωπίζοντας το παιδί μετά το διαζύγιο*», Αθήνα: Αναστασιάδη
33. Μάνος Νίκος, (1998), «*Βασικά Στοιχεία Κλινικής Ψυχιατρικής*», Θεσσαλονίκη: University Studio Press
34. Ματσανιώτης Νικόλαος, (1992), «*Εμείς και το παιδί μας*», Αθήνα: Χριστάκη
35. Μιχαλακόπουλος Σ. Γεώργιος, (1996), «*Κοινωνιολογία και εκπαίδευση*», Θεσσαλονίκη: Αφοί Κυριακίδη
36. Μόζες Λόφες, (1992), «*Εφηβική Διαταραχή και Ψυχικός Κλωνισμός*», Αθήνα: Καστανιώτη
37. Μπεζέ Λουκία, (1998), «*Βία στο σχολείο...στο σχολείο...*», Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα
38. Μπέρτ Ρεϊμόν-Ριβιέ, (1989), «*Η κοινωνική ανάπτυξη του εφήβου*», Αθήνα: Καστανιώτη
39. Νέστορος Ιωάννης, (1992), «*Η επιθετικότητα στην οικογένεια, στο σχολείο και στην κοινωνία*», Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα
40. Ντινκμεγιερ Ντον, Μακ Καιν Γκάρυ – Καρλσον Τζων, (1988), «*Μάθε να παραδέχεσαι, να ενθαρρύνεις, να πειθαρχείς και να σέβεσαι τον εαυτό σου και τους άλλους*», Αθήνα: Θυμάρι
41. Ντινκμεγιερ Ντον, Μακ Καιν Γκάρυ, (1980), «*Το υπεύθυνο παιδί και πώς να το μεγαλώσουμε*», Αθήνα: Θυμάρι
42. Παπαθεοφίλου Ρ, Σώκου- Μπάδα Κ, Μιχελογιάννης Ι και Παντελάκης Σ., (1989), «*Σχολική επίδοση: κοινωνικοί, ψυχικοί και σωματικοί παράγοντες. Ψυχική διαταραχή και σχολική επίδοση*», Ινστιτούτο Υγείας του παιδιού. Ψυχολογικά θέματα, τόμος 1, τεύχος 3, Σύλλογος Ελλήνων ψυχολόγων, Παρασκευόπουλος Ιωάννης, «*Εξελικτική Ψυχολογία – Η ψυχική ζωή από τη σύλληψη ως την ενηλικίωση*», τόμος β, Αθήνα
43. Παρασκευόπουλος Ν. Ιωάννης, (1980), «*Εξελικτική Ψυχολογία*», Τόμος 2, Αθήνα

44. Πόστμαν Νηλ., Βάινγκαρντερ Τσαρλς, (1975), «Η εκπαίδευση σαν μέσο ανατροπής του κατεστημένου», Αθήνα: Μπουκουμάνης
45. Prekor Jirina, (2005), «Ο μικρός τύρρανος, Γιατί και πως τα παιδιά εξουσιάζουν τους γονείς τους», Αθήνα: Θυμάρι
46. Ραιμπό Ζ, (1976), «Το παιδί και ο θάνατος», Αθήνα: Κέδρος
47. Σέλντον Χουάιτ, Μπάρμπαρα Νότκιν-Χουάιτ, (1981), «Η παιδική ηλικία, Τα μονοπάτια της ανακάλυψης», Αθήνα: Ψυχογιός
48. Στορ Άντονυ, (1968), «Ανθρώπινη Επιθετικότητα», Αθήνα: Γλάρος
49. Ταξινόμηση ICD – 10 Ψυχικών διαταραχών και διαταραχών της συμπεριφοράς, (1993), επιμέλεια Κ. Στεφανής, Κ. Σολδάτος, Β. Μαυρέας, Ερευνητικό Πανεπιστημιακό Ινστιτούτο Ψυχικής Υγιεινής, Αθήνα: Βήτα
50. Τζαίμς Αρθουρ Χάντφελντ, (1979), «Παιδικότητα και Εφηβεία», Αθήνα: Θυμάρι
51. Τσιάντης Γιάννης, Μανωλόπουλος Σωτήρης, (1987), « Σύγχρονα θέματα Παιδοψυχιατρικής», Τόμος Α, 1^ο, 2^ο και 3^ο μέρος, Αθήνα: Καστανιώτη
52. Tucker Nicholas, (1989), «Το παιδί αυτός ο μεγάλος άγνωστος», Κουτσουμπός
53. Φράνκου Π. Χρήστου, (1984), «Ψυχοπαιδαγωγική», Αθήνα: Gutenberg
54. Fromm, Erich, (1977), «Η ανατομία της ανθρώπινης καταστροφικότητας», Αθήνα: Μπουκουμάνης
55. Χατζηφωτίου Σεβαστή, (2005), «Ενδοοικογενειακή βία κατά των γυναικών και παιδιών», Θεσσαλονίκη: Τζιόλα
56. Χέρμπερτ Μάρτιν, (1999), «Ψυχολογικά Προβλήματα εφηβικής ηλικίας», Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα
57. 5^ο Πανελλήνιο Συνέδριο Παιδοψυχιατρικής Βία, Παιδί, Θεσμοί, Τόμος περιλήψεων ομιλιών, Αθήνα 8-10 Ιουνίου 2007

ΑΡΘΡΟΓΡΑΦΙΑ

1. Γαλάνης Γ., (1989), «Εγκληματικότητα και Μ.Μ.Ε.», Κοινωνική Εργασία, Τεύχος 16
2. Γεωργούλας Σ.- Τσαλκάνης Α., (2006), «Κοινωνικοί Λειτουργοί και πρόληψη της νεανικής παραβατικότητας σε επίπεδο κοινότητας», Κοινωνική Εργασία, Τεύχος 82
3. Ημερίδα «Νομοθεσία και ψυχική υγεία», Φεβρουάριος 2005, Παιδοψυχιατρική κλινική Πανεπιστημίου Αθηνών, Νεανική παραβατικότητα
4. Ιατρικά, τ.98 εφημ. Ελευθεροτυπία «Τι κάνουμε όταν έχουμε υπερκινητικό παιδί», 20-1-2004
5. Καρανάτση Ε., (19-6-2006), «Πειράγματα, φιλία και χάδια με το ...ζόρι», Καθημερινή
6. Καρανάτση Ε., (19-6-2006), « Από μικρά στη βία και την επιθετικότητα», Καθημερινή
7. Παπαθεοφίλου Ρ, Σώκου- Μπάδα Κ, Μιχελογιάννης Ι και Παντελάκης Σ., (1989) «Σχολική επίδοση: κοινωνικοί, ψυχικοί και σωματικοί παράγοντες. Ψυχική διαταραχή και σχολική επίδοση», Ινστιτούτο Υγείας του παιδιού. Ψυχολογικά θέματα, τόμος 1, τεύχος 3, Σύλλογος Ελλήνων ψυχολόγων
8. Πίνκ Τ., (1987), «Εκπαίδευση και εγκληματικότητα», Μετάφραση: Παπάζογλου Ι. Γαλετάκη, Ε.Π.Α. Αθηνών, Κοινωνική Εργασία, Τεύχος 7^ο

9. Rutter Michael, (1967) «*a children's behaviour Questionnaire for Completion by teachers*»: Preliminary findings, Institute of Psychiatry, Maudsley Hospital London, printed in Great London,
10. Foshee Ann Vangie, Ph D., (2004) «*Longitudinal predictors of serious physical and sexual dating violence victimization during adolescence*»

ΗΛΕΚΤΡΟΝΙΚΗ ΑΡΘΡΟΓΡΑΦΙΑ

1. itb.biologie.hu-berlin.de «*Sex Differences in Indirect Aggression, Psychological Evidence from Young Adults*», Elsevier.
2. www.almyros.gr/el/modules/news/article.php, Αρίδη Ι ψυχολόγος, (2006) «*Παιδιά και έγκλημα: δύο έννοιες εντελώς αντιφατικές*»,
3. www.health.in.gr, Δρ. Βάρβογλη Λίζα Ph D, ψυχολόγος – ψυχοθεραπεύτρια, (18-9-2004), «*Τι ωθεί στα παιδιά στην εκδήλωση βίαιης συμπεριφοράς*»
4. www.xfd.gr Δρ. Βάρβογλη Λίζα Ph D, ψυχολόγος – ψυχοθεραπεύτρια, «*Το παιδικό πένθος*»
5. www.health.in.gr, Δρ. Βάρβογλη Λίζα Ph D, ψυχολόγος – ψυχοθεραπεύτρια, (8-1-2001), «*Τηλεόραση και παιδιά*»
6. www.in.gr, Δρ. Βάρβογλη Λίζα Ph D, ψυχολόγος – ψυχοθεραπεύτρια, «*Θυμός: Ένα βασανιστικό συναίσθημα που είναι δυνατόν να αντιμετωπιστεί*»
7. www.Pathfinder.gr, Δρ. Βάρβογλη Λίζα Ph D, ψυχολόγος – ψυχοθεραπεύτρια, (19-11-2003), «*Η πολλή αγάπη..... βλέπει*»
8. www.Specialeducation.gr Βασιλειάδης Γ., συμβουλευτικός ψυχολόγος, (7-1-2003), «*Η βίαιη συμπεριφορά από παιδιά και εφήβους –για μια καλύτερη κατανόηση του φαινομένου*»
9. www.psixi.gr, Βλαστού Π. ψυχολόγος, «*Διαζύγιο*»
10. www.womanshealth.gr, Dr Ιωσηφίδης, «*Το διαζύγιο*»
11. www.Specialeducation.gr, Βερνάδος Μιχαήλ, (18-12-2003), «*Η επιθετικότητα του παιδιού στο σχολείο και στην οικογένεια*»
12. www.auth.gr Γεωργούλα Α., (2001), «*Η εκπαίδευση των ανηλίκων στα ιδρύματα αγωγής και στα σωφρονιστικά καταστήματα της χώρας μας*»
13. www.systech.gr, Κεράτσα Νάντια ειδική παιδαγωγός, Med (special education), (6-3-2004), «*Υπερκινητικό σύνδρομο με διάσπαση προσοχής*», Πηγή: Κέντρο Ψυχολογικών Μελετών,
14. www.Philenews.com, Κυριακίδου Χριστίνα, (18-12-2005), «*Η νεανική παραβατικότητα έχει ιστορία*»
15. www.tanea.gr, Μάστορας Νίκος, (16-3-2000) «*“ Συμμαθητές” με τη βία 6 στους 10 νέους*»
16. www.in.gr, Μπουλούτζα Πέννυ, «*Όταν το παιδί έχει καταπιεί.... μοτέρ*»,
17. www.patris.gr, Μπούρμα Ελένη, (13-6-2006), «*Παιδαγωγική και όχι αστυνομική προστασία στα σχολεία*»
18. www.cbs.gr, Μοσχίδης Χ. «*Οι ανήλικοι στο έγκλημα*»
19. www.users.kyk.sch.gr, Μωυσίδης Ν., «*Η αυτοεκτίμηση στην παιδική ηλικία*»
20. www.health.in.gr, Οδηγός Γονικής Συμπεριφοράς, «*Επιθετικά και ανυπάκουα παιδιά*»,
21. www.in.gr, Παπαδάκη – Παπανδρέου Ο. «*Το υπερκινητικό παιδί*» Επίκαιρα θέματα, Στασινάκης Παναγιώτης επιμέλεια κειμένου,

22. www.sciencenews.gr, (6-9-2005), «*Η Αμερικανική Ψυχολογική Εταιρεία απαιτεί λιγότερη βία στα παιχνίδια τα οποία φαίνεται να προάγουν την επιθετικότητα*»
23. www.enet.gr, Στεργίου Άννα, (7-11-2006), «*Οι τοπικές κοινωνίες κρύβουν τα σκουπίδια κάτω από το χαλί*»
24. www.patris.gr, Σωτηροπούλου Μ. ψυχολόγος, «*Η επιθετικότητα του παιδιού και οι αιτίες της*»
25. www.iatronet.gr, Τάκης Ν, Αγγελοσοπούλου Αργυρώ, (11-3-2004), «*Αγχώδεις Διαταραχές*»
26. www.in.gr, Τραϊού Ελευθερία, (13-6-2006), «*Φαινόμενο με πολλές αιτίες η παιδική βία*»
27. www.enet.gr, Τσάτσης Θωμάς, (7-11-2006), «*Ακούει κανείς ;*»
28. www.in.gr, Πρακτικός οδηγός «*κακές συνήθειες ;Θέλουν τον....τρόπο τους*»
29. www.in.gr, (16-6-2006), «*“Μάρτυρες” βίας το 37% των μαθητών του δημοτικού*»
30. www.platon.gr, Χρηστάκης Κ., (2005), «*Η επιθετική συμπεριφορά στην παιδική ηλικία*»
31. www.medlook.gr, (15-2-2006), «*Η βία , οι έφηβοι και οι γονείς*»
32. (www.Kakopoiisi.gr), Ημερίδα «*Ξενώνας για την κακοποιημένη γυναίκα και το παιδί*» Μάιος 2007, Σύνδεσμος μελών γυναικείου σωματείου Ηρακλείου και Νομού Ηρακλείου
33. www.medlook.net, (3-4-2004), «*Η επιθετικότητα στους ενήλικες , η βία στην τηλεόραση και τα παιδιά*»
34. www.familyviolence.gov, «*Η έκταση και οι μορφές βίας ενάντια στα παιδιά στην Κυπριακή οικογένεια*»,
35. www.psydivorse.htm, (Ιούνιος 1994), «*Διαζύγιο: Σύζυγοι και παιδιά*». Σημειώσεις σεμιναρίου στο Κέντρο Προσωπικής Ανάπτυξης στα Χανιά,
36. www.in.gr, *Alternative aggression, Anger and Hostility*
37. www.kidshealth.org, *Bulling and your child*
38. www.srcd.org, *Children Define Aggressive Style Early*
39. www.kcsarc.org, *Children Define Aggressive Style Early, Alternative Aggression,*
40. www.apa.org, *Controlling Anger –Before it Controls you,*
41. www.Daniel-sonkin.com, *Do you have problem with violence,*
42. www.bulling.com, *School bulling.*
43. , www.andrew.cmu.edu. *Verbal Aggression: Sticks and stones May Your Bones, But Words May Break Your Spirit, The Power Of Words*
44. www.Napcenter.org, *Verbal Aggression: Coping Strategies for Children, David Reitman PhD, Manuela Villa, Nova Southeastern University*
45. www.byllubeware.com, *Take Action Against Bulling.*
46. www.indiachild.com, *Teenagers Physical Violence and Confrontation*
47. www.coping.org, *Tools for Anger Work-Out*
48. www.bulling.com *Types of Bulling*

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ